

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ

А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов

ГЕОПОЛІТИКА

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ 2004

ББК 66.Оя73
К88

Рецензенти: *О. В. Бабкіна*, д-р політ. наук, проф.
В. П. Горбатенко, д-р політ. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 3 від 25.03.03)*

*Схвалено Вченою радою Інституту політичних
і етнопціональних досліджень НАН України
(протокол № 1 від 9.02.04)*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-514 від 10.02.04)*

Кудряченко А. І.
К88 Геополітика: Підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. — К.: МАУП, 2004. — 296 с. — Бібліогр.: с. 286–290.

ISBN 966-608-381-7

У підручнику подано провідні теми нормативного курсу “Геополітика”, який читається у вищих закладах освіти України. Викладено такі теми: геополітика як наука, наукові школи геополітики, теорії і школи сучасної геополітики. Розглянуто геополітичний вимір Росії. Проаналізовано геополітику США, Німеччини та інших країн. Детально розкрито тему “Україна в системі геополітичних координат”, зокрема “Україна і світ після вересневих 2001 р. подій у США та війни у Перській затоці”. В кінці кожного розділу подано контрольні питання.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих закладів освіти, всіх, хто цікавиться проблемами геополітичної науки.

ББК 66.Оя73

ISBN 966-608-381-7

© А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич,
В. О. Храмов, 2004
© Міжрегіональна Академія управління
персоналом (МАУП), 2004

ПЕРЕДМОВА

Доля геополітики нагадує долю кібернетики і генетики, які визнавалися псевдонауками, що завдають людству лише шкоди. До останнього часу побутувала думка, що воєнні злочини Третього Рейху — експансія, війни, депортації — були теоретично обґрунтовані німецькими геополітиками, зокрема К. Хаусхофером. Проте концептуальний аналіз творів останнього показує суттєву відмінність між геополітичними поглядами Хаусхофера і спрощеними расистськими пасажами націонал-соціалістів.

До речі, трагічною виявилася доля німецького професора і його сім'ї. К. Хаусхофер був особисто знайомий з Гітлером. Після приходу нацистів до влади він створив і очолив Інститут геополітики. Однак після втечі Р. Гесса до Англії, з яким К. Хаусхофер і його син підтримували дружні стосунки, вчений потрапив у немилість нацистського керівництва. Сина Хаусхофера стратили, звинувативши у зв'язках з армійськими офіцерами, причетними до липневої змови 1944 р., а його самого запроторили до концентраційного табору Дахау. Відразу після війни К. Хаусхофер був заарештований як “відомий нацист” в американській зоні окупації Німеччини. В написаній ним останній праці “Апологія німецької геополітики” К. Хаусхофер заперечував “нацистське минуле” своєї науки і намагався довести, що Гітлер перекручував геополітику. 10 березня 1946 р. К. Хаусхофер та його дружина покінчили життя самогубством. Питання про ступінь причетності геополітики до нацистських злочинів залишилося відкритим.

Геополітики як доктрини побоювалися ще й тому, що ця наука відверто розкривала основоположні механізми міжнародної політики, яку лідери політичних режимів, як правило, прагнуть приховати за гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. В багатьох випадках геополітиків не визнавали як учених, але при цьому активно використовували їхні наукові розробки для вироблення міжнародної стратегії. Так, ідеї одного із засновників геополітики, англійського вченого Х. Дж. Маккіндера не сприймалися в академічних колах і водночас широко засто-

совувалися владними структурами за його безпосередньою участю у формуванні зовнішньої політики Англії.

Нині геополітика поступово завойовує офіційне визнання і відповідний статус наукової дисципліни, про що свідчить, зокрема, видання монографічних праць і підручників як російських, так і українських дослідників, публікації у періодичних виданнях.

Останнім часом геополітична проблематика інтенсивно досліджується в Україні. Питання національної безпеки України, концепція її стратегічного розвитку систематично аналізуються Національним інститутом стратегічних досліджень, Інститутом міжнародної безпеки. Науковий проект “Україна — держави Центральної та Східної Європи у новому геополітичному просторі: варіанти політичної модернізації” виконаний в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. У Міжрегіональній Академії управління персоналом вийшла друком відповідна монографія.

У Росії активно розробляють цю тематику такі відомі й досить впливові центри, як Російський інститут стратегічних досліджень, Інститут Європи, Інститут світової економіки та міжнародних відносин РАН, Інститут діаспори та інтеграції (Інститут країн СНД). Питання геополітики постійно перебувають у полі зору владних структур.

Геополітика — це наука майбутнього, основи якої найближчим часом викладатимуться не тільки у вищих навчальних закладах, установах і академіях, а й у середніх школах. Ця наука вкрай необхідна для освіти, розвитку політичної культури громадян.

Запропонований підручник надає в достатньому викладі наукові знання головних засад геополітики і разом з тим системне бачення геополітичного становища світу як взаємодію великих просторів і могутніх глобальних політичних, економічних та інших процесів й мистецтво управління ними. Окремо автори підручника з’ясовують складові геополітичних координат суверенної держави Україна, відповідні школи та напрями цієї сфери наукових знань. Геополітика розглядається як синтезуюча галузь, яка по-своєму використовує надбання економічної та політичної географії, економічної науки, соціології, політології та інших суспільствознавчих наук.

Це видання покликане розкрити еволюцію та детермінанти розвитку геополітичної динаміки світу, а також допомогти від-

найти пояснення актуальних проблем та похідних питань щодо минулого і сучасного геополітичного бачення світу, подальших складових його поступу. Сучасні знання з цього предмета вкрай необхідні для нового покоління майбутніх фахівців, нинішнього студентського загалу та для тих, хто цікавиться цією проблематикою. Знання та навички їх застосування спроможні розширити можливості молодих людей аналізувати найрізноманітніші явища сучасного всесвітньо-історичного процесу і на основі цього аналізу створювати власну систему геополітичних оцінок відповідних подій і явищ.

Рубіж XX–XXI ст. ознаменувався дуже бурхливими геополітичними зрушеннями: досить потужно заявили про соціально-політичне самовизначення країни Центрально-Східної Європи, національне волевиявлення — народи колишнього Радянського Союзу, воз'єдналася Німеччина, розвалився військово-політичний союз країн Варшавського договору, а потім і сам СРСР, скінчилася “холодна війна”, світ перестав бути двополюсним. На тлі цих доленосних змін на континенті на політичній карті відновила незалежна держава Україна. І нині у зв'язку з цим постає чимало гострих і складних запитань. Наскільки сприятливі ці зрушення для України? На яку систему, коло країн має орієнтуватися Київ? Які перспективи для утвердження нашої держави у світовій спільноті? Відповіді на ці та інші запитання мають посприяти знання геополітики, матеріали цього підручника.

Зазначимо, що ще понад 500 років тому континенти нашої планети почали політично взаємодіяти. Довгий час Євразія була центром світового владарювання. В різні часи й завдяки різним способам народи цього величезного суходолу, здебільшого його західноєвропейської частини, домінували над іншими регіонами світу. Пізніше окремі європейські держави здобули особливий статус і активно користувалися привілеями найбільших потуг земної кулі.

Останнє десятиліття XX ст. продемонструвало потужний тектонічний зсув у світових подіях. Фактично вперше неєвропейська держава постала як одноосібна світова могутність. Саме Сполучені Штати Америки після краху Радянського Союзу стали швидко підноситися як влада Західної півкулі землі і уособлюватися як єдина і дійсно першорядна глобальна сила.

У той же час слід наголосити, що Євразія ще не сказала свого останнього слова, вона зберігає власну геополітичну вагу та силу. Західна Європа, зокрема Європейський союз, а також Росія та провідні країни Східно-Азійського регіону постають відповідними полюсами як політичного, так і економічного впливу. А Україна, досягнувши свого нинішнього суверенного статусу, має знайти власне місце, свою стратегію сходження у зовсім іншій, ніж в попередню епоху, системі геополітичних координат.

Географічно суверенна Україна розташована у самісінькому центрі Європи — на перетині політичних, економічних та навіть екологічних інтересів наших близьких та далеких сусідів. Проводячи власну зовнішню політику, наша країна відкрила себе світу, стверджується повноправним суб'єктом загальноєвропейського та світового процесу. Однак порівняно з іншими державами Україні ще бракує однозначно визначеної стратегії поступу, її потенціал потребує повнішого задіяння. Адже константою буття нашої держави є її розташування на перетині торговельних та воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем. Вона з давніх-давен ставала об'єктом нападів войовничих племен і народів, неодноразово рятуючи тим самим від нищівних руйнувань не лише Центральну, але й Західну Європу. Пізніше ж наша держава була заручником геополітичних інтересів сусідніх з нею держав. Тому Україна має віднайти свій шлях і своє належне місце у геополітичній системі сучасного світу і стати свого роду ланцюжком між Сходом і Заходом континенту.

Нинішній перебіг подій у світі кидає нові виклики не лише новоутвореним державам, але й усім так би мовити геополітичним гравцям світу, могутнім державам, їх об'єднанням та союзам. Звичайно, як і раніше, на діяльність всіх держав впливають обмеження простору та часу. Нині останні також еволюціонують під впливом науково-технічних досягнень, процесів глобалізації, інформатизації, інтернаціоналізації та регіоналізації. Початок ХХІ ст. характеризується сходженням просторів з високим ступенем взаємозалежності. В їх числі: Європа — загалом та Європейський союз зокрема; Північна Америка й Американський континент; Морське узбережжя й острови Азії; СНД та субрегіональні об'єднання на його теренах тощо.

Регіональні економічні простори здебільшого тяжіють до посилення і політичної складової, до сповідування засад рівності й по-

шуку консенсусу з принципових проблем їх та світогосподарського розвитку. Однак це не звільняє відповідні об'єднання від різного роду суперечностей, іноді внутрішніх криз, а також від загострення час від часу зовнішніх відносин. Проте, з другого боку, відчутною особливістю сучасного світу постає подальше ущільнення геополітичних просторів завдяки розвитку нових технологій, модернізації та інтенсифікації комунікативних засобів, появи Інтернету і якісно нових зносин. За нинішніх умов поглиблюється міжнародний поділ праці, зростає взаємозалежність регіонів і континентів земної кулі, проявляють себе інтернаціоналізація та міжнародне усупільнення виробництва.

У сучасних умовах, коли стрімко зростає вплив транснаціональних компаній, міжнародних інститутів, коли все більше глобалізуються міжнародні відносини, значно підвищуються роль та значення геополітики як науки. Саме вона спроможна використати різні наукові методи та засоби аналізу проблем світового співтовариства стосовно пошуку, розробки та обґрунтування шляхів здійснення політичної стратегії на глобальному, регіональному та локальному рівнях. Перспективи цієї науки досить багатообіцяльні. Вже сьогодні з достатньою впевненістю можна стверджувати, що саме їй належить відіграти одну із ключових ролей у подоланні кризи класичної матеріалістичної теорії суспільно-історичного розвитку. Подолання кризи вимагає врахування діалектичного взаємозв'язку формаційних, цивілізаційних, антропологічних та геополітичних законів розвитку людства.

Геополітика, ставши на міцні теоретичні засади наприкінці ХХ ст., у нинішньому столітті має утвердитися як вагомий самостійний напрям науково-політичних знань. У фокусі її уваги — геополітичні процеси та зміни, що відбувалися в минулому й відбуваються у світі нині, але з поглибленим баченням можливих перспектив подальшого розвитку. В такому сенсі геополітика відрізняється від історії, яка орієнтована на вивчення минувшини та її уроків. Геополітика головним чином допомагає з'ясувати особливості сьогоdnішнього перебігу подій та поліваріантність можливостей у майбутньому розвитку. Особливість геополітики полягає і в тому, що вона вбирає знання із суміжних суспільствознавчих галузей знань.

Цей підручник з геополітики є одним з перших у сучасній Україні. Це притому, що у затверджених Міністерством освіти і

науки України державних стандартах підготовки фахівців у галузі міжнародних відносин і політології різних рівнів передбачено викладання цього курсу. А втім це цілком нова для вітчизняної науки й освіти галузь, яка не одержала ще достатнього інституційного розвитку.

Відродження та утвердження геополітики відбувається з великими труднощами. Цілком очевидно, що її фундаментальні положення, які були сформульовані ще наприкінці XIX ст., потребують уточнень та корегування до сучасних реалій. Звичайно, природною є необхідність розширити межі геополітики, поряд з географічним детермінізмом враховувати геоекономічні, соціокультурні та інші важливі чинники. Дослідники розрізняють фундаментальну (глобальну) та прикладну геополітику, геополітику та політичну географію, геоекономіку, геостратегію та політико-географічну філософію. Проте слід запобігати й розмиванню контурів цієї науки.

Нині в Україні робиться чимало для розвитку геополітичної науки. Створені спеціальні державні структури, які переймаються стратегічними проблемами державотворення та сходження України в цей соціально визначений час та у нинішніх географічних межах. Утвердження вітчизняної школи геополітики — це те завдання, яке імперативно стоїть на порядку денному. Автори вірять, що їх скромний доробок прислужиться багатьом фахівцям-управлінцям у формуванні їх світоглядних засад, в осягненні суті геополітики та її значення для нашої держави.

Саме розвиток геополітики, опанування її надбанням політичною елітою країни — державними діячами та науковим загалом покликані сприяти формуванню у них геополітичного і стратегічного мислення. Водночас знання засад геополітики потрібні всьому колу учасників демократичного процесу, представникам різних верств українського суспільства, вони стануть їм у пригоді як складова загальноосвітньої культури. Адже уявлення про геополітику та її закономірності необхідні кожному члену суспільства, котрий намагається зайняти активну громадянську позицію в своїй державі.

Автор передмови, розділів 7, 8 та підрозділів 1.4; 6.4; 10.5 — А. І. Кудряченко; розділів 2, 9, 10, 11, підрозділу 12.4 — Ф. М. Рудич, розділів 1, 3, 4, 5, 6, 12 — В. О. Храмов.

ГЕОПОЛІТИКА ЯК НАУКА

Геополітика як наука існує близько ста років. Саме поняття “геополітика” вперше запровадив шведський державознавець та географ Рудольф Челлен (1864–1922).

1.1. Предмет геополітики

Термін “геополітика” складається з двох грецьких слів: *geo* — земля, *politikos* — все, що пов’язане з місцем: держава, громадянин тощо.

Традиційно геополітику розглядають як науку про вплив географічного простору держав на їхні політичні цілі й інтереси. У сучасних дослідженнях геополітика трактується значно ширше — як наука про зв’язок і взаємодію географічного простору і політики. Відповідно вона повинна вивчати, з одного боку, властивості простору, що позначаються на тих чи інших політичних акціях, на їх характері й резонансі, з другого — дію політики на простір, його перетворення відповідно до волі та цілей людей і їх спільнот. Саме це розуміння геополітики є найпродуктивнішим. Учені вбачають у геополітиці царину знань, що вивчає комплекс економічних, географічних, демографічних, історичних, політичних та інших факторів, які взаємодіють між собою й впливають на стратегічний потенціал держави. Так інтерпретують геополітику вітчизняні та російські вчені В. О. Дергачов, Е. О. Поздняков, К. С. Гаджієв, Ю. В. Тихонравов та ін.

На думку Е. О. Позднякова, геополітика основну увагу приділяє розкриттю можливостей активного використання політикою факторів фізичного середовища і впливу на нього в

інтересах військово-політичної, економічної й екологічної безпеки держави. Практична геополітика вивчає все, що пов'язане з територіальними проблемами держави, з раціональним використанням і розподілом ресурсів, включаючи і людські.

К. С. Гаджиєв розглядає геополітику як дисципліну, що вивчає основні структури і суб'єкти, глобальні чи стратегічні напрями, найважливіші закономірності та принципи життєдіяльності, функціонування й еволюції сучасного світового співтовариства.

Ю. В. Тихонравов, поділяючи точку зору Е. О. Позднякова про суть геополітики, про доцільність її походження як науки і практичної сфери, визначає геополітику як галузь знання, що вивчає закономірності взаємодії політики із системою неполітичних факторів, які формують географічне середовище (характер розташування, рельєф, клімат, ландшафт, корисні копалини, економіка, екологія, демографія, соціальна стратифікація, військова міць).

Поряд із викладеним розумінням геополітики (умовно розширеним) у ряді публікацій останніх років йдеться про обмежене коло проблем, досліджуваних цією наукою. Так, у російському виданні “Политология. Энциклопедический словарь” геополітика трактується як одне з фундаментальних понять теорії міжнародних відносин, що характеризує місце і конкретно-історичні форми впливу територіально-просторових особливостей розташування держав, блоків держав на локальні, регіональні, континентальні та глобальні міжнародні процеси.

Згідно з М. О. Нартовим геополітика — наука, система знань про контроль над простором. О. Г. Дугін вважає геополітику насамперед ідеологією — це світогляд влади, наука про владу і для влади. Це наука уряду. Тільки з наближенням до соціальної верхівки людина відкриває значення геополітики, тоді як до цього вона сприймалась як абстракція. Геополітика — дисципліна політичної еліти (як реальної, так і альтернативної), яка у сучасному світі становить підручник влади, де характеризується, що варто враховувати, приймаючи глобальні (доленосні) рішення — такі як укладення угод, початок воєн, здійснення реформ, структурна перебудова суспільства, уведення масштабних економічних і політичних санкцій тощо.

Історія дала чимало підстав для тлумачення геополітики як ідеології. Практично всі найвідоміші геополітики посідали досить високі місця в суспільстві, були поважними чиновниками або державними діячами і впливали на прийняття політичних рішень не тільки своїми концепціями, а й безпосередньо.

Геополітика дійсно є важливим компонентом ідеології, виконує визначені ідеологічні функції. Разом з тим, на наш погляд, це передусім наука та наукова дисципліна і тому не може бути зведена до ідеології.

У рамках геополітики дослідники виділяють два досить чітко означені напрями: 1) геополітика доктринально-нормативна, пов'язана насамперед з ім'ям К. Хаусхофера, і 2) геополітика оціночно-концептуальна, представлена А. Мехеном, Х. Маккіндером, Н. Спайкменом та ін. Ці напрями чітко не розмежовані, проте мають досить виражену специфіку.

По-різному суть геополітики визначають сучасні зарубіжні видання. “Енциклопедія Американа” розкриває специфіку геополітики у вивченні географічних аспектів політичних феноменів. Автори “Нової енциклопедії Британіки” констатують необхідність розширення кола проблем, досліджуваних геополітикою, з урахуванням нових реалій: географічного впливу на силові відносини в міжнародній політиці. У минулому сфера національного впливу окреслювалася, головним чином, географічними факторами. Але у зв'язку з розвитком комунікацій і транспорту їх роль зменшилась.

Найбільш адекватне сучасне розуміння геополітики подано в “Міжнародній енциклопедії” і в публікаціях американського вченого К. Грея. У “Міжнародній енциклопедії” геополітика визначається як дисципліна, що досліджує відносини між континентальними і морськими ареалами і політикою з метою проведення відповідної зовнішньої політики. К. Грей у другій половині 70-х років назвав геополітику наукою про взаємозв'язок фізичного середовища, як воно сприймається, змінюється і використовується людьми і світовою політикою. Згідно з К. Греєм геополітика торкається взаємозв'язку міжнародної політичної могутності і географічного фактора. Відповідно до цієї позиції геополітика охоплює “високу політику” безпеки та міжнародного порядку; вплив просторових відно-

син на зростання і занепад силових центрів; виявляє технологічні, політико-організаційні та демографічні процеси на творенні держави, забезпечує внутрішню та зовнішню конвертацію могутності країни в ефективну та результативну гегемонію та контроль над простором.

Інакше кажучи, геополітика як наука — це система і сукупність знань про організацію гегемонії та контроль влади над простором, яка має політичний сенс та соціально-економічну основу, можливості та здібності до зміни та реалізації життєво важливих цінностей, інтересів і цілей. Таке розуміння геополітики дає уявлення про її предмет у загальному плані. Цей предмет геополітики складають закони організації контролю і гегемонії влади над простором. Основним з них, на думку багатьох відомих дослідників, є закон фундаментального дуалізму, який полягає в географічній розбудові планети та історичній типології цивілізації. Він зводиться до протиставлення сухопутної могутності (“телурократії”) морській (“таласократії”). Суша — це завжди стійке, міцне, тверде, ґрунтове. Море динамічніше та налаштоване на зміни, головним чином до новітніх технологій та техніки. Йому притаманний дух підприємництва, індивідуалізму. По суті це банківсько-фінансова та торговельна цивілізація. Віками континентальні цивілізації домінували над морськими: Спарта й Афіни, Рим і Карфаген. З розвитком техніки, а потім науково-технічної революції об’єктивно посилилась позиція Моря. Тим самим зростає роль простору в людській історії. Про це пише американський геополітик А. Мехен у роботі “Вплив морської сили на історію”.

Одвічний геополітичний дуалізм досяг максимальної напруги в часи “холодної війни” 1946—1991рр.: телурократія ототожнювалась із СРСР, а таласократія — зі США. Цьому геополітичному виміру міжнародних зв’язків та відносин відповідала також гостра боротьба полярних ідеологій: ідеологія лібертаризму — радикального лібералізму (М. Фрідмен, США та Ф. Хайек, Австрія та ін.) й ідеологія марксизму як ідеологія реального соціалізму.

Отже, основний закон геополітики зводився до протистояння держав та народів у галузі світосприйняття, а також в реальному перерозподілі земної кулі на зони гегемонії та кон-

тролю з боку телурократії (СРСР) та таласократії (США). Безумовно, і США, і СРСР співпрацювали між собою у різних сферах, а не тільки протистояли одне одному. Інакше кажучи, з основного закону геополітики випливає не тільки розлом, боротьба, але й закон синтезу Суші й Моря — “Берегова зона”, або *rimland* — фрагмент таласократії або телурократії. Як відзначає російський геополітик О. Дугін, “Берегова зона” нагадує, з одного боку, “острів і корабель”, а з другого — “імперію та дім”. Дійсно, *rimland* являє собою специфічну геополітичну реальність зі своєю логікою, своїм “географічним розумом” і великим впливом на таласократію і телурократію. “Берегова зона” має усі підстави розглядатися як специфічний суб’єкт історії, який самореалізується у логіці планетарного дуалізму.

Дуже важливим є закон підвищення геополітичного статусу окремої країни або їх об’єднань як суб’єктів міжнародного права. У зв’язку з цим виникає потреба відзначити, чи спроможна та чи інша держава скористатися з необхідності реалізації цього закону, а тому бути дійсно геополітичним суб’єктом у сучасному світі, що так і не став більш безпечним, а навпаки, несе в собі значну загрозу миру на планеті. Так, “розширення НАТО на Схід” є доказом зміцнення могутності таласократії шляхом зростання обсягу “Берегової зони”. Реальні зовнішньополітичні акції керівництва Росії в бік зближення з Вашингтоном і прийняття по суті його правил гри на міжнародній арені означає зростання могутності таласократії та можливу втрату Росією іміджу самостійного геополітичного гравця на міжнародній шахівниці розкладу геополітичних сил. Можливо, враховуючи цю реальність, Москва поглиблює свою співпрацю з НАТО і бере на себе дещо новий європейський геополітичний статус, що має далекосяжні наслідки як для Європи, так і для Росії.

Обрати певний геополітичний статус держави-суб’єкта в минулому, а тим більше на початку ХХІ ст., означає також і визначення стратегії на майбутнє. Так, Україна часто ідентифікує себе з часом Хмельниччини або УНР, хоча прагне у процесі побудови нової державної ідентичності виходити із сучасних реалій, що потребує визначення національних інтересів та головних цілей, напрямів і пріоритетів у розвитку країни. Але це відповідає вимогам класичного геополітичного мислення. Від-

ступ від усталеного твердження призводить до перекручення думки про однополярність світу, кодекс якого припускає віру в безумовну зверхність США над рештою національних держав та їх глобальне право на “патронаж” над світом. Усе це і визначає відповідно до стандарту посткласичного (постмодерністського) геополітичного мислення дію нового закону — закону пріоритету інтересів “пристосованих” (насамперед “сімки”) та рух від “непристосованих”. Забезпечується це відокремленням фінансового капіталу від промислового, а також ославленням національного суверенітету, який втрачає здатність захищати свої ресурси від геополітичного суб’єкта-гегемона з характерним для нього комплексом зверхності та месіанства, а національну економіку — від глобальних фінансових спекулянтів у період становлення принципової неспроможності національних урядів “непристосованих” держав самостійно керувати суспільним розвитком та політичним хаосом — тероризмом, міжетнічними війнами, ексцесами релігійного фундаменталізму та націонал-екстремізму. Чим наочніша статистика усіх цих ексцесів, тим вище обурення співтовариства розвинених геополітичних держав-суб’єктів проти тих, хто неспроможний дати собі раду і не дає зробити це іншим.

Таким чином, можна констатувати: сутність геополітики сучасності полягає у планетарному дуалізмі Суші й Моря як геополітичного феномену.

1.2. Планетарний дуалізм Суші й Моря

Протистояння Суші й Моря — це протистояння двох глобальних, несхожих стратегій, що забезпечують своїм носіям перемогу і подальше панування. Панування народів суходолу ґрунтується на принципах телурократії. Панування морських народів ґрунтується на принципах таласократії. Планетарний дуалізм має усі підстави розглядатися як основний світосистемний феномен, прояв геополітичної та цивілізаційної поляризації світу як цілісності. Це форма соціальної взаємодії, яка заявляє про себе на двох рівнях: геополітичному (Суша — Море) та цивілізаційному (Схід — Захід). З одного боку, дуалізм геополітичного простору, в якому існує та розвивається

світова система, формує людську практику, а з другого — цивілізаційна діяльність людини конструює та відтворює планетарний дуалізм у світовій системі. Планетарний дуалізм як процес є рушійною силою сучасної світової системи, визначає етапи її розвитку, потреби, інтереси, цінності геополітичної структури світу. Він реалізується у сполученні тенденцій глобалізації світу та універсалізації в новому планетарному масштабі розколу світу на сили Суші та Моря, Сходу та Заходу, Півдня та Півночі.

Сама історія за допомогою основної форми геополітичної революції — колоніальної експансії західних морських держав — дозволяє здійснити геополітичне структурування світу, яке є фундаментальною основою планетарного розвитку, основою зміни геоісторичних фаз планетарного дуалізму, що виявляються у змінах планетарного масштабу розкладу сил конкретних геополітичних епох, які відповідають таким історичним типам сучасної світової системи:

- Вестфальська (1648–1814);
- Віденська (1815–1877);
- Берлінська (1878–1918);
- Версальсько-Вашингтонська (1919–1945);
- Ялтинсько-Потсдамська (1945–1991);
- Біловезька (1991–2001);
- Нью-Йоркська (2001–...).

Характер функціонування та розвитку кожної з них залежить від відповідної геоісторичної фази планетарного дуалізму як основного протиріччя системи. Фаза консолідації протилежних сторін планетарного дуалізму являє собою геоісторичну фазу в його розвитку, яка визначається складними процесами структурування телурократичної і таласократичної півсфер сучасної світової системи. Встановлення в кожній з півсфер гегемонії конкретної великої держави створює ситуацію динамічної рівноваги. Гегемонія в сучасній світовій системі означає, що одна держава має геополітичну можливість створювати стабільні системи нерівномірного суспільного розподілу влади.

Розвиток сучасної світової системи на початку XXI ст. здійснюється за наявності гегемонії Заходу. Дуже важливим моментом у становленні таласократії Заходу є поступове, але не-

ухильне розширення територій, підконтрольних спочатку окремим західним таласократичним державам, а потім Заходу як єдиному цивілізаційному цілому. Якщо на початковому етапі його становлення італійські міста-держави (з періоду раннього Відродження) створили імперію, для котрої першорядне значення мало Середземне море і транспортні коридори в Ост-Індію, то на сучасній стадії, репрезентованій США, “життєво важливі інтереси” Заходу поширилися на весь світ і охопили всі океани і континенти. Безмежне поширення експансії стає головною особливістю геополітичної (і не тільки) стратегії Заходу. Фаустовська (західна) культура завжди спрямована на розширення будь-якого характеру. Нарешті, вона перетворила земну поверхню на поле буття одномірної людини і всесвітню господарську систему.

Енергія західної людини виявлялася в нестримній експансії, спрямованій на подолання всього, що опинялося на її шляху. Прагнення до абсолютного панування стало головним змістом її життєдіяльності. Значною мірою це прагнення асоціюється з прагненням до володіння усіма багатствами (благами) світу. Світ перетворюється на арену боротьби за все, що має будь-яку цінність. Підкоряючи його, західна людина прагне “виправити”, змінити світ відповідно до своїх духовно-психологічних особливостей, які зводяться до аксіоми — закону, обов’язкового для всіх. Все, що не відповідає цьому закону і не змінюється відповідно до нього, підлягає знищенню. Океан, як основне життєве середовище панівних автоталасократичних народів Заходу, сприяв вільному прояву їхньої експансіоністської енергії. Відкритий простір світових океанів, позбавлений будь-яких природних перешкод і державних суверенітетів, став головною умовою впливу Заходу, що постійно розширюється. Нескінченний простір, як прасимвол, у всій своїй могутності вступає тут у коло політичного існування, здійснює похід у незахідні суспільства, з тим щоб змінити їх. Безпрецедентна просторова експансія, яка мала місце у XVI–XX ст., у всій своїй невимовній могутності стала основою сучасної геополітичної епохи.

Розкриття сутності та змісту кожної геополітичної епохи в контексті планетарного дуалізму Суші й Моря, механізму його реалізації базується на геополітичному надбанні людства.

Зазвичай воно дає можливість створити наукове уявлення про геополітичний світ народів та держав, розробити свої геостратегії для сучасної геополітичної епохи.

1.3. Джерела геополітики

Появі геополітики передувало тривале дослідження ролі географічного фактора в житті суспільства. Сучасна геополітика спирається на ідеї географічного детермінізму, чії корені сягають сивої давнини. Тому, відповідно до цих ідей, розвиток людства багато в чому визначається географічними факторами, а встановлення державних кордонів ґрунтується на праві сильного. Ще мислителі античності Парменід (VI ст. до н. е.), Гіппократ (пр. 460 — пр. 370 рр. до н. е.), Аристотель (384–322 рр. до н. е.), історик Полібій (пр. 200 — пр. 120 рр. до н. е.) та ін. висловлювали думку, що життя людей і суспільств, їх звичаї, вдачі та спосіб правління обумовлені географічним середовищем.

Древні греки спочатку поділяли відомий їм світ відповідно до кліматичних умов. Філософ Парменід висунув теорію п'яти температурних зон — жаркої, двох холодних і двох проміжних. Виходячи з цієї теорії, Аристотель вбачав у заселенні греками проміжної зони причину їхньої силової переваги над іншими народами.

Пізніше географічні концепції античності враховували фактор Суші й Моря як найважливішу характеристику держав. Про це, зокрема, писав Аристотель у “Політиці”. Характеризуючи острів Крит, він зазначив, що той ніби призначений природою до панування над Грецією і географічне положення його чудове: він прилягає до моря, на узбережжі якого майже всі греки мають свої поселення; з одного боку, він розташований на невеликій відстані від Пелопоннесу, з другого — від Азії, саме від Триопійської місцевості й Родосу. От чому Мінос і затвердив свою владу над морем, а з островів одні підкорив, інші заселив.

Гіппократ у творі “Про повітря, води і місцевості” аналізував вплив географічних умов і клімату на особливості людського характеру і на суспільний лад.

Інтерес древніх греків до впливу географічного середовища на соціальне існування людей диктувався цілком практичними мотивами. Розвиток цивілізації, зростання міст-держав викликали геополітичні проблеми розширення життєвого простору через колонізацію території Середземномор'я з метою переселення туди населення, що збільшувалося.

Античні уявлення про роль географічного фактора в розвитку суспільства зустрічаються у працях арабського історика Ібн Хальдуна (1332–1406). Він надавав першорядного значення впливу природних умов на історію і соціально-політичне життя, особливо підкреслюючи при цьому значення кліматичних умов. Відповідно до теорії історичних циклів Ібн Хальдуна у країнах з помірним кліматом найбільш активною силою є кочівники, які фізично і морально переважають осіле населення, особливо городян. Тому вони періодично захоплюють країни з осілим населенням і засновують великі імперії з деспотичною формою правління. Через тричотири покоління вони втрачають свої переваги, і нові хвилі кочівників нападають на ці країни, встановлюючи в них своє панування і розпочинаючи тим самим черговий цикл історії.

Важливим етапом у розвитку ідей географічного детермінізму стала епоха Великих географічних відкриттів. Французький учений Ж. Боден (1530–1596) у роботі “Шість книг про державу” (1577) розглядав географічні фактори як одну з найважливіших детермінант державного устрою поряд з божественною волею і людською сваволею. Серед географічних факторів у якості найбільш значущого він виділяв клімат, а земну кулю поділив на три зони — жарку (екваторіальну), холодну (полярну) і середню (помірну). Дії клімату приписувалася фізична перевага північних народів над південними і гірських над долинними.

Ж. Боден звертав увагу державних діячів на необхідність враховувати в адміністративній і законодавчій діяльності, крім соціальних, і кліматичні умови. Він особливо підкреслював важливість відповідності законів країни умовам фізичного середовища. Його думка про пряму залежність сили і впливу суверенної держави від навколишніх природних умов, власне кажучи, близька до позиції сучасних геополітиків.

Проблема впливу географічних факторів на політику займала істотне місце в роботах французького філософа-просвітника Ш. Монтеск'є (1689–1755). У праці “Про дух законів” (1748) він слідом за Ж. Боденом намагався пояснити характер, вдачі і звичаї народів, їх господарський і політичний лад географічними умовами, особливо кліматом. При цьому підкреслювалася необхідність відповідності законів країни цим умовам. Вплив природних умов на суспільно-політичний розвиток вивчався німецькими вченими І. Гердером (1744–1803), А. Гумбольдтом (1769–1859), філософами І. Кантом (1724–1804) і Г. Гегелем (1770–1831), англійським географом Г. Боклем (1821–1862) та ін. На думку І. Гердера, розвиток цивілізації здійснюється під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. До останніх він зараховував фізичну природу і в першу чергу такі її елементи, як клімат, ґрунт, географічне положення. Александр Гумбольдт вважав, що географія має давати цілісну картину навколишнього світу і служити конкретним соціальним, політичним і економічним цілям людини. Іммануїл Кант у лекції з географії висловив думку про вплив фізичного середовища на “моральну географію” (національний характер), на “політичну географію”, на “торгову географію” (економіку) і на “теологічну географію” (територіальне поширення релігій).

Г. Гегель у “Філософії історії” вказував на детермінованість історії різних народів географічними факторами. У розділі лекцій з філософії історії “Географічна основа всесвітньої історії” він розглядав природні властивості країн, які відразу і назавжди виключають їх із всесвітньо-історичного руху. Гегель виводив суспільний лад з трьох “географічних розходжень” земної поверхні, якими є: 1) безводне плоскогір'я зі степами і рівнинами; 2) низини, перехідні країни, зрошувані ріками; 3) прибережна країна, що безпосередньо примикає до моря.

У ХІХ ст. прихильники географічного детермінізму аналізували вплив на громадське життя не тільки клімату, а й усієї сукупності умов географічного середовища, транспортних магістралей та ін. Цей напрям географічного детермінізму найбільш повно відбито в працях англійського географа Г. Бокля. Протягом ХІХ ст. школа географічного детер-

мінізму поступово переміщалася до Німеччини. Найповнішого розвитку вона досягла на рубежі XIX і XX ст. Особливу роль у розробці ідей географічного детермінізму і створенні нового наукового напрямку — політичної географії — відіграв німецький геополітик Фрідріх Ратцель (1844–1904).

Крім географічного напрямку в соціальній думці, деякі дослідники зараховують до джерел геополітики цивілізаційні та воєнно-стратегічні концепції. Особливий внесок у розробку цивілізаційного підходу російських дослідників біолога, історика та економіста М. Данилевського (1822–1885), філософа К. Леонтьєва (1831–1891), німецького філософа О. Шпенглера (1880–1936), російського вченого-євразійця П. Савицького (1895–1968), його учня Л. Гумільова (1912–1992), англійського історика і соціолога А. Тойнбі (1889–1975), сучасного американського консервативного політолога С. Хантінгтона (р. н. 1927). З творців воєнно-стратегічної концепції, що найбільше вплинули на геополітику, називають німецьких військових теоретиків К. Клаузевіца (1780–1831) і Х. Мольтке (1848–1916), а також російського фельдмаршала Д. Мілютіна (1816–1912).

До числа попередників геополітичного напрямку можуть бути зараховані мислителі й інших шкіл і напрямів соціальної думки. Так, у роботах італійського вченого і політичного діяча М. Макіавеллі (1469–1527) висловлені судження цілком геополітичного характеру: про розширення кордонів і приєднання нових земель мирним і воєнним шляхом на підставі попередньої порівняльної оцінки реальної могутності держав, про збереження панування над знову придбаними територіями за допомогою створення колоній, переносу туди столиць і їх ізоляції від впливу сусідніх країн, про створення регіональних воєнно-стратегічних альянсів.

Таким чином, передісторія геополітики досить тривала й еkleктична. Вона охоплює фрагментарні судження, уявлення і знання переважно про вплив географічних умов на життя людей. В міру просторового “ущільнення” Землі, з переходом земного простору з розрізненого стану до єдиного взаємопов’язаного і взаємозалежного світу, на цій основі стало можливим виникнення нової інтегральної якості геополітики.

Виклад основних ідей геополітичної думки не дає повного уявлення про предметне поле геополітики. До його складу входять також категорії, функції, методи.

1.4. Категорії та функції геополітики

На початку ХХІ ст. має місце збагачення і розширення проблематики геополітики, все більше розробляється її категоріальний апарат, що є інструментом дослідження конкретних геополітичних процесів. До категорій геополітики зараховують: геополітичну модель світу, геополітичний простір, геополітичне поле, геополітичний регіон, геополітичну лінію, геополітичне суперництво, геостратегію, кордони, національну безпеку держави, національний інтерес, національну могутність, експансію тощо.

Геополітична модель світу — специфічний спосіб моделювання світу реальності в межах дискурсивного поля геополітики.

Геополітичний простір — середовище, що справляє вплив на формування відносин між державами в контексті фундаментального дуалізму світу.

Геополітичне поле — простір, контрольований окремою державою або коаліцією (союзом) держав.

Ендемічне (від гр. *endemos* — місцевий) **поле** — простір, контрольований державою тривалий час. Належність цієї території даній державі визнають сусіди.

Прикордонне поле — територія, що перебуває під контролем держави, але недостатньо демографічно, економічно й політично нею освоєна. Найчастіше таким полем виступають простори, населені національними меншинами. Суміжні держави іноді ставлять під сумнів належність цих територій, але все-таки не розглядають їх як свої. До таких полів можуть бути зараховані азійські, північно-східні й далекосхідні регіони Росії, а також Кавказ, Калінінградська область тощо.

Перехресне поле — простір, на який претендує кілька суміжних держав. До таких просторів належать великі території, такі, наприклад, як Кашмір в Індії.

Тотальне поле — безупинний простір, що перебуває під контролем держави.

Геополітична опорна точка — місце (територія) поза тотальним полем, контрольоване будь-якою державою, але комунікації до цієї території контролюються іншою (іншими) державою. Прикладом такої опорної точки є Калінінградська область Росії.

Метаполе — простір, освоюваний одночасно кількома державами.

Геополітичний регіон — простір, що характеризується високою інтенсивністю політичних, економічних, торгових і культурних зв'язків (наприклад, Північна Америка, Європа, Близький Схід, Південно-Східна Азія).

Геополітичні лінії — структуротвірні фактори організації геополітичного простору. Ними є сухопутні, морські й повітряні комунікації, найбільш важливі напрями вантажопотоків і шляхи транспортування сировини. За них йде постійна прихована або відкрита боротьба.

Геополітичне суперництво — протистояння і зіткнення протилежних інтересів держав. Воно може мати горизонтальний, вертикальний і осередковий характер. Горизонтальне суперництво протікає на поверхні суші й моря, вертикальне пов'язане з гонкою озброєнь у космосі, а осередкове проявляється в обмежених регіонах, поза прямим зіткненням опонентів (наприклад, Ірак у 1991 та 2003 рр., Югославія в 1999 р., Афганістан у 2001 р. та ін.), тобто реалізація геостратегії непрямих дій з масовим використанням авіації (тактичної і стратегічної), високоточної зброї та ведення інформаційної війни. Така геостратегія нині є найефективнішим способом ведення воєн, ключем для практичного розв'язання будь-якої геополітичної проблеми, вирішальним фактором якої є людина, коли протилежні інтереси сторін можуть призвести до гострого конфлікту.

Геостратегія — синтез обґрунтованих геополітикою стратегічних цілей, принципів та напрямів зовнішньополітичної діяльності держави. Вона класифікується по масштабах (глобальна, міжрегіональна, регіональна і державна) і по просторових середовищах (сухопутна, морська, повітряна і космічна). Залежить від розуміння владою і громадськістю місця країни у світі, її геополітичного положення, національних інтересів і пріоритетів, географічного розподілу погроз на-

ціональної безпеки, що виходять з-за кордону. Державна геостратегія визначається також історично сформованим впродовж тривалого часу характером відносин з іншими державами — дружніми, нейтральними чи ворожими.

Кордони — специфічні організми держав у межах геополітичного окреслення їх територій. Вони виконують наступні функції: поділ зон дії національних суверенітетів чи обмеження контактів між жителями суміжних держав, затримку злочинців, збір мита із ввезених товарів або тих, що вивозяться, контроль за квотами ввезених товарів і міграцією людей, санітарний контроль тощо. Кордони поділяють на природні і штучні. Як природні кордони використовують рубежі, створені природою, головним чином моря й океани, гори, ріки. Кордони по ріках пролягають по лінії фарватеру. Штучні кордони облаштовуються людьми і являють собою продукт взаємодії держав. Кордони визначають ареал формування національної самосвідомості і національної ідентичності. Здатність держави забезпечити їх захист і недоторканність є показником її сили й авторитету у світовому співтоваристві.

Національна безпека держави — системна якість сукупності властивостей системи “особистість — суспільство — держава — природа”, яка характеризує здатність цієї системи до самозбереження та стійкого розвитку.

Історично національна безпека ототожнюється з воєнною безпекою, захищеністю від збройного нападу ззовні. Військовий компонент зберігає свою значущість і нині. Разом з тим загострення глобальних проблем сучасності додає поняттю “національна безпека” принципово нові виміри — інформаційний, екологічний, демографічний, енергетичний, продовольчий та ін.

Національний інтерес — усвідомлення і відображення корінних потреб суспільства в державній політиці. Термін прийшов в українську політичну науку з англійської літератури, в якій він має значення “державного інтересу”.

Національний інтерес складається з нарощування економічного, політичного, інформаційного, наукового, воєнного, фінансового, науково-технічного й інших потенціалів держави, у посиленні їх геополітичного впливу, рості добробуту на-

селення, в інтелектуальному і моральному прогресі суспільства. На його зміст впливають такі фактори, як специфіка географічного положення країни, соціально-економічна і політична ситуація в ній, національно-культурні й цивілізаційні особливості. Природними кордонами національного інтересу є обмеженість ресурсної бази і національні інтереси інших країн.

Національна могутність — категорія, що традиційно відображає такі компоненти, як територія держави, її природні ресурси і чисельність населення, економічний і воєнний потенціал. Сучасне розуміння національної могутності охоплює також інтелектуальний та гуманітарний потенціали народу, здатність економіки до інноваційного розвитку і якість уряду, політичної системи взагалі.

Терміном “національна могутність” широко оперує впливова в політичній науці країн Заходу школа “політичного реалізму”. Її творець Х. Моргентау, визначаючи “національну силу держави”, виокремив дев’ять характеристик: географічне положення, природні ресурси, промислові можливості, військова підготовленість, чисельність населення, національний характер, національна мораль, якість дипломатії, якість уряду. З цих позицій він критикував творців класичних теорій геополітики Х. Маккіндера і К. Хаусхофера за абсолютизацію ролі географічного фактора у визначенні національної могутності.

Експансія — категорія, широко застосовувана в геополітиці і використовувана для характеристики територіальних придбань, установлення військово-політичної сфери впливу. Різновиди експансії: воєнна, економічна, культурно-ідеологічна й інформаційна. В міру загострення і глобалізації сировинної кризи, зростання народонаселення, скорочення площі родючих земель головним видом експансії стає територіальна.

Крім розглянутих категорій, геополітика широко використовує категоріальний апарат насамперед політології, військової теорії, науки державного управління. Вона активно оперує такими категоріями, як агресія, баланс сил, біполярність у політиці, військова могутність, багатополярність у політиці, політичний простір, політичний час, політика стримування,

політика з позиції сили, розміщення сил, цивілізація, ядерний паритет, ядерне стримування та ін. Визначимо їх.

Агресія — форма здійснення зовнішньої політики держави. Являє собою пряме чи непряме застосування однією державою збройної сили проти незалежності й територіальної цілісності іншої держави. Може мати й інші виміри — економічний, психологічний, ідеологічний тощо. Дії держави, що обороняється, у тому числі й наступальні, не є агресивними і відповідають нормам міжнародного права.

Баланс сил учасників світової політики — взаємодія різних за спрямованістю і силою (залежно від могутності країн і їхніх угруповань) потоків експансії, з одного боку, і результатів різнорівневого і різнонаправленого співробітництва — з другого. Баланс сил — це не рівновага, а лише співвідношення сил, причому співвідношення динамічне, залежне від гри усіх визначальних його елементів.

Біполярність у політиці — варіант системи “балансу сил”. Виявляється в об’єднанні складових його одиниць навколо двох основних центрів (полісів), що зосередили найбільш значущі виміри сили (насамперед ядерна зброя). Біполярність була специфічною рисою міжнародних відносин після Другої світової війни, коли основними центрами сили стали наддержави — СРСР і США, що об’єднали навколо себе союзників. Для відносин між протилежними суспільними системами були характерні конкуренція, конфронтаційність та ідеологічне суперництво. Біполярність періоду “холодної війни” прийшла на зміну балансу сил зразка XIX і першої половини XX ст.

Військова могутність держави — сукупність матеріальних і духовних можливостей держави, використовуваних для досягнення військово-політичних цілей як на міжнародній арені, так і всередині окремих держав: для підготовки війни і її ведення, з метою агресії її відображення, в інтересах запобігання війни, забезпечення безпеки глобальної, регіональної, національної тощо. Військова могутність може бути реальною і потенційною; остання являє собою максимальні можливості держави, що можуть стати діючими факторами війни при напрузі всіх сил суспільства і його військової організації.

Багатополярність у політиці — варіант системи “балансу сил”, що відрізняється взаємодією кількох чи безлічі центрів сили, більш-менш порівняних у потенціалі. Трансформація біполярної системи міжнародних відносин у багатополюсну почалася з кінця шістдесятих років і виявилася в утворенні, крім США і СРСР, таких “полюсів сили”, як Китай, Японія і Західна Європа.

Політичний простір — сфера дії політичних суб’єктів, ідей, теорій, гасел, процесів. Він є частиною загальної системи соціальних просторів: економічних, правових, ідеологічних, культурних та ін. Довжина політичних просторів має фізичний територіальний вимір, що може збігатися з кордонами держав, регіонів, міст тощо.

Політичний час — час діяльності політичного суб’єкта, термін перебігу політичних подій і процесів, період життєздатності і дії тих чи інших ідей. Він може чи прискорюватися, чи сповільнюватися залежно від насиченості подіями. Політичний час включений у безупинний хід астрономічного часу, але, на відміну від останнього, спливає неоднаковими темпами для різних політичних суб’єктів і в різних процесах. Може бути функціонально насиченим для одних політичних суб’єктів і беззмстовним, екстенсивним для інших.

Виграш у часі нерідко здатний визначити результат політичного суперництва.

Значний вплив на використання політичного часу чинять особливості політичного простору. Більш складний, різнорідний і протяжний політичний простір може сповільнити плин політичного часу, утворити паузу в політичному процесі.

Політика стримування — 1) комплекс заходів, спрямованих на запобігання прямої агресії чи інших форм експансії однієї держави чи групи держав стосовно іншої держави (чи держав). Основним компонентом політики стримування є відкрита демонстрація несприятливих наслідків для самого агресора чи експансіоніста; 2) комплекс заходів, спрямованих на звуження масштабів агресії, що почалася, чи експансії з метою зведення їхніх наслідків до мінімуму.

Політика з позиції сили — політика, що проводиться однією державою (чи блоком держав) стосовно іншої держави (чи держав) на основі демонстрації дійсної переваги (чи її імітації)

у військовому, воєнно-технічному, економічному чи демографічному відношенні. Відрізняється використанням відкритої погрози чи тиску, застосуванням тиску в одній чи кількох із зазначених сфер.

Категорія “розміщення сил” відображає позиції держав у системі міжнародних відносин, її підсистемах і в конкретних ситуаціях, характер відносин між державами на різних структурних рівнях. Розміщення сил — категорія переважно структурна на відміну від балансу сил — категорії функціональної, пов’язаної із зовнішньополітичною діяльністю держав на основі сучасного розміщення сил, динамікою зміни порівняльної могутності держав, з їх головними і специфічними інтересами, із проблемою політичних союзників тощо. Баланс сил може неодноразово мінятися при одному й тому ж їх розміщенні.

Поняття цивілізація у геополітиці використовується насамперед у культурологічному розумінні (соціокультурне утворення, основу якого складає релігія) і географічному (форми кооперації людей, що виникають під впливом географічного середовища). Вживається й у широкому значенні — як цілісна система, що саморозвивається, охоплює всі соціальні і несоціальні компоненти географічного процесу, уся сукупність створених людиною цінностей.

Ядерний паритет — практична рівність ядерних сил і озброєнь СРСР і США. У своїх основних компонентах вважався досягнутим до початку 70-х років.

Ядерне стримування — доктрина, відповідно до якої ядерна зброя є вирішальним чинником стримування і залякування можливого агресора, запобігання світової війни і підтримки міжнародної стабільності. Була розроблена в США у зв’язку із появою ядерної зброї і кілька десятиліть визначала відносини між військово-політичними блоками НАТО й Організацією Варшавського договору.

Геополітичний код (кодекс) — оперативне зведення законів, які входять до набору політико-географічних гіпотез, що складають основу зовнішньої політики країни.

Геополітика має свою категоріальну будову, яка відображає об’єктивні зв’язки і закономірності реального життя, що дозволяє їй виконувати певні функції. За наявності різних підхо-

дів до класифікації цих функцій найбільш важливими є пізнавальна, прогностична, управлінська, ідеологічна й методологічна.

Геополітика як наукова дисципліна має різноманітні зв'язки з життям окремої держави, союзу держав чи окремих блоків держав. Вона відображає об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, що дозволяє їй виконувати відповідні функції. Найбільш важливі з них: пізнавальна, або гносеологічна, прогностична, управлінська, ідеологічна та методологічна. Деякі вчені зараховують до самостійних функцій аксіологічну, або оцінну, виховну, або функцію політичної соціалізації, формування громадянських якостей і політичної культури населення. Але, на наш погляд, ці останні — органічно поєднуються з пізнавальними, прогностичними, управлінською й ідеологічною функціями.

Пізнавальна функція пов'язана насамперед з вивченням тенденцій геополітичного розвитку країн і народів, зі зміною різних явищ, процесів, подій та їх чинників. Ця функція покликана служити передумовою у з'ясуванні глобальних і регіональних зрушень на геополітичній карті світу. Важливим і водночас непротим завданням пізнавальної функції постає адаптація провідних ідей та надбань класиків геополітичної думки до сучасного контексту перебігу подій. У науковому пізнанні геополітичного життя найчастіше користуються сукупністю теоретичних знань з життя держав, країн і народів, використовуючи методи порівняння, аналогій, екстраполяції, але також широко застосовують і емпіричні дослідження. Вони забезпечують пріоритет нових емпірично обґрунтованих знань про геополітичну дійсність. Робиться це шляхом виявлення й аналізу нових фактів і тенденцій зміни всієї сукупності факторів геополітичного життя. Це служить важливою передумовою для розуміння і пояснення глобальних і регіональних зрушень на геополітичній карті світу.

Поза всяким сумнівом, для такого розуміння і пояснення треба застосовувати загальнологічні методи: аналіз і синтез, індукцію і дедукцію тощо. Доводиться переробляти й узагальнювати величезний обсяг інформації про конкретні геополітичні явища, факти, процеси. Можуть застосовуватися й інші психологічні, соціальні, спеціальні методи: контент-аналіз до-

кументів, тестування, соціометрія та ін. Це може бути аналіз дій, вчинків, поведінки, виступів, заяв учасників політичних подій невеликого регіону, глобального блоку або союзу. Дослідник одержує інформацію, що відбивається в об'єктивних і суб'єктивних показниках. Перша група інформації доповнює й уточнює дані офіційної статистики, змін, що відбуваються у світі, друга — це інформація про мотиви, наміри, цілі діяльності різних суб'єктів світової або регіональної геополітики. Пізнавальна цінність суб'єктивної інформації значна. Вона розкриває роль людського чинника в міжнародному або регіональному житті, звертає увагу на суб'єктивно-психологічні виміри масових геополітичних процесів, дозволяє бачити ступінь адекватності відображення об'єктивних тенденцій геополітичного розвитку у свідомості лідерів держав, блоків країн, соціальних або етнічних груп і народів, що беруть участь у світових або регіональних подіях, зрушеннях.

Безперечно, становить інтерес для пізнання і прогнозу інформація про учасників політичних подій, подробиці їхньої соціально-моральної орієнтації, дані про їхні потреби й інтереси, рівень культури, а також про мотиви і факти реальної і вербальної поведінки і навіть їхніх пристрастей (хобі). Емпіричні дослідження дозволяють зібрати інформацію про суспільну думку в регіоні, який цікавить дослідника, або думку народів тих чи інших глобальних регіонів, а також вивчити морально-психологічний настрій населення необхідної частини планети. Крім чисто інформаційної функції, а її ми розглядаємо як невід'ємну частину пізнавальної, емпіричні дослідження дозволяють виявляти нові тенденції геополітичного розвитку, тим самим вони збагачують теорію.

Для того щоб нашій державі вийти з нинішнього становища, необхідний солідний теоретико-методологічний масив, система знань про суспільство, про світ, науку, техніку, комунікації, про сучасні політичні технології. Без цього неможливе впровадження нових підходів і технологій, а без них Україна у всіх сферах економічного, політичного, соціального, духовно-морального життя, в управлінні тощо може опинитися на узбіччі історії, перетворитися на сировинний додаток розвинених країн. Звідси одне з найважливіших завдань молодой науки — геополітики — створити теоретичні, концептуально

виважені засади, на базі яких можна сформувавши відповідну стратегію радикальних змін у сучасній Україні.

Прогностична функція геополітики впливає з пізнавальної, тісно поєднується з нею. Вона визначає найближчі перспективи та середньо- і довгострокові перспективи розвитку геополітичних сил, полів, виділяє можливі конфігурації міжнародних факторів та відповідних відносин. Власне, будь-які дослідження — теоретичні та емпіричні — проводяться багато в чому для того, щоб дати більш-менш вірний прогноз перебігу геополітичних подій, визначити їх вплив на розвиток міждержавних, міжетнічних відносин, а також з метою залагодити можливі локальні конфлікти і виробити рекомендації для їхнього запобігання або розв'язання.

Цінність будь-якого геополітичного дослідження, починаючи від конкретних, емпіричних, і кінчаючи теоретичними, в яких дається аналіз емпіричного матеріалу, полягає в тому, наскільки адекватно, точно вони визначають тенденції різноманітних геополітичних процесів. Цінність досліджень полягає ще й у тому, на якому рівні вони завершуються науково обґрунтованими прогнозами, наскільки ці прогнози спроможні сприяти реалізації прогресивних геополітичних змін в інтересах людини, країни, регіону, усього людства в цілому. В підготовці короткострокових і довгострокових прогнозів геополітичних змін регіонального або глобального характеру важливу роль відіграє моніторинг — спостереження за процесами, що відбуваються. Застосування методів порівняння, аналогій і деяких інших дозволяє заздалегідь попереджати небажані геополітичні події.

Управлінська функція геополітики виявляється насамперед у збиранні й аналізі емпіричної інформації, у виробленні конкретних управлінських пропозицій та рішень. Без оптимального обсягу інформації, без належного її аналізу, висновків і рекомендацій науковців політичним лідерам, військовим керівникам, економістам неможливо приймати правильні рішення, керувати геополітичними процесами та й узагалі керувати конкретною сферою суспільного, політичного, фінансово-економічного життя. При керуванні будь-яким видом діяльності, підготовці управлінських рішень важливо добре проаналізувати проблемну ситуацію, дати правильну оцінку

співвідношенням різних сил, чинників — політичних, географічних, економічних, військових тощо, знати рівень впливу суб'єктів усіх подій, визначити ступінь ризику — політичного, воєнного, соціального, економічного та намітити конкретні заходи протидії опозиційним, контрверзним силам та ін.

Отже, управлінська функція геополітики конкретно проявляється в тому, що її прикладний вимір спрямований на участь у підготовці і розробці практичних рекомендацій для керування геополітичними подіями і процесами, формування варіантів можливого управління. Практичні рекомендації в геополітиці поділяють найчастіше на дві групи: об'єктивні й суб'єктивні. Перша група припускає врахування об'єктивних умов людської життєдіяльності. Аналізуючи їхній вплив на конкретну систему геополітичних відносин, дослідник, політичний лідер, воєначальник та ін. спирається на конкретну інформацію, одержану в ході дослідження, збирання розвідувальних даних тощо. Після аналізу інформації визначають тенденції розвитку подій: від факту, конкретного випадку або явища до узагальнення. Потім дають рекомендації для теоретичного узагальнення.

Але рівень рекомендацій може залишитися чисто прикладним, утилітарно-прагматичним, що носить швидкоплинний характер, і не мати істотного значення для науки. У такому разі чимало залежить від уміння аналізувати, від рівня підготовки фахівця-аналітика. Інакше кажучи, велике значення має суб'єктивний бік справи. Крім того, суб'єктивна складова рекомендацій охоплює інтереси, мотиви, цілі, наміри, ціннісні орієнтації й установки, ідеологічну і світоглядну позиції тощо. Це все важливо знати, щоб визначити ступінь ймовірного відхилення від прогнозованого управлінського рішення. Отже, геополітика — наука, що допомагає керувати й управляти.

Ідеологічна функція геополітики так само багатогранна, як і попередні. Сама по собі ця дисципліна довгі роки була яблуком ідеологічного розбрату і вважалася в СРСР псевдонаукою, ідеологією імперіалізму, фашизму, що виправдує агресивні устремління високорозвинених країн до світового панування. Ця сторона геополітики носила і носить чисто апологетичний характер. Звичайно, не можна забувати народну мудрість:

“У сильного, у пана завжди сіромаха винен”. Тому геополітика може здебільшого виступати на практиці як адвокат сильних світу цього.

Підкреслимо, постбіполярний світ, який утворився після руйнування Ялтинсько-Потсдамської системи безпеки на континенті, після розвалу СРСР, підтверджує, що ідеологічна сторона геополітичної функції посилилася. І прикладів тому безліч.

Методологічна функція геополітики ґрунтується на комплексі ідей про практичну геополітику, які акумулюються у її аналізі, підходах та орієнтаціях геополітичного пізнання. Вони є в сучасних геополітичних концепціях аналізу явищ та процесів геополітики, які, як правило, розробляються в інших науках: політології, політичній географії, історії, соціології тощо. Звичайно, слід розрізнити такі методи геополітики: системний, діяльнісний, порівняльний, історичний, нормативно-ціннісний, функціональний, інституціональний, антропологічний, загальнологічні методи (аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання) та ін.

Розглянуті методологічні вимоги до свідомості з боку геополітичної реальності, безумовно, не вичерпують усіх аспектів методологічного арсеналу геополітики як науки. Відзначимо лише те, що вивчення геополітичної сфери здійснюється на макро- та мікрорівнях. У першому випадку — дослідження геополітичних процесів та явищ, які виникають у рамках основних інститутів влади та управління і стосуються усієї системи міжнародних відносин. У другому — здійснюється опис та аналіз фактів, пов’язаних із поведінкою соціальних суб’єктів у геополітичному просторі. В обох варіантах можуть застосовуватись різні соціологічні методи. Дійсно, неможливо пояснити сутність того чи іншого геополітичного феномену, характер різних геополітичних процесів без аналізу впливу на геополітичну сферу соціального фактора, у тому числі й соціальних інтересів суспільних груп, класів, прошарків.

Справедливо стверджуючи, що геополітика — це наука про великі простори, про глобальні політичні, економічні й інші процеси і мистецтво керування ними, слід з’ясувати її методи. Так, геополітика використовує різні методи вивчення відповідних явищ і процесів. Як правило, вони розробля-

лися в інших науках: політичній географії, історії, соціології, політології та ін. У принципі це можуть бути будь-які методи, що властиві науці: системний, діяльнісний, порівняльний, історичний, нормативно-ціннісний, функціональний, до якого примикає структурно-функціональний аналіз, інституціональний, антропологічний, загальнологічний, емпіричних досліджень тощо. Спираючись на провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників, визначимо головні методи геополітики.

Системний метод як основний принцип використовує структурно-функціональний підхід, яким добре володіли К. Маркс (1818–1883), Т. Парсонс (1902–1979) й інші економісти, соціологи, політологи. Вважається, що системний підхід у соціології і політології детально розроблений у 50–60-х роках ХХ ст. Т. Парсонсом. Суть його полягає в розгляді будь-якої сфери громадського життя, науки, зокрема геополітики, як цілісного, складно організованого і саморегулювального організму, що безперервно взаємодіє з навколишнім середовищем через входи і виходи системи. Будь-яка система прагне до самозбереження (геополітична не виключення) і виконує визначені функції, найважливіша серед яких є розподіл цінностей і ресурсів і забезпечення прийняття громадянами відповідних розподільчих рішень як обов'язкових.

Діяльнісний метод у науці (особливо політології, психології, соціології та ін.) називають психологічним, або соціально-психологічним. Він вивчає залежність поведінки індивідів або груп від впливу більш глобальної спільності, а також досліджує психологічні характеристики націй, класів, навіть юрби та малих груп тощо.

У геополітиці діяльнісний метод спрямований на аналіз геополітичної картини в динаміці. Він розглядає її як специфічного виду живу й упредметнену діяльність, як циклічний процес, що має визначені стадії або етапи визначення цілей діяльності, прийняття рішень; організації мас і мобілізації ресурсів на їхнє здійснення; регулювання діяльності груп, мас; контроль за досягненням поставлених цілей; аналіз результатів діяльності і постановка нових цілей і завдань. Діяльнісний метод складає методологічну базу теорії геополітичних рішень.

Як вважає більшість вчених, специфічним розвитком і конкретизацією діяльнісного підходу виступає критико-діалектичний метод. Він орієнтує на критичний аналіз явищ, фактів, течій у геополітиці, з'ясування протиріч як джерела саморозвитку суспільства, джерела економічних, соціально-політичних, геополітичних зрушень. Цей метод досить активно використовувався марксистами, неомарксистами (Ю. Хабермас, Т. Адорно та ін.), а також в ліволіберальній і соціал-демократичній думці тощо. Цей метод плідний, він застосовується досить широко.

Порівняльний метод розповсюджений у багатьох науках про суспільство: в історії, соціології, географії і політології. Його використовували Платон, Аристотель й інші мислителі Античного світу і Древнього Риму. Також він був введений у соціологію французьким філософом О. Контом (1798–1857). Політологія, яка відокремилася від соціології, взяла його на озброєння. Геополітика як синтетична наука також широко користується цим методом. Він припускає зіставлення однотипних явищ життя для виділення їхніх загальних і особливих рис та специфіки, пошуку оптимальних шляхів вирішення задач тощо, дозволяє плідно використовувати досвід інших народів і держав. Безумовно, це має бути не сліпе копіювання тих або інших способів досягнення геополітичних цілей, а творче розв'язування завдань стосовно умов, місця і часових меж.

Історичний метод також здавна застосовується в усіх суспільних науках. Він вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, виявлення зв'язку минулого, сьогодення і майбутнього. Цей метод у геополітиці, як і у філософії, соціології, історії та політології, є одним з найважливіших. Перший російський професійний соціолог М. Ковалевський (1851–1916) на базі порівняльного й історичного методів запропонував історико-порівняльний метод. Він добре відомий і не потребує особливих коментарів.

Нормативно-ціннісний метод визначається у його назві. Він містить у собі з'ясування значення тих або інших фактів, явищ для держави, особистості, оцінку цих фактів або явищ для блага країни, індивіда. Оцінка дається з позицій справедливості або несправедливості, поваги або попрання волі наро-

дів інших країн. При цьому передбачається, що політик, державний діяч повинен у своїй діяльності при прийнятті рішень виходити з етичних цінностей і норм та відповідно до них поводитися. Цей метод, безумовно, аж ніяк не бездоганний. Частіше за все реальна політика і моральні норми лежать у різних площинах.

Зазначимо, нормативний метод, як правило, ідеалізує політиків і політичних лідерів, які приймають часом непродумані політичні рішення, що змінюють докорінно геополітичну картину світу. Відповідним прикладом нормативного методу можуть служити рішення Горбачова — Шеварднадзе про передачу 60 тис. кв. км Берингового моря США, щодо розпуску Організації країн Варшавського договору або рішення Єльцина, Кравчука, Шушкевича про ліквідацію СРСР і створення СНД. Нормативний метод часто буває відірваний від реальності. Його слабкість — у відносності ціннісних суджень, а також їх залежності від соціального стану й індивідуальних особливостей людей. Але цей метод додає геополітиці людський вимір, наповнює її визначеними морально-етичними витоками.

Функціональний метод вимагає ретельного вивчення залежностей між різними сферами громадського життя або відносин між країнами або групою країн: їх економічними, політичними відносинами, рівнями військових контактів або протистояння, ступенем урбанізації населення, щільності його розселення, політичної активності, рівня морально-психологічного духу тощо. Цей метод практично далекий від етичних оцінок геополітичних рішень і ґрунтується на позитивістсько-прагматичних установах. Одним з перших його широко використовував відомий італійський політик, мислитель Н. Макіавеллі (1469–1527). У книзі “Государ” він проголосив відмову в реальній політиці не тільки від релігійних догм, але й від етичних цінностей. Його методологічною засадою був аналіз реального життя, політики у всій її суперечливості.

Біхевіористський метод дотичний до функціонального й доповнює його. Він широко використовує методи природничих наук і також конкретних соціологічних досліджень, вимагає ясності, чіткості, однозначності і можливості перевірки знань досвідом. Вимоги біхевіористського методу стосовно політики

сформулював Вудро Вільсон 1880 р. Суть їх зводилася до наступного:

- Політика (і геополітика) має особистісний вимір. Дії людей (їх інтереси) фокусує і виражає конкретна особистість. Вона і є головним об'єктом дослідження.
- Головними мотивами поведінки, дій людей є психологічні мотиви. Вони можуть бути соціально обумовлені, але можуть мати специфічну індивідуальну природу походження.
- Широко використовуються методи природничих наук, зокрема кількісні виміри, коли можна застосовувати математичні, статистичні дані, можливості комп'ютерної техніки тощо.

Структурно-функціональний аналіз належить також до цих методів. Він розглядає суспільство, державу, союз держав як систему, що володіє складною структурою, кожен елемент якої виконує специфічні функції, які задовольняють визначені потреби й очікування системи. Діють елементи системи відповідно до визначеної програми, заданої самою структурою організації. Головне завдання організації (союзу) — зберегти рівновагу системи, належне виконання функцій (ролей) елементами.

Інституціональний метод орієнтує на вивчення діяльності інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність — функціонування держави, партій, організацій, об'єднань тощо. Цей метод до початку ХХ ст. був провідним у політології, широко застосовувався в соціології, геополітиці. Саме поняття “соціальний інститут” прийшло в науку із соціології, а ввів у науку цей термін англійський соціолог Г. Спенсер (1820–1903).

Антропологічний метод також вартий уваги. На перше місце по важливості він підносить не соціальні чинники, а природу людини. Остання має великий спектр потреб, насамперед матеріальних (у повітрі, воді, їжі, одязі, житлі, безпеці, духовному розвитку та ін.). Прихильники цього методу бачать у людині родову істоту, і це поняття вважають принципово важливим. Людина сприймається як істота біологічна, соціальна і розумна, що споконвічно володіє волею. Рід людський єдиний незалежно від расових, географічних, соціальних і інших розходжень, усі люди рівноправні. Цей метод пропонує не обмежуватися вивченням соціального середовища або ра-

ціональної мотивації при прийнятті важливих рішень — політичних, економічних, соціальних, військових тощо, але виявляти, вивчати ірраціональні, інстинктивні мотиви поведінки, детерміновані людською природою.

Загальнологічні методи належать більшою мірою до організації і процедури пізнавального процесу, пов'язаного з геополітичними діями, змінами та трансформаціями. Ця група охоплює аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, абстрагування і сходження від абстрактного до конкретного, сполучення аналізу історичного і логічного, усі види експерименту, моделювання, кібернетичні, математичні, прогностичні й інші методи.

Методи емпіричних досліджень прийшли в геополітику і взагалі в науку із соціології, статистики, кібернетики й інших наук. До них належать аналіз документів, опитування, експерименти, теорія ділових та ролевих ігор тощо.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що складає сутність предмета геополітики?
2. Визначте основні джерела геополітики.
3. Розкрийте пізнавальну функцію геополітики.
4. Охарактеризуйте базові категорії геополітики.
5. Проаналізуйте методи геополітики.

СУЧАСНА ГЕОПОЛІТИЧНА ДУМКА

У сучасній геополітичній думці найбільш яскравий розвиток отримали такі основні напрями: атлантизм, мондіалізм, прикладна геополітика, європейські “нові праві”, неоєвразійство, глобалізм.

2.1. Атлантизм

Послідовники й учні Н. Спайкмена активно розвивають та коректують атлантистську лінію в геополітиці. Його учень політолог Д. Мейніго значну увагу приділив культурно-функціональному аналізу в геополітиці. Серед них і відомий американський політолог і політик Г. Кіссінджер, який в часи двополюсного світу (СРСР — США) вважав, що стратегія США полягає в об’єднанні розрізнених берегових зон в одне ціле, що дозволить одержати атлантистам повний контроль над Євразією, над СРСР. Це одне ціле повинно охоплювати ті “берегові сектори”, які зберігали нейтралітет або прагнули Євразії. Доктрина Кіссінджера пропонувала США діяти методом “батюга і пряника”: В’єтнаму — війна, Китаю — співробітництво із США, підтримка режиму шахиншаха Ірану, націоналістів України і Прибалтики тощо. Ідеї Г. Кіссінджера тісно ув’язувалися з доктриною ядерного стримування США і НАТО.

У 90-х роках геополітична думка на Заході поділилася на дві течії: “неоатлантизм” С. Хантінгтона і “кінець історії” Ф. Фукуями.

Про концепцію Ф. Фукуями йтиметься далі.

1993 р. американський політолог, професор Гарвардського університету і директор Інституту стратегічних досліджень Се-

мюель Хантінгтон опублікував статтю “Зіткнення цивілізацій”, а 1996 р. видав книжку “Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку”. Лейтмотив концепції Хантінгтона: якщо ХХ ст. було періодом протистояння ідеологій (це стверджує і Фукуяма), то ХХІ ст. — зіткнення цивілізацій і релігій. Людство повертається до історії цивілізацій. Вчений визначає роль США в новому світовому устрої, зауважуючи, що постійне міжнародне панування Сполучених Штатів є важливим для добробуту і безпеки американців і для майбутньої свободи, демократії, відкритих економік і міжнародного порядку землі. Одночасно Хантінгтон стверджує, що Захід унікальний, але не універсальний. Заходу слід відмовитись від ілюзії стосовно своєї універсальності. Інтересам Заходу не служать безладні втручання в суперечки інших народів. Головна відповідальність за стримування і розв’язання місцевих конфліктів має лежати на лідируючих країнах тієї цивілізації, яка домінує в цьому регіоні. В епоху поліцентризму відповідальність Заходу полягає у збереженні власних інтересів, а не в розв’язанні конфліктів, які не мають ніяких наслідків для Заходу.

Хантінгтон стверджує, що стратегічна перемога атлантиків над євразійцями не є перемогою цивілізаційною. Західна ідеологія взяла гору тимчасово. Її перемога підніме на поверхню глибинні культурні шари Сходу: посиляться вплив релігійних факторів, зокрема ісламу і православ’я, буддизму, конфуціанства й індуїзму. В недалекому майбутньому заявлять про себе слов’яно-православна, конфуціанська (китайська), японська, латиноамериканська і, можливо, африканська цивілізації. Цей фактор знову створює умови для протистояння Заходу і Сходу. Хантінгтон прогнозує, що наступна світова війна, якщо така виникне, буде війною цивілізацій. Щоб їй запобігти, необхідно набагато глибоше осягати елементи спільності й відмінності цивілізацій, вчитись співіснувати один з одним.

Наприкінці ХХ ст. почалася реальна військова, економічна і культурна експансія США в Євразію. У книжці “Велика шахівниця панування Америки і її геостратегічні імперативи” (1997) З. Бжезінський моделює вірогідні варіанти поведінки країн і їх союзів і дає рекомендації по збереженню єдиної сві-

тової наддержави. Після поразки і розпаду Радянського Союзу геополітичне становище Євразії не міняється. Перед Америкою стоїть складне завдання збереження глобальних інтересів і світового панування. Мета американської геостратегії — створити дійсно готове до співробітництва світове співтовариство й одночасно не допустити на світову арену суперника, спроможного панувати в Євразії і кинути виклик Америці. На думку Бжезінського, Росія ще не зробила остаточний вибір на користь або демократичного шляху, або — знову — євразійської імперії.

2.2. Мондіалізм і неомондіалізм

Геополітична концепція мондіалізму, сутністю якої є утвердження повної планетарної інтеграції, створення єдиного світу має дуже давні історичні корені. Великий російський письменник Ф. Достоевський (1821–1881) стверджував, що Росія має зібрати в братській єдності все людство. Французький мислитель О. Конт писав: “Людство — це всесвітня батьківщина, яка покликана об’єднати в крайньому разі в майбутньому всіх землян”. У “Маніфесті” К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали схожі ідеї. Найбільш яскрава з них: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” В концепції Л. Троцького і М. Бухаріна гасло про перманентну революцію знаходить підтвердження в народженому після перемоги комуністів у Китаї 1949 р. — “русский с китайцем братья навек” — також спроби втілення цих ідей.

Давню історію мають претензії американців на виключність. Вже в середині XIX ст. деякі американські ідеологи стверджували, що в недалекому майбутньому США стануть центром, навколо якого всі нації об’єднуються в єдиний народ. Що США подібно сонцю справлять “славний вплив” на країни Європи, а далі — на “азійські імперії”. Найбільш чітко ці установки були сформульовані американським політологом Г. Моїсом 1941 р., який стверджував, що XX ст. має стати значною мірою американським. Американці, як він прогнозував, повинні взяти на себе тягар білої людини, несучи із собою скрізь “стабільність” і “прогрес” американ-

ського зразка. Ці ідеї 1945 р. були покладені в основу державної зовнішньої політики США, в яких підкреслювалося, що перемога у Другій світовій війні покладає на американський народ тягар відповідальності за подальше керування світом.

У ХХ ст. США стали головним ідеологічним і політичним центром мондіалізму. Вони перетворилися на своєрідний центр з реалізації цієї концепції. Розроблено кілька варіантів (моделей) переходу до єдиної світової системи під патронатом США. Один з них спирався на ідеї конвергенції (злиття, зближення). Теорію конвергенції створив американський соціолог російського походження П. Сорокін (1889–1968). У 70-х роках ця концепція була модернізована під потреби мондіалізму групою аналітиків під керівництвом З. Бжезінського і Г. Кіссінджера. В рамках цієї теорії розроблені методи створення нової культурно-ідеологічної цивілізації, проміжної між соціалізмом і капіталізмом з утворенням світового уряду. До світового уряду мають увійти Вашингтон і Москва. Реалізуючи цей проект, СРСР пішов на поступки США з усіх принципових питань — скорочення озброєння, розпуск Варшавського договору, що, зрештою, призвело до розвалу політичної та економічної системи СРСР, східноєвропейських країн. В той же час Захід не пішов ні на політичні, ні на ідеологічні, ні на геополітичні поступки. Таким чином, мондіалізм був ефективно використаний політиками-атлантистами в “холодній війні” проти Радянського Союзу і країн Східної Європи.

Новою версією мондіалізму стала концепція політолога Ф. Фукуями. 1989 р. в США була опублікована його стаття “Кінець історії?”, а 1992 р. видана книжка “Кінець історії і остання людина”. Відповідно до концепції Фукуями настає “кінець історії” і початок планетарного існування людства, коли регіони почнуть переструктуруватися, орієнтуючись на наймогутніші економічні ядра — центри. ХХ ст. було пройняте ідеологічним насильством, коли лібералізм змушений був боротися із залишками абсолютизму, більшовизмом і фашизмом, а також новітнім марксизмом, який прагнув ввергнути світ в апокаліпсис ядерної війни. І тільки наприкінці століття, замість конвергенції капіталізму і соціалізму, знову настає

утвердження ліберальної демократії західного ґатунку як остаточної, найбільш розумної форми держави. З цим фактором прихильник неомондіалізму пов'язує початок нового існування людства — планетарного, де будуть існувати ринок і демократія, які інтегрують світ в єдину машину.

2.3. Інші сучасні школи геополітики

Наприкінці 60-х років у Франції виникла геополітична течія “нові права”. Очолив її філософ і публіцист А. Бенуа. Під знаменами “нових правих” об'єдналися соціалісти, прихильники буржуазної демократії, германофіли і модерністи, а згодом і слов'янофіли. Провідним принципом “нових правих” став принцип континентальної політики. Всі етноси, що населяють Європу, — вихідці з Індії, тобто мають “спільне минуле”, а тому повинні мати і “спільне майбутнє”. Державам Європи потрібно вийти з НАТО, дотримуватись суворого нейтралітету і створити власні ядерні сили. Саме таку політику проводив до кінця 60-х років президент Франції генерал де Голль. “Нові права” шукали розуміння і підтримки на Сході, виявляли інтерес до зовнішньої політики СРСР і Китаю. В ідеї союзу Європи і СРСР вони вбачали можливість протистояння атлантизму і мондіалізму.

З доктриною “нових правих” кореспондуються ідеї бельгійця Ж. Тіріара, лідера руху “Юна Європа”, який вважав себе учнем і продовжувачем концепції Хаусхофера. Сутність його теорії зводилась до того, що держава повноцінно може розвиватись тільки тоді, коли володіє достатнім геополітичним простором, великими територіями. Держави Європи мають створити єдину імперію, що протистоїть США. Пізніше він доходить висновку про необхідність утворення союзу Європа — СРСР, віддає перевагу радянському соціалізму, а не західному капіталізму, прилічуючи себе до європейських націонал-більшовиків.

Послідовником ідей Хаусхофера, прихильником “націонал-більшовиків” і “нових правих” виступає австрійський генерал Й. Локхаузен. Його фундаментальна праця — “Мужність володарювати. Мислити континентами”. Політик, лідер-держав-

ник, на думку Локхаузена, має знайти історичне місце тому чи іншому народу на величезних театральних підмостках світового дійства чародійки-історії. Локхаузен вважає Європу континентальним утворенням, що тимчасово опинилося під впливом і контролем таласократії. Локхаузен обґрунтовував думку про те, що коли б столицею Німеччини був Кенігсберг, а не Берлін, то став би невідворотним союз Німеччини з Росією, спрямований проти англосаксонської таласократії. Поодинокі ні Росії, ні Німеччині несила протистояти впливу англосаксонських держав.

В Європі 70-х років ХХ ст. склалася ще одна потужна течія — прикладна геополітика. Один з її прихильників француз Ів Лакост вважав, що завдання геополітики полягає у вирішенні локальних проблем (вивчення настроїв електорату, вплив мас-медіа на суспільну думку, формування іміджу політичного лідера), які мають не планетарний, а регіональний характер. Хоча аналіз показує, що прикладна геополітика не має нічого спільного з атлантизмом і мондіалізмом, з доктринами таласократії і телурократії, з цими напрямками її пов'язує лише деяка термінологія.

2.4. Неоевразійство

Наприкінці 60–70-х років ХХ ст. розрізнені течії євразійства сформувались в якісно нову течію — неоевразійство. Пов'язана ця течія з іменем історика, етнографа, географа Л. Гумільова (1912–1992), його ідеєю пасіонарності.

Спираючись на висновки історії, географії і природознавства, Л. Гумільов доходить висновку, що великороси являють собою особливий етнос, який склався під могутнім впливом пасіонарного (*пасіонарність* — надлишок екстремальної енергії) поштовху, на основі людсько-слов'янського злиття. Цей сплав етносів міг утворитися як симбіоз, народжений специфічним поєднанням Лісу і Степу. Тісний союз Лісу і Степу визначив сутність цивілізації, культури, стереотипів, поведінки великоросів.

Час, науково-технічний прогрес та інші фактори, безумовно, наклали відбиток на зовнішній вигляд етносів, які прожи-

вають в Євразії, внесли суттєві корективи в їхній менталітет. А в тім діючі сили “місцерозвитку” впливають на жителів цього ареалу до останнього часу.

Як нова течія неоевразійство має кілька різновидів. Один з них — представники течії національної ідеократії імперсько-го континентального масштабу (О. Дугін), які протистоять ліберальному західництву і вузькоетнічному націоналізму. Росія — це вісь геополітичного великого простору. Її завдання і місія — утворення імперії євразійського соціалізму. Ліберальну економіку, створювану російськими реформаторами, вони вважають прикметами атлантизму. Представники протилежного напрямку визначають стратегічну важливість Європи для завершення євразійського “великого простору”.

Ще одна течія неоевразійства підтримує і розвиває ідеї, покликані відновити економічну взаємодію колишніх республік Радянського Союзу. Йдеться в основному про “економічне євразійство”. З цією ідеєю вже кілька років виступає президент Казахстану Н. Назарбаєв.

Величезний континент Євразії Л. Гумільов, як і його попередники, не протиставляв решті світу. Євразія виступає як один з геополітичних центрів, а не домінує у світі.

Що чекає Росію і світ в цілому? Прихильники євразійства першої течії вважають, що перемога Заходу в “холодній війні” концептуально означає закінчення біполярного світу і початок однополярного. Неоевразійці Росії не можуть погодитись з таким варіантом розвитку подій. Прогнозується ряд моделей нового світоустрою.

Перша. Найбільш послідовно її обґрунтовує О. Дугін, який стверджує, що оновлена Росія, зміцнивши свою державність і відродивши свою економіку на базі сучасних технотронних технологій, посяде у світі відповідне їй місце та знову віднайде свою стабілізуючу, стримуючу хаос силу.

Друга. У XXI ст. противагою атлантизму може виступити Китай. Стрімке економічне зростання, величезна територія, потужний демографічний потенціал, активна динамічна зовнішня політика, могутні, що швидко модернізуються, збройні сили роблять цей варіант реальним. Проте Китай на практиці балансує між атлантизмом і євразійством, і ця політика швидше за все буде тривалою.

Третя. Найбільш імовірною суперницею США може стати Японія, яка на початку ХХІ ст. виступає в ролі супердержави.

Четверта. Ісламські країни та Індія можуть стати реальною протиположністю атлантизму і мондіалізму, якщо в економічному і військовому розвитку їм допоможе Росія.

На думку Л. Гумільова, якщо Росія буде врятована, то тільки як євразійська держава і тільки через євразійство.

2.5. Глобалізм

Виходимо з того, що глобалізація (від англ. *global* — світовий, всесвітній) — загальноцивілізаційний процес, який справляє величезний вплив на політичні та інші сфери людського буття. Вищеназаний термін у 60-х роках ХХ ст. запровадили в науку відомі теоретики Римського клубу Е. Ласло, Д. Медоуз, М. Мисарович, А. Леччет та ін.

У визначенні терміна “глобалізація” намітилися чотири основні його тлумачення:

як процесу зміцнення зв’язків між найвіддаленішими куточками планети;

як процесу поширення на всій планеті єдиних, спільних для всього людства технологій, культур, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо;

як виникнення спільних для всього світового співтовариства проблем (економічних, політичних, воєнних, екологічних та ін.);

як процесу зростання вселюдських інтересів у всіх сферах суспільного буття, породжуваних поглибленням взаємозв’язків і взаємозалежності країн і народів.

Глобалізація, як правило, поділяється на фінансово-економічну, технологічну, політичну, культурну та ідеологічну.

Процес глобалізації сприяє взаємозв’язку всіх країн і етнонаціональних спільнот, “спресовує” світ у єдине ціле, впливає на континенти і цивілізації.

Глобальні проблеми сучасності — сукупність суперечливих процесів, які складають зміст сучасної кризи цивілізації. Це поглиблення суперечностей між людиною і природою; поглиб-

лення суперечностей між людьми (проблеми війни і миру, демографії, боротьби зі злочинністю та ін.).

Глобалізація обумовлена взаємозв'язком світу та інформаційною революцією, розвитком світових телекомунікацій і цифрових електронних мереж. Зростає інтернаціоналізація інноваційних процесів і загострюється конкуренція технологій. Використання інноваційних знань перетворилося на важливу умову ділового успіху.

У зв'язку з об'єднанням національних компаній у міжнародні корпорації і розвитком складальних виробництв у третій країні посилюються тенденції деконцентрації виробництва. Відбувається криза моделі соціально орієнтованої економіки, переважають країни з низькою зарплатою, де створені сприятливі умови для розміщення виробництв і збуту, що сприяє припливу зарубіжних інвестицій. Азійсько-Тихоокеанський регіон стає реальним світовим полюсом виробництва масових виробів.

На рубежі третього тисячоліття на місце постіндустріальної приходиться неекономічна (етноекономічна) модель розвитку. Стає можливою не тільки територіальна, а й глобальна консолідація нації, яка об'єднує діаспору по всьому світу. Глобалізація посилює вплив зовнішніх факторів розвитку. Особливо підпадають під зовнішній вплив держави перехідної економіки. В умовах відкритості високорозвинені країни без перепон проникають на ринок малорозвинених країн, розвиваючи місцеву промисловість і експортуючи чужі соціокультурні цінності.

Глобалізація економіки веде до лібералізації суспільних відносин, що являє собою виклик політичній еліті. Підвищується мобільність громадян, що наочно демонструють темпи розвитку міжнародного туризму та міграційних процесів.

Після падіння "залізної завіси" держави опинились начебто під молотом глобалізації і регіоналізації економіки. Тут перемагає той, хто здатний створити найбільш сприятливі умови для господарювання у відповідному місці і соціальному часі.

Як результат глобалізації і регіоналізації сучасного світу формуються інтерполіси або світові міста (Нью-Йорк, Гонконг, Сінгапур, Стамбул, Москва та ін.). На основі використання

найновітніших інформаційних і комунікаційних технологій інтерполіси сконцентрували величезні капітали і ноу-хау. У ХХІ ст. інтерполіси за аналогією із середньовічними вільними містами, можливо, будуть правити світом.

В основу формування єдиної Європи нині покладена атлантична модель. Ідея атлантичного федералізму стала соціокультурною стратегією Західної Європи. Тут пріоритет віддається об'єднанню не національних держав, а громадянському суспільству, поетапному переходу до Європи регіонів. У цьому процесі Рада Європи йде начебто попереду Європейського союзу.

Керівні органи Ради Європи — Комітет міністрів (директивний орган), Парламентська асамблея (дорадчий орган), Конгрес місцевих і регіональних влад Європи (двопалатний орган), Суд з прав людини і Генеральний секретаріат (забезпечує роботу органів Ради Європи). 1994 р. Рада Європи прийняла Хартію місцевого самоврядування, а 1996 р. Асамблея європейських регіонів — “Декларацію про регіоналізм у Європі”. Нині Асамблея європейських регіонів Ради Європи об'єднує понад 300 регіонів Західної, Центральної і Східної Європи.

Таким чином, формування регіональної політики обумовлено поєднанням внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку. Якщо завдання державної влади полягає у проведенні макроекономічної політики, формуванні ринкової макроструктури і забезпеченні соціального захисту громадян, то регіональна політика ґрунтується на культурних, програмних, соціально ефективних і економічно допустимих засадах.

У 90-х роках зазнала серйозної кризи модель всезагального добробуту, або соціальної ринкової економіки. Ключовим елементом життєдіяльності оголошується не індивід і не суспільство, а взаємини і комунікації між людьми на різних рівнях соціальної ієрархії. Головний секрет успіху в економіці тепер не завжди залежить від фізичного і фінансового капіталу, а від багатства людського фактора — знань, ідей і творчості. Принцип рівності в розподілі соціальних благ змінюється на новий: “Хто не працює — той не одержує допомоги”.

XX ст. по праву називають американським. Сполучені Штати Америки стрімко ввійшли на початку століття до чис-

ла світових лідерів і з розпадом СРСР залишились єдиною наддержавою. Політична, економічна і військова могутність країни, розташованої у Західній півкулі, дозволяє говорити про геополітичне розташування, в радіусі якого опинився весь світ.

На рубежі ХХІ ст. Сполучені Штати Америки виграли економічне змагання із Західною Європою і Японією. Економіка країни стала однією з конкурентоспроможних у світі, а державний бюджет бездефіцитним. Сполучені Штати Америки — країна західноєвропейської цивілізації, країна емігрантів, що утворюють маргінальні субкультури з високою енергетикою, діловою активністю. Країна емігрантів, яка досягла високого рівня життя, залишається привабливою для іноземців, які прагнуть жити в США з економічних мотивів.

Америка випереджає світ конкурентів у сфері високих технологій і є світовим лідером у галузі інформаційних технологій, підтверджуючи тим самим формулу світового панування: “Хто володіє інформацією — той володіє світом”.

Військово-промисловий комплекс США забезпечує не тільки внутрішні потреби, але й понад 50 відсотків світового експорту зброї. Основна воєнна доктрина США — максимально мобільна, оснащена сучасною зброєю, нечисленна професійна армія. Чисельність збройних сил США скоротилася за період 1970–1998 рр. з 3,1 млн до 1,4 млн осіб.

Предметом особливої гордості американців є демократія, що ґрунтується на пріоритеті людського суспільства перед державою й індивідом перед державою, розподілі влад, федералізмі і двопартійній системі. Проте аналітики виділяють різке зниження активності американців. Еліта веде жорстоку боротьбу за владу, використовуючи в цій боротьбі “війну компроматів”. Спостерігається примітивізація масової культури. Громадяни єдиної світової держави і найбагатшої країни у світі переконані в національній виключності і перевазі над іншими народами.

Одним із світових центрів економічної могутності стає Азійсько-Тихоокеанський регіон. Серед провідних індустріально розвинених країн виокремлюється Японія, Китай з Гонконгом, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Австралія і Нова Зеландія. В Азійсько-Тихоокеанському регіоні сформувався

один із світових фінансових центрів, де концентрується значний інвестиційний і фінансовий капітал.

У сучасному світі можна констатувати суперечливість процесів глобалізації та регіоналізації. З одного боку, самовпевнені Сполучені Штати Америки, які мріють про новий американський вік. З другого — новоявлені центри світової могутності, а також реальні тенденції соціальної і економічної маргіналізації в різних регіонах світу.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Дайте визначення атлантизму, мондіалізму і неомондіалізму.
2. У чому сутність поглядів “нових правих” і прихильників прикладної геополітики?
3. Охарактеризуйте концепцію неоевразійства.
4. Розкрийте причини глобалізму та антиглобалізму.

ГЕОПОЛІТИКА ЯК ФЕНОМЕН СВІДОМОСТІ

Геополітика як феномен свідомості відповідно до певного аксіологічного ядра людини структурується рядом понять і категорій та існує у формі геополітичної свідомості.

3.1. Витоки геополітичної свідомості

Геополітична свідомість являє собою специфічну духовну реальність — особливу форму зв'язку географії та політичних відносин, фактично існуючих елементів природної або соціокультурної реальності з політичною поведінкою та політичним мисленням того або іншого суб'єкта міжнародних взаємодій. Звичайно, коли якийсь з елементів реальності — подія або процес — з погляду відповідного суб'єкта набуває геополітичного значення, то він стає фактом геополітичної свідомості згідно з геополітичною моделлю бачення світу.

Кожному суб'єкту геополітики властиве своє геополітичне світобачення, що відповідає його потребам, інтересам, цілям та цінностям, геополітичні картини світу чи геополітичні моделі. Скільки існує геополітично мислячих людей, стільки ж індивідуальних геополітичних моделей реального буття людства. Кожна нація (народ) як суб'єкт геополітики напрацьовує та з часом оновлює національну геополітичну модель. Та найхарактернішими є три найважливіші тенденції: глобалізація, інтернаціоналізація та регіоналізація, відповідно до яких окремий суб'єкт геополітики практично не має можливості втілити автономну національну геополітику без підтримки окремих груп країн. Тому національна геополітична модель світу має вбирати в себе ці тенденції та здійснювати не адаптацію

до цього світу, а преадаптацію до нього, тобто національне геополітичне світобачення має працювати на упередження, враховуючи універсальні геополітичні моделі уявлення світу: євроатлантичну, євразійську, мондіалістську тощо. Є й регіональні: західноєвропейська, ісламська, латиноамериканська та ін. Усі ці моделі — універсальні та регіональні — враховують базові фактори. Йдеться про аналіз впливу географії на політичні відносини, який припускає попереднє вивчення найважливіших механізмів, за допомогою яких люди виробляють свої геополітичні уявлення про простір. Між людиною і простором існує гнучкий діалектичний зв'язок: якщо простір сприяє формуванню характеру людини, то і її погляди, вчинки і праця змінюють простір.

Людина існує у просторі і в часі, причому ці чинники тісно взаємодіють. Освоєння простору, а потім і часу починається з раннього дитинства. Дитина бере до рук предмети, кидає їх, наштотується на меблі, падає. Так вона усвідомлює простір, його пустоти і предмети, що містяться в ньому, знайомиться з поняттями “високо” і “низько”, “твердо” і “м'яко”. Простір, який освоює і створює дитина, являє собою складний комплекс, що поступово заповнюється приємними і страшними речами, спогадами, символами. І в окремої людини, і в будь-якому співтоваристві (цивілізація, церква, нація) уявлення і поняття про простір формуються і змінюються завдяки накопиченому досвіду. Інакше, коли людина дає цьому досвіду теоретичну інтерпретацію і висловлює його в категорії “геополітика”, завдяки чому геополітика виявляє об'єктивно існуючі просторові цілісності, які мають політичний сенс для людини. Як правило, це великі простори (за світовим виміром). Тож геополітичне усвідомлення простору дає можливість визначити геополітику як політичну географію, що має справу з глобальним масштабом. У цьому полягає відмінність геополітики від географії при їх тісному взаємозв'язку. Їх пов'язує об'єкт дослідження — простір.

Простір — це об'єктивна реальність, але люди і їхні співтовариства сприймають його через свої суб'єктивні відчуття. Простір є елементом зовнішнього середовища, від якого людина не може абстрагуватися, однак впливає цей елемент по-різному в кожній конкретній ситуації.

Дійсно, як формується сприйняття простору? Як виникає геополітична свідомість? Яким чином вона змінюється? Чотири чинники мають істотне значення для пошуку відповіді на ці запитання: спосіб життя, рівень знань, техніка освоєння простору, нарешті, характер суспільно-політичних структур. У полі історичного розвитку чинники цих чотирьох категорій постійно переплітаються і безупинно впливають один на одного. Для простоти викладу питання спробуємо уявити їх у “чистому вигляді”.

3.2. Геополітичне усвідомлення простору

Геополітична свідомість людини формується також під впливом інструментів і методів, за допомогою яких вона вивчає простір крізь призму політичного мислення. У давнину кочівники, які перетинали зі своїми караванами безкраї пустелі, не вміли ні читати, ні писати, ні користуватися географічними картами. Вони не мали геополітичної свідомості. Що ж дозволяло їм з точністю знаходити шлях? Їхні знання були результатом засвоєння даних, що передавалися від покоління до покоління; ці люди вивчали пустелю, запам’ятовували орієнтири, що, напевно, назавжди втрачені сучасною людиною, вихованою у закодованому світі, де існує величезна кількість усіляких символів.

Геополітичне усвідомлення простору людиною не є ізольованим процесом. Воно тісно пов’язане з науковими дослідженнями Землі.

До Великих географічних відкриттів, початок яких датується серединою XVI ст., лише невеликі ділянки земної кулі були вивчені, вірніше, нанесені на географічні карти.

Найвідомішою і найпопулярнішою була карта, складена Ератосфеном (бл. 276–194 рр. до н. е.). Він перший визначив з великою точністю окружність земної кулі. Карта Ератосфена (220 р. до н. е.) зображувала басейн Середземного моря, Чорне море, півострів Сомалі (Африканський ріг), Аравійський півострів і Перську затоку. Ератосфен, що служив головним бібліотекарем в Александрії, використовував дані, отримані від моряків і мандрівників, а також результати астро-

номічних спостережень. Кілька століть пізніше Птолемей, александрійський астроном і географ, склав карту, дуже схожу на карту Ератосфена, яка використовувалася аж до XVI ст.

Протягом одного лише XVI ст. європейці одержали стільки інформації, що змогли нанести на карту місцезнаходження і масштаби всіх континентів.

Династії картографів у Генуї, Венеції, Флоренції і Барселоні постійно наносили на папір результати відкриттів, що здебільшого обмежувалися лінією узбережжя. Нарешті започатковано великі подорожі: Колумб вирушив до невідомих земель Заходу (1492–1498), Васко да Гама обійшов Африку та досяг берегів Індії, Магеллан і Елькано здійснили першу навколосвітню подорож (1519–1522).

1507 р., через 15 років після першого висадження Колумба на узбережжя Карибського моря, німецький картограф Мартін Валдземюллер опублікував карту світу, зазначивши існування на Заході окремої від Азії землі, названої ним Америка (на ім'я флорентійця Америго Веспуччі). 1569 р. фламандець Герард Меркатор розробив рівнокутну циліндричну проекцію (коли відстань між паралелями збільшується в міру збільшення широти) і так зобразив світ. 1570 р. вийшов друком перший всесвітній атлас (*Theatrum orbis terrarum*), складений фламандцем Ортеліусом.

Знання поверхні Землі стало важливим політичним чинником. Недарма королівська влада Англії і Франції всіляко підтримувала наукові експедиції Кука (1768–1779) і Лаперуза (1785–1788) у Тихому океані, вивчення якого тільки починалося.

Завдяки географічним відкриттям Земля все більше перетворювалася на єдиний простір, пов'язаний морськими і наземними комунікаціями, де розпалювалося суперництво європейських держав, що прагнули максимально розширити свої колоніальні володіння. Нагадаємо, що перший поділ світу (вірніше, земель у Західній півкулі) відбувся в 1493–1494 рр. між Португалією й Іспанією, що було оформлено міждержавним договором.

Згідно з цим аналізом є підстави стверджувати, що історичним ядром геополітики виступає географія, яка в основному наголошує на дослідженні взаємозв'язків між властивостями

простору та балансом (боротьбою та співробітництвом) світових силових полів.

Сучасна географія як наука накопичила стільки знань, що може виступати лідером у геополітичних дослідженнях. Ці знання виконують роль інтеграційного потенціалу геополітичної свідомості кожної епохи, кожної цивілізації. Тому цим епохам, цим цивілізаціям відповідає своя геополітична свідомість, свої геополітичні погляди на простір і своє уявлення про нього. І все завдяки історичному ядру геополітики — географії.

Антична цивілізація, а потім арабо-мусульманський світ у часи найвищого розквіту (VII–VIII ст.) мали своїх чудових географів, але їхні досягнення — унаслідок того, що вони були засновниками цілих напрямів у науці — виходили далеко за межі географії (у сучасному розумінні цього слова). Так, наприклад, грецький учений Геродот (484–425 рр. до н. е.), якого називали “батьком історії”, був також і батьком географії, і одним із засновників сучасної геополітики.

Впродовж XVII–XVIII ст. географія поступово перетворювалася на організовану, структуровану науку, її викладали у багатьох наукових центрах. Прогресу географії багато в чому сприяли наукові експедиції, а також накопичення всілякої інформації, більш вузька спеціалізація природничих наук (виділення в окремі дисципліни геології, ботаніки, агрономії тощо).

Якщо у XVIII ст. географією усе ще займалися аматори, чий допитливий розум охоплював весь спектр знань свого часу (Монтеск’є, Вольтер, Руссо, Кант), то в XIX ст. їм на зміну прийшли професіонали, які класифікували і систематизували накопичену інформацію. Це був час наукових товариств, які з’явилися в Парижі (1821), Берліні (1828), Лондоні (1830), Росії (1845), Нью-Йорку (1852). Вийшли друком наукові праці: “Коротка загальна географія” російського вченого Арсенєва (1818), “Курс всесвітньої географії”, написаний французом датського походження Конрадом Мальт-Брюном (1810–1829). Географію починають викладати в університетах. Наприкінці XIX ст. численні географічні товариства організують експедиції, публікують наукові праці, фінансують дослідження. Виходять спеціалізовані журнали: *Annales de geographie* у Парижі (з 1891 р.), *Geographical Journal* у Лондоні (з 1883 р.) та ін. Нарешті, співпраця у сфері географії стає міжнародною:

1871 р. відбувся перший Географічний конгрес в Антверпені, а 1922 р. був заснований Міжнародний географічний союз.

Соціально-політичний перебіг тієї епохи істотно вплинув на становлення географії як науки. З погляду позитивізму, панівного світогляду XIX ст., наука могла і мала пояснювати все, у тому числі й людину. К. Маркс та Ф. Енгельс (Маніфест комуністичної партії, 1848 р.), Ф. Енгельс (Роль праці у процесі перетворення мавпи в людину, 1876 р.) і Ч. Дарвін (Походження видів шляхом природного добору, 1859 р.) довели, що людину створили праця, матеріальні засоби, класова боротьба і природний відбір. Географія, що вже сформувалася в окрему дисципліну, також якоюсь мірою відбивала погляди, засновані на постійній боротьбі між расами, соціальними групами, народами й індивідами. Як і інші науки про суспільство — демографія, економіка, соціологія, психологія, — географія намагається сформулювати об'єктивні закони й установити причинно-наслідкові зв'язки між людиною і середовищем. Поступово вона стає наукою, про яку кожна порядна людина, у цьому разі буржуа, повинна мати уявлення. Географічні товариства стали каналами поширення географічних знань. Географія стає доступною для усіх верств населення. Перший сучасний атлас світу вийшов 1817 р. Завдяки залізницям і пароплавам подорожі стали доступними і приємними. З'явилася безліч путівників. Перший том знаменитої німецької бібліотеки "Baedeker" був надрукований 1839 р., перший путівник і дорожні карти Michelin з'явилися 1901 р.

Геополітична свідомість людей зазнала глибоких змін під впливом книжок, газет, малюнків, фотографій, фільмів, політичної географії та теленовін про далекі країни, їх політико-територіальний устрій, що дозволило краще пізнати Великий простір.

3.2.1. Історичне ядро геополітики і нація

У XIX ст. з утвердженням націоналізму в Європі й розвитком загальної освіти історичне ядро геополітики — географія, а також література й історія — стає найважливішим компонентом геополітичної свідомості. Належність індивіда до тієї

або іншої нації припускає вирішальний вплив на нього культури минулого і просторових реалій певної нації. Цим пояснюється величезне значення шкільних географічних карт із зображенням батьківщини, її території, її кордонів і її колоніальних володінь, якщо вони є. Напередодні Першої світової війни французькі школярі щодня бачили на географічних картах свою країну без Ельзасу і Лотарингії (ці провінції були зафарбовані чорним кольором), однак французькі прапори прикрашали Алжир, Індокитай і значні території Африки. Багатомні праці М. Карамзіна (1766–1826) про історію Російської держави дають докладне уявлення про минуле та роль простору в державній політиці.

Географи активно беруть участь у формуванні геополітичної свідомості, зокрема уявлень про простір і про відношення між людиною і простором. Цим пояснюється особливе становище, що займали німецькі географи К. Ріттер (1779–1859) і Ф. Ратцель (1844–1904), що стали новаторами у своїй сфері і творцями національних теорій геополітики. Чи можна вважати Ратцеля, автора відомої книжки “Політична географія” (1897), лише геополітиком? Він скоріше метафізик геополітики, тому що встановлює зв’язок між народом і місцем його життя в деякий вічний, позаісторичний абсолют, тоді як у дійсності закріплення тих або інших народів на певній території є результатом взаємодії багатьох чинників (міграції, вторгнень, поразок, перемог тощо).

В історії першої хвилі геополітичних узагальнень найбільш цікаві роботи Ф. Ратцеля та Х. Маккіндера. У ХХ ст. у формуванні геополітичної свідомості та геополітики особливого значення набувають праці американського географа-ліберала Ісайї Боумана, який відіграв велику роль у розробці концепції геополітичної побудови Європи і світу після Першої світової війни.

3.2.2. Суспільно-політичні структури

Геополітичне усвідомлення простору як сфери прояву могутності поширилося насамперед в урядових колах. Ще у другому році до нової ери римлянин Октавій, що став імперато-

ром Августом, подав своєму народу карту світу. Вперше була зроблена спроба змалювати весь світ, точніше ту його частину, що була відома римлянам. До неї входили тільки басейн Середземного моря, хоча римляни й підтримували зв'язки з Персією, Індією, Китаєм.

Після навали варварів і падіння Римської імперії, що спричинили згасання знань, середньовічна Європа була надто зайнята собою і надто роздрібнена, щоб прагнути відкриттів. Кожне князівство, що входить у складну систему сюзеренітету і васальної залежності, боролось за розширення або збереження своїх володінь. Подумки європейці поверталися до Середземного моря: Близький Схід і Північна Африка викликали уявлення не тільки про багатство, торгівлю, цивілізації, а й про безпосередню загрозу християнському світу від країн ісламу. Для глибоко релігійної Європи існував тільки один центр, тільки одна столиця, єдине місто, де земля поєдналася з небом, тобто Єрусалим.

Пошуки шляхів в Індію і Китай в обхід країн ісламу, що захопили перехрестя доріг між Європою, Азією й Африкою; значний прогрес у техніці мореплавання (наприклад, у другій половині XV ст. поширилась астрономічна навігація: за розташуванням зірок моряки навчилися точно визначати своє місцезнаходження) спричинилося до того, що уявлення про простір кардинально змінилися і Європа повернулася до Атлантики.

Кінець Середньовіччя і початок епохи Відродження характеризуються правлінням князів, які усвідомлювали минуле і мріяли про майбутнє. Так, наприклад, Г. Мореплавець (1394–1460), португальський принц, був романтиком, але, організовуючи експедиції для вивчення західного узбережжя Африки, пробудив географічну свідомість правителів європейських держав.

Карл V (1500–1558), король Іспанії і німецький імператор, став першим, хто мав право сказати, що сонце ніколи не сідає над його володіннями. Карл V прагнув створити всесвітню християнську монархію, а себе він бачив не тільки її охоронцем, а й представником Бога на землі (що дуже погано сприйняв Ватикан).

У XVIII ст. Семирічна війна (1756–1763), яку можна вважати першим конфліктом планетарного характеру, точилася на

багатьох театрах воєнних дій (Європа, Канада, Індія) і відбила сутичку амбіційних Англії і Франції. Хоча Англія і не була першою імперією, чиї володіння розташовувалися на кількох континентах, але вона була, безсумнівно, першою державою, що розробила свою стратегію в масштабі всієї земної кулі. Англія не тільки прагнула захопити найбільші території у світі (традиційна ціль усіх завойовників), а й установити беззаперечний контроль над морями. У цьому контексті війна — вища форма перевірки співвідношення сил, за допомогою якої держава може реалізувати свої геополітичні цілі: мати територію, що відповідає її амбіціям, розширити межі своїх володінь, щоб зміцнити свою безпеку, створити свою імперію. Але це явище обмежене в часі. Принциповим залишається питання усвідомлення картини геополітичної розбудови світу та ролі в ньому соціально-політичних сил, суспільства як соціально-політичного утворення. Слід зауважити, що першим людським суспільством було суспільство кочівників. Наприкінці ХХ ст. кочові народи все ще існують, але вони бідують і потерпають від прикордонного контролю.

Ще з доісторичних часів панування і могутність правителів ототожнювалися з контролем над визначеними територіями. Так, наприклад, єгипетські фараони панували в долині Нілу. Чим пояснити прагнення до укорінення на визначеній території, що й нині залишається одним з основних чинників політики? Сільське господарство, тобто раціональна експлуатація землі, дозволяло створювати надлишок продуктів, на основі якого створювалися політичні структури. У суспільствах, що жили під постійною загрозою голоду, відбувалася диференціація політичних функцій: підраховувати і закладати на збереження сільськогосподарські продукти, стягувати частину продукції на користь служителів культу, знаті і короля. Політичний контроль над територією переслідував дві цілі, значення яких збереглося дотепер: забезпечувати порядок усередині країни (внутрішня безпека, поліція) і захищати цей простір, його мешканців від зовнішнього ворога (зовнішня безпека, оборона). Китайська стіна, побудована і відновлена з волі імператорів, виконувала цю подвійну геополітичну функцію: захищала населення країни від набігів степових варварів і не дозволяла китайцям укриватися від сваволі влади. Цю подвійну функцію

виконує ізраїльсько-палестинська стіна, що почала розбудовуватися Ізраїлем у першій половині 2002 р. Бачимо, що практика контролю над географічним простором ще змушує державу займатися розбудовою “китайських стін” у XXI ст.

Починаючи з XV ст. держава ще більше поглибила територіальну логіку політичного мислення та геополітичної свідомості: відбулося вирівнювання статусу всіх територіальних утворень всередині країни завдяки застосуванню єдиних правил і законів, а також встановлені чіткі безупинні кордони, у рамках яких діє національний суверенітет.

Виникнення сучасної держави, що здійснює свою життєдіяльність на окремому геопросторі, яка має суверенітет, сприяло тому, що вся суша стала розглядатися людьми як єдине поле зіткнення інтересів окремих країн та їх об'єднань.

Щоб держава сприймала сама себе як єдине ціле та сприймалася так іншими суб'єктами, вона повинна зробити свій простір однорідним, уніфікованим. Цим пояснюється багатовікова боротьба центральної державної влади проти будь-яких проявів місцевих особливостей: релігійних, культурних, мовних тощо. Росія Романових з цього погляду є найбільш показовим прикладом, тому що монархія старанно ліквідувала все, що могло спричинити загрозу для царської влади.

Усі інші сучасні держави йдуть тим самим шляхом уніфікації. Однак центральна влада змушена враховувати нові обставини та резерви. Тому в окремих випадках вона йде на компроміси з національними меншинами та регіонами. Більш того, починаючи з кінця XVIII ст. (тобто з часів Французької революції) державна територія є (або має бути) місцем самовизначення нації. В епоху панування принципів самовизначення нації провінції, регіони були лише фрагментами національної території, загубленими в результаті перемог та поразок. З появою національної ідеї територія держави є священною: вона вже належить не монарху, а народу (або нації). Державний суверенітет діє в політичних кордонах державної території. Політичний кордон є одночасно зовнішньою оболонкою певної держави і лінією контакту з його сусідами. Отже, кордон виконує як зовнішні, так і внутрішні функції. Сучасні кордони встановлюються паралельно зі створенням державного механізму, здатного здійснювати суверенітет на певній території й управ-

ляти її населенням. Кордон вказує на межі здійснення суверенітету і його проявів: обіг грошей певної держави, призов на військову службу громадян, іноді сфера дії офіційної мови. Кордон виконує також символічну функцію позначення рубежів країни. Історично кордони були або нав'язані зовнішніми силами, або створювалися в результаті сутичок із сусідніми державами. Незважаючи на політичні, ідеологічні, лінгвістичні і релігійні розходження, державні кордони являють собою єдину норму універсального характеру.

Сучасне поняття кордону — лінії, що розділяє сфери дії суверенітетів, — сформувалося в результаті довгого розвитку Європи в період від Середньовіччя до XIX ст. Воно виникло разом із зміцненням соціально-політичних структур суверенних держав. У ході колонізації інших континентів європейці поширили на інший світ свою концепцію точного розмежування територій.

Протягом тисячоліть суша характеризувалася співіснуванням організованих територій з більш-менш чіткими межами і практично нічиїх зон з розмитими контурами. З експансією європейських держав цей вільний простір став покриватися кордонами, прокресленими залежно від конкретних обставин: лінії поділу між імперіями (між Іспанією і Португалією в Південній Америці, між Росією і Китаєм у Сибіру, між колоніальними державами в Африці), а також усередині самих імперій, де кордони між територіально-адміністративними утвореннями перетворилися на державні кордони після проголошення незалежності; розподіл територій унаслідок національної розбіжності, що виключала співіснування різних національних груп під одним державним дахом; у результаті війн.

Кордони потрібні тому, що кожна держава сприймає себе як суб'єкта міжнародного права, якому властивий безумовний суверенітет на своїй території. Ця істина характерна тільки для XVII ст. Сучасний світ може здійснити інтервенцію на територію суверенної держави всупереч її суверенітету, якщо ця держава буде розглядатися як загроза миру або країною, де порушуються права людини, її свобода, тобто має місце нехтування міжнародними нормами гуманітарного права. Слово національної держави в таких випадках не відіграє визначальної ролі. Нація, її воля сучасним міжнародним співтовариством

не розглядається верховним чинником. Немає колишнього імунітету у нації на свій суверенітет. Чи культ нації пов'язаний з простором?

3.3. Містика геопростору

Паралельно з культом нації в XIX ст. розповсюджується містика геопростору. Окремі народи мріють про досконалу національну територію. Так, у ході революційних війн Франція сформулювала вимогу про встановлення “природних кордонів”, тобто проведення державного кордону вздовж природних меж. На практиці здійснювалася політика анексії лівого берега Рейну. Міф про “природні кордони” відображає мрію континентальної держави про те, що вона не розташована на острові, інакше кажучи, не має територіальних кордонів, які гарантують їй абсолютну безпеку.

За всю сучасну історію найбільш вразлива в цьому питанні геополітична свідомість Німеччини. Починаючи з 1848 р. і до Другої світової війни вона дуже потерпала через розбіжність між державними кордонами та межами розселення німців. Німеччина хотіла мати достатньо простору, щоб об'єднати німців у межах однієї держави. Ця ідея з часом прийняла форму політичної та воєнної доктрини, яка після створення нацистського режиму Адольфа Гітлера стала засобом розв'язування Другої світової війни.

Отже, містика геопростору стимулює потребу в територіальних захопленнях і перетворює державні кордони на рубежі нових війн або збройних конфліктів. Свого часу це виявилось у загарбанні США значної території Мексики, у війні другої половини XX ст. між Великою Британією та Аргентиною за Фолклендські острови тощо. Це типово й для епохи колоніальних війн за володіння простором в Азії та Африці, які здійснювались європейськими державами особливо агресивно у другій половині XIX ст.

Ця мрія знайшла свій прояв у “холодній війні” другої половини XX ст. Зникнення соціалістичного табору зробило постсоціалістичний простір прозорим для капіталів і товарів, насамперед найбільш розвинених країн світу. Дійсно, нова

глобальна ситуація відкрила можливості вільного доступу до великих запасів сировини (нафта, газ тощо) на пострадянському просторі.

Світ як геопростір має обмежену земну територію, яка поділена між державами з різною могутністю. І ця могутність у XXI ст. більш пов'язана не з територією, а з потоками капіталів, грошей, інформації, людей. За допомогою фінансово-кредитних важелів, тобто грошей, можна ефективніше здійснювати контроль не тільки над простором окремої країни, а й усєї земної кулі. У чому ж тоді полягає роль геополітики, якщо простори з чітко визначеними кордонами не є перешкодою для міжнародних міждержавних відносин? Відповідь на це актуальне запитання сьогодення значною мірою дає геополітика морської та континентальної держав.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Дайте визначення поняття геополітики як феномену свідомості.
2. У чому полягає містика усвідомлення простору?
3. Яке значення мають соціально-політичні структури у формуванні геополітичної свідомості?
4. Охарактеризуйте державу як місце формування сучасної геополітичної свідомості.
5. У чому полягає зміст та сутність становлення геополітики?

ГЕОПОЛІТИКА КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Становлення і розвиток геополітики континентальної держави слід розглядати, починаючи з німецької геополітики, що зародилася в XVIII ст. і досягла свого апогею наприкінці XIX ст. (до Другої світової війни).

4.1. Німецька геополітика: основні теми

Ф. Ратцель (1844–1904), а потім К. Хаусхофер (1869–1946) найяскравіші представники цієї течії німецької думки.

Аналіз континентальної німецької геополітики припускає осмислення дуже складних взаємин між Ратцелем і кайзерівською Німеччиною, а також між Хаусхофером і гітлерівським рейхом.

Фахом Ратцеля була не географія, а фармацевтика і зоологія. На його погляди дуже вплинув Е. Хеккель, винахідник слова “екологія”, що позначає наукову дисципліну, предметом якої є взаємодія між людиною і навколишнім середовищем. З дитинства у Ратцеля склалися органічні, еволюційні погляди на людину і її витвори, зокрема на державу. 1870 р., піддаючись патріотичному запалу, він йде добровольцем до німецьких військ, що воюють проти Франції Наполеона III. Потім здійснює подорож до Італії (1872) і США (1873). Американські простори викликали в нього інтерес до географії. 1876 р. Ратцель стає викладачем географії в Мюнхенському університеті. Темою своєї дисертації обирає китайську еміграцію, виявляючи схильність до дослідження демографічних процесів, до переміщень народів, до різних форм захоплення територій. Він став одним із засновників антропогеографії (книжка з такою назвою

вийшла 1882 р.). 1886 р. отримав призначення на кафедру географії Лейпцизького університету.

Ратцель брав найактивнішу участь у дискусіях про місце Німеччини у світі. Він був членом-засновником Колоніального комітету й енергійно захищав ідею німецької колоніальної імперії. Ратцель працював над упорядкуванням карти Африки, у той час ще мало вивченого континенту, що став об'єктом колоніального суперництва європейських держав, які прагнули забезпечити собі ринки збуту і джерела сировини. У той же час Ратцель пише ряд теоретичних праць, у яких виявляється його неабияка ерудиція: “Дослідження політичного простору” (1895), “Держава і ґрунт” (1896) і особливо “Політична географія. Географія держав, торгівлі і війни” (1897). 1898 р. він опублікував книжку “Німеччина. Введення в науку про рідну країну”, що викликала широкий резонанс у Німеччині і привертала увагу громадськості аж до Другої світової війни. Ця робота демонструє надмірність і двозначність амбіцій Ратцеля: виробити “науковий” підхід до вивчення проблем своєї країни і відкрити “об'єктивні закони” її географічного розвитку. Політичний простір радикально відрізняється від економічного, оскільки перше не може існувати без сталості, без бар'єрів, тоді як друге перебуває в безупинному русі залежно від змін попиту і пропозиції товарів і послуг.

Учений висловив готовність піти назустріч планам керівників Пруської держави, які були не задоволені діяльністю університетських географів. Він запропонував їм формулу, у рамках якої наука і політика не виключали одна одну. Ця формула відкривала шлях до просторової технології державної влади. Політична географія мала стати найважливішим інструментом для політиків.

Ратцель стверджує, що держава підпадає під вплив тих самих чинників, що й будь-які живі організми. Держава — найбільше творення людини — так само неможлива без ґрунту, як і сама людина. Вона, щоб існувати, повинна укоренитися і розвиватися в просторі. Але ці відношення, що встановлюються між територією, народом і державою, мають надзвичайно складний характер. Такі відношення і є предметом політичної географії.

Щоб створити нову науку, Ратцель використовує величезну кількість прикладів, оперує зіставленнями і порівняннями, здійснює типологію.

З одного боку, кожна держава підкоряється законам органічної динаміки, прагне забезпечити задоволення своїх життєвих потреб за рахунок власних ресурсів (сировини, технічних засобів тощо). З другого — кожна держава може в будь-який момент так чи інакше втратити елементи цієї органічної єдності і перетворитися на додаток іншої держави. Ратцель наводить приклад Єгипту в складі Римської імперії, який в епоху правління фараонів перетворився на колонію, що поставляла зерно для населення метрополії, щоб воно не бунтувало проти імператора.

Кожний простір має особливі властивості, іноді не відомі до визначеного моменту: ґрунт сприяє зростанню держави або утруднює його, як вона полегшує або утруднює переміщення людей.

Відповідно до своєї природи держави розвиваються в суперництві зі своїми сусідами, здебільшого за володіння територіями. Звідси боротьба за простір, вимога необхідного “життєвого простору” (до речі, так називалася книга Ратцеля, опублікована 1901 р.).

Для обґрунтування тез про просторовий ріст держав Ратцель мобілізує усю свою ерудицію. Але з усіх його робіт можна виокремити три провідні ідеї:

- Китай і міграція китайського населення. Мобільність є найважливішою характеристикою життєздатного народу, вона властива будь-яким націям, навіть тим, що, на перший погляд, перебувають у стані спокою. Китайська міграція являє приклад мирної колонізації, скромної по своїх масштабах, але тим більш значної, якщо врахувати, що вона здійснюється селянами і крамарями. В історії є безліч прикладів того, як одна держава втрачала території, відвойовані в іншій державі, тому що народ-завойовник не усвідомив важливості закріплення цих територій шляхом їхнього господарського освоєння. Є також чимало протилежних прикладів, коли цивілізаторська діяльність деяких людей на чужій території передувє установленню політичного панування над цією територією.

- США. Під час подорожі в США Ратцель був уражений розмахом освоєння нових земель американського Заходу енергійними і заповзятливими емігрантами. Для Ратцеля, як і для багатьох інших європейців того часу, США здавалися прообразом держави майбутнього, що розвивається на великих територіях. Цьому сприяли і розміри США, і розмаїтість їхніх природних багатств. Найсприятливіші перспективи відкривалися перед державами-континентами, тому що саме вони були найбільш підготовлені до встановлення системи планетарного масштабу.
- Англія. Приголомшлива колоніальна, промислова і торгова експансія невеликої Англії привернула пильну увагу німецького географа Ратцеля, надзвичайно стурбованого проблемою нестачі території і недосконалості меж своєї країни. Використання сприятливих зовнішніх стимулів і надійної безпеки — найважливіші гарантії росту й удосконалювання. Це стосується будь-яких організмів, окремих індивідуумів і цілих народів, що досягають своєї зрілості в тих випадках, коли відкритість співвідноситься з наявністю власності.

Як і багато інших національно заангажованих інтелектуалів того часу — як серед німців, так і серед французів, англійців, росіян, американців, — Ратцель також мислив про свою країну, про її роль і місце у світі. Він був захоплений дещо наївною мрією: хотів бути радником правителя, допомагати йому у розроблюванні розумної і справедливої політики. Це прагнення було тим більш сильним, що Ратцель поділяв досить поширену у вищому німецькому товаристві думку про те, що Німеччина не досягла своєї “політико-географічної досконалості”, що було характерно для Великої Британії, Франції і США. У чому полягала ця недосконалість? Німеччина, на його думку, являє собою “поліморфну” структуру, що охоплює Альпи, середні гори і рівнину на Півночі, через які вторгалися численні завойовники, зокрема римські легіонери, азійські орди і французькі солдати. Ще більш ніж Китай, Німеччина — це “серединна імперія”, розташована в центрі Європи, оточена з усіх боків іншими державами, що загрожують їй і з заходу, і зі сходу. У силу цього Німеччина могла вижити лише завдяки терплячій колонізації (подібно китайським селянам) прикордонних районів. Цим пояснюється германізація поляків на територіях, анексо-

ваних Пруссією, а також жителів Ельзасу і Лотарингії після перемоги німецьких військ 1871 р. Німеччина має стати світовою державою. Для підтвердження статусу світової держави вона повинна забезпечити свою присутність у всіх відомих частинах світу, зокрема у всіх стратегічних пунктах.

Ніяке інше визначення не підходить краще для Британської імперії початку ХХ ст.: Гібралтар, Суец, мис Доброї Надії, Аден, Сінгапур, Гонконг тощо. Вони склали цілу мережу ключових позицій для базування і постачання торгового і військового флоту. У розквіті своєї могутності Велика Британія підтримувала систему комунікацій, намагаючись максимально охопити чужі володіння. Цим можна пояснити висуnutí Вільгельмом II, а потім Гітлером вимоги “компенсації”, на які, на їхню думку, Німеччина мала право для свого повноцінного розвитку.

Напередодні Першої світової війни колоніальний поділ світу був завершений. Але чи міг він бути остаточним? Завжди впливали спірні території, зокрема залишки імперій, що розпадаються (наприклад, португальські володіння в Африці, що, відповідно до секретної угоди, укладеної Великою Британією і Німеччиною 1898 р., підлягали поділу між двома державами; Оттоманська імперія повільно розвалювалася протягом усього ХІХ ст. і являла собою ласі шматочки для молодих хижаків). Володіти колоніями — значить володіти не лише ринками збуту і джерелами сировини, але й бути великою і шанованою державою.

Початок ХХ ст. ознаменувався також виникненням ряду об’єднуючих тенденцій: пангерманізму, панславізму тощо. Європа виявилася місцем сутички цих сил, що зосереджувалися навколо тієї або іншої великої держави (німці — навколо Німеччини, слов’яни — навколо Росії). Кожен з таких рухів вимагав для себе великого однорідного простору і прагнув розбити, перемолоти сформовані різномірні утворення, насамперед Австро-Угорщину, мозаїчну державу, об’єдану тільки приналежністю кожної її частини до династії Габсбургів.

Європа сприймала себе як єдиний театр військових дій — і повинна була стати ним у найближчому майбутньому. Так, знаменитий план Шліффена, розроблений між 1898 і 1905 роками, передбачав наявність франко-російського союзу, спря-

мованого проти Німеччини. В разі виникнення війни в Європі Німеччина, затиснута між двома ворожими державами, повинна була завдати удару в першу чергу на захід, атакувати Францію, обійти зі сходу її оборонні споруди по території Бельгії (незважаючи на бельгійський нейтралітет). Потім, одержавши переконливу перемогу на заході, німецькі війська повинні були вступити у війну з Росією.

Нарешті, територіальні цілі у війні мали велике історичне значення. Так, Франція ніколи не забувала про заборону в неї Ельзас і Лотарингію. Тільки повернення цих провінцій могло змити ганьбу і приниження 1870 р. У свою чергу, Велика Британія вступила у війну 4 серпня 1914 р., багато в чому підкоряючись віковому геополітичному рефлексу: протистояти будь-якій великій державі, що прагне встановити свій контроль над Бельгією і позбавити тим самим Англію її зв'язку з Європейським континентом. Ці та багато інших думок найшли своє відображення в працях Ратцеля.

Надзвичайно суттєвий внесок у континентальну геополітику зробив поряд з Ратцелем Карл Хаусхофер. Його доробки пов'язані з Німеччиною, з найтрагічнішим часом її новітньої історії. Карл Хаусхофер народився в Мюнхені в сім'ї буржуа-інтелектуала. Навчався у військовому закладі, працював на Далекому Сході, був у Японії та Маньчжурії. Хаусхофер — безпосередній учасник Першої світової війни. Його перша наукова праця присвячена Японії (1912), а дисертація мала назву “Основні напрями географічного розвитку Японської імперії, 1854–1919”. Він створює та видає журнал “Zeitschrift fur Geopolitik”. Протягом 20–30-х років Хаусхофер пише багато статей, доповідей тощо, присвячених актуальним питанням німецької геополітики. Після поразки Німеччини в Першій світовій війні і як наслідок версальського “диктату” перед німецькими вченими, у тому числі й географами, постала задача виробити теорію, яка допомогла б їхній країні посісти гідне місце в Європі та світі. Необхідно було вийти за межі “політичної географії” Ратцеля і замінити її “геополітикою”. Відповідно до визначення Хаусхофера політична географія вивчає розподіл державної влади в просторі і її здійснення в цьому просторі, тоді як предметом геополітики є “політична діяльність у природному просторі”. Політична географія дос-

ліджує “форми державного буття”, у той час як геополітика постійно збагачує запас політичних знань, що можна викладати і засвоювати. Цей запас інформації можна порівняти з мостом, який відкриває шлях до політичної діяльності, із географічною свідомістю, що веде до стрибка зі світу знань у світ влади, а не зі світу незнання у світ влади, оскільки другий стрибок буває довшим і небезпечнішим.

Слідом за Ратцелем й іншими німецькими географами Хаусхофер спробував сам відповісти на питання про місце Німеччини в цьому світі. У той час як Ратцель був під пресом “неповної”, “неостаточної” перемоги 1871 р., Хаусхофер міг будувати свої міркування тільки на основі поразки Німеччини в 1918 р. Саме ця драматична поразка подвигла його на створення нової наукової дисципліни. Хаусхофер розробляв свої дослідження в трьох напрямках:

1. Поняття життєвого простору залишається найважливішим для людини, зважаючи на густоту населення й відкидаючи несправедливі положення Версальського договору, для людини, що протягом багатьох років вивчає проблеми німецької меншості в іноземних державах. На глибоке переконання Хаусхофера, слід було відновити єдність німецького культурного простору; він вважав також, що Центральна Європа є сферою природної експансії Німеччини.

2. Динаміка виникнення і становлення великих блоків (ідеї “пангерманізму”, “панславізму”, “паназійства”). У цьому сенсі він є представником двох течій наукової думки своєї епохи (тобто періоду між двома світовими війнами).

Для Хаусхофера проблема ворожого оточення Німеччини, обмеженості її території стала свого роду нав’язливою ідеєю. Він був переконаний, що майбутнє належить великим державним утворенням, об’єднаним загальною ідеєю. У цьому він бачив причину континентальних і навіть планетарних масштабів сутичок між силами, що прагнуть об’єднання. У той час як Британська імперія була приречена на руйнацію під впливом панавстралійської і всеіндійської ідеї, для СРСР і США саме ідеї об’єднання є фундаментом їхньої могутності: у Радянському Союзі реалізуються паназійські й євразійські ідеї, а в США — панамериканські і пантихоокеанські. Ця тематика великих територіальних утворень (на відміну від уні-

версалістського лібералізму США) зустрічається в ідеологічних платформах держав Осі (Німеччини і Японії), що прагнуть до створення зон самозабезпечення сировинними товарами: напередодні Другої світової війни уряд Японії оголосив про створення навколо своєї країни “азійської зони спільного процвітання”, а гітлерівській Німеччині належить авторство проекту створення Європейського економічного співтовариства, природно, під егідою німців. З 1940 до 1944 р. з такими пропозиціями виступили міністр економіки третього Рейху і президент Рейхсбанку Функ і рупор німецьких промислових кіл Хунке.

Хаусхофер, який жив під враженням книжок про “занепад західної цивілізації”, вважав, що колонії складають одночасно і силу, і уразливе місце ненависної моделі (Великої Британії та її імперії), чого була позбавлена Німеччина. Для німецьких географів була характерна “ратцелівська солідарність із третім світом”, тобто почуття схожості доль між німцями і народами колоніальних країн, однаково роздавлених англо-американським імперіалізмом, що прагнуть справедливої перебудови світу. Ця мрія про створення єдиного фронту Німеччини і пригноблених народів проти колоніальних держав виявилася в німецькій політиці у вигляді окремих ініціатив (наприклад, 1903 р. була спроба почати будівництво залізниці між Берліном і Багдадом через Стамбул для здійснення східної мрії Вільгельма II; 1941 р. Німеччина підтримала антибританський націоналістичний уряд в Іраку; 1942 р. в Берліні зустрічали великого муфтія Єрусалима, борця проти сіонізму, що вважався знаряддям зміцнення англійського панування на Близькому Сході). Німеччина, затиснута своїми сусідами в Європі й остаточно позбавлена можливості брати участь у колоніальному поділі світу внаслідок поразки в Першій світовій війні, прагнула зламати вороже оточення, підтримуючи руйнацію гігантської колоніальної смуги, що простягнулася від Африки до Південно-Східної Азії.

3. Континентальна держава і морська держава.

Серед натхненників Хаусхофера цілком природно став і Маккіндер, що розглядав heartland як “географічну вісь історії”. 1940 р., незабаром після підписання германо-радянського пакту Ріббентропа–Молотова (23 серпня 1939 р.) Хаусхофер

міг вважати, що виведення морських держав (Великої Британії і США) із Світового острова починає здійснюватися: формування потужного континентального блоку, що охоплює Європу, а також північну і східну частини Азії, є, безсумнівно, найбільшою і найважливішою зміною у світовій політиці того часу. Насправді цей блок не був настільки міцним, як здавалося. Японія, наприклад, вважала себе пророком, керівником нової революції — “революції нігілізму”. Гітлер був не дуже вдумливим читачем Ратцеля і не занадто уважним співрозмовником Хаусхофера. З геополітики він узяв тільки те, що відповідало його ідеям, вважаючи, що тільки у фюрера можна чому-небудь навчитися.

У той час як Гітлер керувався нацистською ідеологією, залишаючись її єдиним законним тлумачем, Хаусхофер вважав себе вченим, засновником неідеологізованої науки, що базується на суворому аналізі фактів. Але хто може з упевненістю сказати, де починається і де закінчується ідеологія? Чи не є суворий дослідник реальності бранцем неусвідомлених припущень? Інтелектуалу властиве прагнення бути радником правителя, але за це йому доводиться платити занадто високу ціну: він утрачає свій специфічний статус мислителя, здатного створювати і формулювати ідеї, знаючи, що їхнє втілення в життя може призвести до результатів прямо протилежних початковим задумам. Але Хаусхофер не був радником Гітлера. А чи міг Гітлер допустити, щоб йому хто-небудь давав поради? Чи може існувати наука, що пояснює людям, які вимоги ставить перед ними реальність? Така наука припускає, що людина об'єктивно сприймає цю реальність, однак вона її сприймає і завжди сприйматиме через призму своїх поглядів, тобто суб'єктивно.

А якби Німеччина перемогла у Другій світовій війні, означало б це правоту німецької геополітики? Мабуть, немає на це підстав. По-перше, гітлерівська імперія поширилася б на всю Європу, ігноруючи закони геополітики, що прагне сполучити державні кордони з межами розселення німців. У цій імперії німцям була б уготована роль панів, що управляють масами покірних рабів. Потім, сама геополітика була б однією з нацистських наук. Гітлер, що розбив своїх ворогів, був би остаточно проголошений живим божеством, носієм кінцевої істини.

По-друге, німецька геополітика відбивала прагнення “осмислити світ”, вірніше, зрозуміти місце, роль і призначення Німеччини у світі. З цього погляду констатація банкрутства німецької геополітики логічно вписується в рамки апокаліптичної поразки гітлерівської Німеччини 8 травня 1945 р.

Проте німецька геополітика Ратцеля та Хаусхофера не може бути зведена до простої концептуалізації політики з позиції сили. Більше того, геополітика континентальної держави не може розглядатися тільки в рамках німецької геополітики. Важливою складовою континентальної геополітики також є її російський напрям.

4.2. Російська геополітика: головні ідеї

Російська геополітика має багату наукову спадщину. Так, Е. Трубецький мислив, що політика завоювань може принести Росії тільки шкоду, і тому слід не розширяти, а зберегти територію. Такий підхід, на його думку, можна характеризувати як “територіальний консерватизм”, тобто Е. Трубецьким геополітичні цілі оцінювались з філософських позицій. Він акцентував на питаннях усвідомлення людством свого світового призначення. Е. і Г. Трубецькі, їхній племінник М. Трубецький (1890–1938) та П. Савицький (1895–1968) — засновники євразійства. Вчених-євразійців об’єднувало бачення Росії як особливого світу зі специфічною його свідомістю. Головна теза євразійців: Росія — не Азія, не Європа, а особливий географічний світ. Ця думка належить П. Савицькому, який стверджував, що це — географічний індивідуум, або ландшафт, аналогічний термін “raum” в німецькій геополітиці. У його основі — поняття “місцезрозвиток”. П. Савицький поєднав це поняття з аналізом цілісності духовно-історичного і географічного середовища Росії як особливого цивілізаційного утворення. На думку Савицького, геополітичний сенс Росії — Євразії у синтезі двох реальностей: європейського Лісу та азійського Степу. Цей синтез являє собою дещо цільне, оригінальне, специфічне. Геополітична концепція євразійства має місце в працях інших відомих російських геополітиків.

У цілому євразійство об'єднало складні проблеми російської історії і сучасності з оригінальною інтерпретацією. Сучасне євразійство розглядає геополітику як науку про просторовий вимір буття держави. Воно має різні версії та своїх прихильників. Їх загальна характеристика — фрагментарність. Розчарування євразійськими геополітичними ідеями стимулювало виникнення помірно ізоляціоністської концепції Росії-острова, яка розглядається як альтернатива традиціоналістській моделі розвитку країни. Крім цієї, існує ще одна концепція, яка враховує реалії сучасності. Відповідно до неї Росія має виконувати роль “держателя” як світового цивілізаційного, так і силового балансу сил. Для цього насамперед необхідне збереження та зміцнення її цілісності та єдності. Ця модель базується на концепції особливої ролі heartland, яка відображає сучасну структуру світу. У такому геополітичному баченні світу Росія розглядається як центр Євразії.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Охарактеризуйте основні геополітичні ідеї праць Ф. Ратцеля.
2. Геополітика і нацизм: характер їх взаємодії.
3. Які джерела характеризують російську школу геополітики?
4. У чому полягають геополітичні ідеї євразійства?
5. Назвіть інші сучасні геополітичні ідеї.

ГЕОПОЛІТИКА МОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Геополітика морської держави вибудовується навколо глобального питання: кому належатиме вирішальна могутність у майбутньому?

5.1. Геополітика і військова могутність

Американський адмірал А. Мехен (1840–1914) був першим, хто вивчав співвідношення між світовим пануванням та балансом сил у світі.

У цьому контексті найбільш адекватним засобом є війна — найвища форма перевірки співвідношення сил, завдяки чому держава може реалізувати свої геополітичні цілі: оволодіти територією, яка відповідала б амбіціям, розширити межі володіння, щоб зміцнити свою безпеку та створити свою імперію. В цьому плані розглянемо місце та роль теоретичних розробок кожного видатного геополітика.

А. Мехен — моряк, автор наукових досліджень зі стратегії морських боїв. Його міркування ґрунтуються на специфіці морів, на їх корінній відмінності від суші. Дійсно, море має властивості великої магістралі, вірніше, величезного нічийного поля, де перетинається безліч доріг. Мехен визначає найважливішу ціль, що характерна для будь-якої морської держави: контроль над опорними позиціями (порти, бази...), завдяки яким флот може борознити моря й океани. Могутність на морі означає насамперед володіння стратегічними пунктами, наявністю могутнього військово-морського флоту. Ця думка припускає широке і чітке бачення простору (наприклад, необхідність контролю над островами, повз які проходять найваж-

лівіші торгові шляхи, а також над протоками, що з'єднують одне море з іншим). Зміцнення цих позицій вимагає постійних зусиль. У цьому виявляється подібність між морським стратегом і геополітиком: і той і другий ретельно оцінює просторові чинники, їх політичний, військовий та економічний вплив.

Мехен — американець. Він надбав бойовий досвід у громадянській війні 1861–1865 рр. У цьому конфлікті виявилось багато рис майбутніх воєн: визначальна роль промислового потенціалу Півночі порівняно з полководницьким талантом генералів-південців, використання жителями Півночі простору і залізниць для придушення свого супротивника, блокада узбережжя сил Півдня, цілком позбавлених морського флоту. Мехен докладно аналізує зміни, пов'язані з настанням промислової ери, будує свої теорії на вивченні морських і колоніальних протиріч, що виникли в результаті Великих географічних відкриттів (зокрема, франко-британське суперництво). Він публікує наступні твори: “Вплив морської сили на історію, 1660–1783” (1890); “Вплив морської сили на Французьку революцію й імперію, 1793–1812” (1892).

Мехен протиставляє британську цілеспрямованість частим змінам курсу французької політики, нездатної примирити колоніальні інтереси і континентальні амбіції Парижа. З XVI по XX ст. Велика Британія демонструє завидну сталість своєї політики: забезпечити своє панування на морях і океанах, перешкоджати будь-якій європейській державі встановити безроздільний вплив на континенті (тому Англія боролася як із Францією Людовіка XIV і Наполеона, так і з Німеччиною Вільгельма II і Гітлера).

З початку XVIII ст. (війна за іспанську спадщину, 1701–1714) до Другої світової війни Англія твердо виходила зі своїх геополітичних установок, метою яких було забезпечення панування на морі, тобто контроль над усіма життєво важливими ділянками морських шляхів, від Балтики до Китаю (Гібралтар, мис Доброї Надії, Суец, Аден, Ормузька протока, Сінгапур), у першу чергу, щоб гарантувати безпеку судноплавства між Англією й Індією, перлиною Британської корони. Кожна війна і кожна перемога використовувалася для розширення і зміцнення цих стратегічних позицій.

Для американця Мехена панування Англії на морі було прикладом для наслідування і досягненням, яке слід перевершити. Починаючи з другої половини ХІХ ст. США, сухопутні кордони яких були надійно захищені Тихим і Атлантичним океанами, опинилися в ситуації острівної держави. Подібно до Англії, розташованої між Європою і “відкритим морем”, США розташовувались між Європою й Азією. Крім того, після громадянської війни та Реконструкції Півдня для США характерне стало економічне зростання, що дало їм можливість уже наприкінці ХІХ ст. заявити про себе як першу промислову країну світу.

Наприкінці ХVІ ст. видатний англійський мореплавець Вальтер Рейлег так сформулював панівні погляди британського товариства: хто тримає у своїх руках морські шляхи, той тримає світову торгівлю і всі багатства світу, хто тримає у своїх руках багатства світу, той є володарем світу. Маккіндер, теж англієць, думав на початку ХХ ст., що могутність залежить від позицій на суші: хто контролює серце світу, той володіє островом світу, хто владарює на острові світу, той керує світом.

Інтелектуальна заслуга Маккіндера полягає в тому, що він встановив зв'язок між географією й історією. З одного боку, історія не може існувати поза географією, поза континентами й океанами, поза зв'язком із долинами і горами, ріками і пустелями, історія людей невіддільна від життя всесвітнього організму, оскільки людські амбіції підпадають під вплив географії і використовують її. З другого — історія постійно переробляє географію завдяки появі нових технічних і економічних можливостей, нарешті, завдяки новим людським задумам.

Сильна сторона теорії Маккіндера полягає в тому, що він спирався на головне, очевидне: Землю, нашу планету, розглядав як єдине ціле. Маккіндер писав 1904 р., що весь світ, аж до його найвіддаленіших і маловідомих куточків, має розглядатися як об'єкт повного політичного присвоєння. Він зазначав, що основну частину поверхні земної кулі (дев'ять дванадцятих) займають моря й океани. Атлантичний, Індійський, Тихий і Північний Льодовитий океани є насправді складовими єдиного Світового океану. Інші три дванадцятих поверхні

Землі зайняті сушею, з яких дві дванадцятих випадає на Світовий острів (World Island), що охоплює відомий з давніх часів простір: Європу, Азію й Африку. Останню дванадцятю частину поверхні земної кулі складають периферійні острови (Outlying Islands): Північна і Південна Америка й Австралія, невідомі континенти, що залишалися поза світовою історією до кінця XV ст. (відкриття Америки Колумбом) і навіть до XVIII ст. (Австралія).

Отже, вимальовується перше протиріччя між Сушею і Морем. Постає запитання, що хвилювало всі імперії, у тому числі й Британську: якою частиною світу потрібно володіти, щоб контролювати всю земну кулю? Звідси виникає поняття heartland, “серце світу”. Йдеться про Північ і центр Євразії, простори від Арктики до пустелі Середньої Азії, а західна межа проходить по перешийку між Балтійським і Північним морями. Ця концепція не може бути позначена більш-менш чітко на географічній карті, оскільки для Маккіндера цей простір формується з трьох компонентів: найбільшої рівнини земної кулі, найдовших судноплавних річок, гирла яких губляться в льодах Північного океану або у внутрішніх морях (Каспійському, Аральському) і величезної степової зони, що забезпечує абсолютну мобільність кочовим народам. Маккіндер згадує й інший heartland, розташований на Півдні, в Африці, на північ від Сахари, там, де світ білих стикається зі світом чорних. Як і північний heartland, південне “серце світу” є важливим перехрестям міжнародних шляхів сполучення і дозволяє контролювати Аравійський півострів, Індійський океан і Південну Атлантику. Навколо “серця світу”, heartland просторового центру, що є цитаделлю сухопутної могутності, розташовуються у вигляді концентричних півкіл різні типи просторів. У першу чергу варто виділити внутрішній півмісяць (inner crescent), свого роду захисний пояс heartland, що охоплює безлюдні простори Сибіру, Гімалайський хребет, пустелі Гобі, Тибету й Ірану, де є лише один серйозний прохід: євразійська рівнина, що простягається від Атлантики до центру Азії. На периферії цього внутрішнього півмісяця розташовані coastlands райони узбережжя, півострови, де зосереджена велика частина населення Землі: Європа, Аравія (правда, цей півострів досить малозаселений), Індійський суб-

континент, узбережні райони Китаю. По межах coastlands містяться острови зовнішнього півмісяця (outer crescent) Британія, Японія. Нарешті, останнє півколо складають острови відкритого моря (outlying islands): Північної і Південної Америки й Австралії.

Таке зображення світу перетворює земну кулю на добре організовану сцену для суперництва великих держав, причому переможцем стане той, хто володіє heartland.

5.2. Heartland і нова світова система

Зміни, викликані Великими географічними відкриттями, стали вихідною точкою міркувань Маккіндера. Середньовічна Європа була обмежена непрохідною пустелею на півдні, невідомим океаном на заході, крижаними і тайговими просторами на півночі і північному сході; їй загрожували лише надзвичайно рухливі кочівники зі сходу і південного сходу. Опанувавши у XV ст. Світовим океаном, єдиним і безкінечним, що оточує всі материки і всі острови, Європа починає об'єднувати і контролювати сушу, обійшовши heartland, який, таким чином, значною мірою втратив своє колишнє значення. Через це обезлюднів Великий торговий шлях, по якому доставлялися шовк і прянощі з Азії в Європу. Їх стало вигідніше перевозити морським шляхом навколо Африки.

На думку Маккіндера, у другій половині XIX ст. і на початку XX ст. знову різко зросло значення суші за рахунок зменшення значення морських комунікацій. Це пояснюється сполученням ряду технічних і політичних чинників. З одного боку, поки морські держави, спираючись на свої потужні флоти, колонізували периферійні континенти, Росія підкорила собі степ, тобто heartland. З другого боку, трансконтинентальні залізниці різко змінили уявлення про могутність держав на суші, оскільки на зміну коням і верблюдам прийшли надзвичайно мобільні засоби транспорту, що дозволило heartland посісти своє центральне місце. Завдяки пануванню в центральній частині Євразії з'явилася можливість завдати удару як по Західній Європі, так і по Середньому Сходу або Китаю. Зміна рівноваги сил у світі на користь центральної держави внаслідок

док її експансії до кордонів Євразії дозволила використовувати величезні континентальні ресурси для будівництва військово-морського флоту, що відкриває перспективи створення світової імперії. Ця гіпотеза могла б здійснитися у разі союзу Німеччини з Росією.

У цих положеннях Маккіндер висловив глибоке занепокоєння “володарки морів”: Великобританія дуже не хотіла б зіштовхнутися з міцним союзом держав “світового острова”, здатних контролювати весь heartland. В екстраполяції суперництва колоніальних держав на весь світ Маккіндер використовував геополітичні поняття, щоб сформулювати те, чого особливо боялася Велика Британія: опинитися відрізаною від світового острова, утратити зв’язки з Європою через самодостатню імперію, чия могутність поширюється на весь континент і позбавляє Англію ринків збуту. Саме цим пояснюється смертельна боротьба між Великою Британією Пітта і наполеонівською Францією.

Обидві світові війни також можуть розглядатися під цим кутом зору. У конфлікті 1914–1918 рр. Велика Британія, що виступала в союзі з Францією і Росією, направила солдат на континент, щоб протистояти гегемоністським амбіціям кайзерівської Німеччини, що у разі перемоги над Францією і Росією могла б створити континентальну імперію, загарбавши тим самим найважливіші ринки в морській британській імперії. 1939 р. сталася та сама трагедія: з одного боку — нацистська Німеччина, що прагне створити імперію в Європі, а з другого — Велика Британія, яка все ще володіє сильними позиціями на морях і океанах. Можливо, хтось з геополітиків знайде відповідь, у чому полягає раціональне вирішення складного питання історії.

5.2.1. Від heartland до нової світової системи

Однією з яскравих постатей в англійській геополітиці є безумовно Х. Маккіндер, який з патріотичних мотивів та наукових інтересів ще 1904 р. у доповіді “Географічна вісь історії” стверджував, що, з планетарного погляду, в центрі світу лежить Євразійський континент, “географічна вісь істо-

рії”. На його думку, цей геополітичний статус у світі належить Росії, а в Європі — Німеччині. Маккіндер вважав, що в інтересах Англії є недопущення утворення навколо “географічної осі історії” стратегічного континентального угруповання, яке створює смертельну загрозу її національній безпеці. Щоби цього не сталося, потрібно робити усе, аби відірвати максимальну кількість берегових просторів від Євразії і поставити нові державні утворення під контроль “острівної цивілізації”, тобто Великої Британії. Звичайно ж, уся зовнішня політика Великої Британії наполегливо та послідовно це реалізувала. Цікаво те, що англійська геополітична парадигма була сприйнята, талановито перероблена та втілена в американській політиці. Її яскраве вираження можемо знайти у 14 принципах перебудови світу, які належать президенту США В. Вільсону.

По Маккіндеру (1943), світ в часи Другої світової війни структурувався навколо двох центрів, утворених двома осями: сибірською рікою Єнісей і американською рікою Міссурі, а центральна частина США розглядалася як новий heartland. Для Маккіндера, коли кінець Другої світової війни ще був дуже невизначеним, основна ціль залишалася незмінною: яким чином після закінчення воєнних дій морські держави (Велика Британія, США) могли б врівноважити осьову державу, тобто Радянський Союз, у тому разі якби в результаті війни він захопив Німеччину, перетворившись на найпотужнішу континентальну державу і став би, володіючи heartland, найбільшою природною могутністю на землі? Щоби протистояти цій загрозі, впливала необхідність установити ефективне і довгострокове співробітництво між Америкою, Великою Британією і Францією, причому перша повинна взяти на себе забезпечення ешелонованої оборони, друга — створення острівної могутності на ближніх підступах (Мальта), а третя гарантувала б існування захищеного плацдарму на континенті. Слова Маккіндера виявилися пророчими: 1949 р. був створений воєнополітичний блок — Північноатлантичний союз, очолюваний США, до якого належали Велика Британія і Франція, тоді як Мальта служить англійським форпостом у Середземному морі. Ще тоді Атлантичний океан перетворився на “море посеред Землі” (Середземне море).

Творча сила Маккіндера знайшла також прояв у концепції rimland. У Євразії він містить у собі широку прибережну смугу: береги Європи, пустелі Аравії і Середнього Сходу, зону мусонів Азії. Rimland мав розглядатися як проміжна зона між heartland і морями, що омивають материки. Таким чином, rimland є зоною конфліктів між морськими і континентальними державами. Оскільки він розташовується по обидва боки берегової лінії, то його захист варто забезпечувати одночасно на суші і на морі. У минулому rimland мав боротися як проти континентального heartland, так і проти морських держав периферійних островів: Великої Британії і Японії. Його двоїста природа (Суші — Моря) обумовлює специфічні проблеми захисту.

Rimland являє собою проміжний простір, що має життєво важливе значення як для морських, так і для континентальних держав. Так, наприклад, впродовж усього XIX і на початку XX ст. велася “велика гра” між Великою Британією, що панувала на морях і в Індії, і царською Росією, що прагнула вийти до теплих морів. Зоною російсько-британських конфліктів став “Північний балкон”, до якого увійшли Персія й Афганістан. З другого боку, з кінця XIX ст. і до Другої світової війни Велика Британія, що виступала за збереження європейської рівноваги, протистояла гегемонізму Німеччини. Нарешті, з кінця 40-х років до кінця 80-х антагонізм між морською державою США і континентальним Радянським Союзом призвів до безлічі прямих і непрямих сутичок у зоні rimland, тобто уздовж межі між НАТО й Організацією Варшавського договору, а також до ряду війн в Азії (Корея, В’єтнам).

На думку Маккіндера, rimland являє собою безперервний пояс, що простягнувся від Скандинавії до прибережних районів Китаю, тоді як Спайкмен вважає, що rimland містить у собі різномірні елементи.

Як показали періодичні навали завойовників із заходу, рівнинна Україна стає предметом територіальних домагань (Польща та Німеччина з XVII ст. до Другої світової війни). Середній Схід, розташований на перехресті доріг, там, де проходить межа імперій, був ареною агресій як зі сходу (турки, монголи), так і з півдня (араби) і з заходу (європейці ча-

сів хрестових походів, колонізація). Зона мусонів Азії, що простяглася від Індії до південних районів Китаю, відділена від *hartland* Гімалаями і Тибетом, однак і там існують зручні проходи, зокрема знаменитий Хайберський прохід, розташований на сучасній межі між Пакистаном і Афганістаном, що дозволив персам, А. Македонському і туркам у різні часи проникнути в Індію. З другого боку, зона мусонів Азії поділяється на різні географічні регіони: Індійський субконтинент, Індокитайський півострів, Південний Китай.

З урахуванням розглянутих положень чи можна вважати Маккіндера теоретиком? Скоріше це людина, що володіє глибокими знаннями в галузі історії і має вражаючу широчінь поглядів. Він бачить Землю, її основні масиви: Світовий океан, Світовий острів, Острови відкритого моря. Завдяки своєму відчуттю історії Маккіндер спонтанно знаходить приклади постійних протиріч, зокрема між Сушею і Морем: Спарта й Афіни, Рим і Карфаген, Німеччина і Велика Британія. У той же час він виділяє чинники, що сприяють зміні: технічний прогрес призвів до значного розширення сфери конфліктів і поступового поширення їх на всю планету.

5.2.2. Геополітичні ідеї Н. Спайкмена

Н. Дж. Спайкмен (1893–1943) народився в Амстердамі. З 1913 до 1920 р. побував у багатьох країнах Близького Сходу й Азії як журналіст. Потім навчався в Каліфорнійському університеті (1921–1923), а по закінченні залишився там викладачем політичних наук і соціології. 1925 р. Спайкмен переходить на роботу в Єльський університет; з 1935 до 1940 р. керував Департаментом міжнародних відносин та Інститутом міжнародних досліджень.

1938 р. Спайкмен опублікував в *American Political Science Review* дві статті, одна з яких називалася “Географія і зовнішня політика”, а друга, написана у співпраці з А. Роллінсом, — “Географічні цілі зовнішньої політики”. На думку Спайкмена, географія являє собою найважливіший чинник, що визначає зовнішню політику, оскільки цей чинник є найбільш постійним. Дійсно, географічні характеристики держав залишають-

ся відносно стабільними і незмінними, географічні порівняння держав не змінюються впродовж багатьох століть. Тому що світ ще не досяг такого стану, коли кожна держава може задовольняти свої потреби, не вступаючи в конфлікт з іншими державами, ці порівняння неминуче породжують тертя в міжнародних відносинах.

Спайкмен відхиляє географічний детермінізм німця Ф. Ратцеля і посибілізм француза Л. Фебра (1878–1956). На думку Ратцеля, політика держав визначалася винятково їхніми географічними характеристиками (положенням у просторі, наявністю або відсутністю природних перешкод для агресії з боку інших держав: гір, рік, морів; прагненням забезпечити певні державні кордони). З погляду Фебра, географія дає можливість, щасливі випадки, якими людина може скористатися. Наприклад, така ріка, як Рейн, може розглядатися як судноплавний шлях, як місце обміну товарами, але може служити і природним кордоном, бар'єром між державами, розташованими на його берегах.

Спайкмен поділяв думку Наполеона, що кожна держава проводить ту політику, яку диктує їй географія, вважаючи, що географічне положення змушує держави до тих або інших дій. Так, наприклад, Велика Британія являє собою острів середніх розмірів, з обмеженими сільськогосподарськими можливостями, розташований на межі континенту і захищений від його загрози. Тому вона змушена забезпечувати свою безпеку, своє життя, своє багатство і свою могутність на морях за допомогою свого морського флоту. У той же час Німеччина, розташована в центрі Європейського континенту, затиснута між Францією і слов'янським світом, має у своєму розпорядженні лише вузький вихід до моря. Цим пояснюються наприкінці XIX і в першій половині XX ст. уявлення німців про те, що їхня країна, що стала єдиною державою 1871 р., перебуває в оточенні своїх сусідів, які прагнуть придушити її. Логічно з геополітичного погляду, що Німеччина стала вимагати для себе додаткового життєвого простору, щоб зруйнувати клітку Центральної Європи, у якій вона опинилася замкненою.

Можна навести чимало інших прикладів фатального впливу географії на долю тієї або іншої країни. Так, Росія, вели-

чезна континентальна держава, постійно веде боротьбу за вихід до моря. З другого боку, США, захищені від зовнішньої загрози Тихим і Атлантичним океанами, здатні поширити свій вплив далеко за межі Американського континенту. Однак чи робить географія настільки очевидний вплив на долі держав, як це стверджує Спайкмен? Його міркування не здаються безперечними.

По-перше, просторова конфігурація держав не є незмінною. Те, що було об'єднане, може розпастися на складові (наприклад, Польща була стерта з карти Європи в результаті поділів цієї країни в 1772, 1793 і 1795 рр.; наприкінці ХХ ст. розпалися Югославія і Радянський Союз). Навпаки, розколоти країни можуть об'єднатися у великі держави (так відбулося формування Німеччини й Італії в 1860–1870 рр.). В окремих випадках історичні події можуть сприяти корінному перекроюванню державних кордонів. Так, наприклад, доколоніальна Африка була поділена між окремими народами й імперіями, була наново поділена між колоніальними державами, а країни, які звільнилися, успадкували ці кордони від колонізаторів. Деякі держави можуть бути переміщені: так, 1945 р. кордон Польщі значно посунувся на захід порівняно з межами 1921 р. Чи є в світі такі держави, територія яких не зазнала б змін протягом століть? Можливо, виняток становить Японія, архіпелаг, якому вдалося на певний час відокремитися від решти світу. Геополітична характеристика кожної держави залежить від ряду об'єктивних чинників. Зрозуміло, проблеми острівної держави істотно відрізняються від проблем держави, що має загальні кордони з іншими країнами, однак при цьому варто враховувати реакцію і почуття, що викликають такі реалії у населення. У той час як Велика Британія енергійно завойовувала морські простори, інша острівна держава, Японія, відгородилася від усього світу (в епоху Токугава, 1640–1887 рр.).

По-друге, загальна геополітична ситуація схильна до кардинальних змін. Періоди рівноваги сил змінювалися періодами різкого зростання могутності тієї або іншої держави (із середньовіччя до закінчення Другої світової війни Європа пережила кілька фаз відносної стабільності, що перемежуються періодами гегемоністських поривань: Іспанія Габсбургів,

Франція Людовіка XIV і Наполеона, Німеччина Вільгельма II і Бісмарка). Навіть масштаб геополітичної ситуації може змінюватися: починаючи з XVI ст. колоніальне суперництво європейських держав поширилося практично на всю земну кулю. Крім того, зони сутічок інтересів можуть трансформуватися в зони співробітництва, як це відбулося із Західною Європою після Другої світової війни.

Якщо порівняно з життям однієї людини зміни на поверхні землі видаються надзвичайно повільними, практично непомітними, то погляди, проекти, діяльність цих самих людей безупинно перетворюють навколишній світ. Неживі пустелі перетворюються на родючі поля і сади, але в той же час має місце зворотний процес: спустелювання сільськогосподарських угідь. Отже, те, що у визначені періоди служило надійною перепорою на шляху зовнішніх ворогів, починає сприяти міжнародному спілкуванню (наприклад, Середземне море, що було полем битв у часи хрестоносців, перетворилося на жваве перехрестя торгових шляхів).

Для Спайкмена, чії книжки написані в період, коли Британська імперія залишалася значним геополітичним чинником, найважливішою характеристикою зони мусонів Азії була англійська присутність. Індія, Малайзія, Сінгапур і Гонконг були складовими величезної Британської імперії, що контролювала моря й океани, зокрема морські шляхи, прокладені між Британськими островами й островами Тихого океану через Індійський океан як в обхід Африки, так і через Суецький канал.

Спайкмен вважав, що той, хто контролює rimland, той контролює стратегічну зону, надзвичайно уразливу для нападу як з моря, так і з суші, але в той же час дуже важливу, оскільки вона є ареною постійних сутічок між морськими і континентальними державами.

У роки Першої світової війни позиція Спайкмена відбивала підхід реаліста, регіоналіста, що відрізнявся від традиційного ідеалістичного, універсалістського підходу США. Найяскравішим вираженням універсалістського месіанізму США були знамениті “14 пунктів” президента В. Вільсона, відповідно до яких справжній світ міг бути заснований тільки на колективній безпеці, на співдружності націй, прихильних до американ-

ських цінностей (індивідуалізм, свобода, демократія). Співдружність націй доручає турботу про підтримку правопорядку міжнародним організаціям (створені Ліга Націй у 1919 р., Організація Об'єднаних Націй у 1945 р.). На думку Спайкмена, міжнародна безпека має будуватися на географічних даних. Європа може бути організована у формі регіональної Ліги Націй, до якої увійдуть також США. Тим самим Спайкмен констатує смерть європейської рівноваги. Європейські держави (Велика Британія, Франція, Росія, а потім Радянський Союз) уже не можуть зрівноважити, тобто, взаємно нейтралізувати одне одного. США повинні виступити в ролі противаги Німеччині, яка має занадто велику демографічну й економічну вагу в центрі Європи, або Радянського Союзу, напівєвропейського, напівазійського колоїса. Ідеї Спайкмена знайшли своє відображення як у Південно-Атлантичному Союзі (1949), що об'єднав США і західноєвропейські держави, так і в Організації за європейську безпеку і співробітництво (ОБСЄ), структурі, створеній у 1973–1994 рр., до якої увійшли всі європейські держави, у тому числі й Радянський Союз (з 1991 р. — країни, що утворилися в результаті розпаду СРСР), а також США і Канада. Спайкмен побоювався встановлення якоїсь однієї влади над усім євразійським простором. Він писав, що Радянський Союз буде відігравати вирішальну роль у збереженні миру, якщо тільки він не спробує встановити свою гегемонію над rimland. У цьому разі Російська держава від Уралу до Північного моря не більше німецької держави від Північного моря до Уралу. З погляду Спайкмена, виразника думки політичних кіл США, відділених від Європи Атлантичним океаном, основна геополітична погроза полягала в об'єднанні rimland і heartland Світового острова за винятком, можливо, Африки, і створенні гігантської імперії під владою гітлерівської Німеччини. Йому була байдужою ідеологічна суть надімперії. Якщо всесвітній острів (Євразія й Африка) перетвориться на єдиний блок, США, у свою чергу, опиняться ізольовані на Американському континенті, як у в'язниці, а океани, насамперед Атлантичний, перестануть служити шляхами повідомлень і торгівлі, а перетворяться на мертві або ворожі зони. Таким чином, в обох світових війнах США переслідували — у більш широкому масштабі — ті ж цілі, що й Велика Британія: уникнути перетво-

рення Світового острова на монолітну самодостатню імперію. США, що володіють колосальним промисловим потенціалом, були зацікавлені у зберіганні свободи морського судноплавства і міжнародної торгівлі, щоб забезпечити собі ринки збуту і доступ до сировинних ресурсів світу. Нарешті, існував також азійський rimland, що Японія мала намір перетворитися у 30-ті роки і на початку 40-х на велику самодостатню імперію (азійську сферу спільного процвітання), де було вугілля Маньчжурії і Тонкіна, каучук Індокитаю, нафта нідерландської Вест-Індії. Для США, що зазнали масованої атаки японських військово-повітряних сил (Перл-Харбор, 7 грудня 1941 р.), цей паназійський проект ставив під загрозу принцип “відкритих дверей”, відповідно до якого усі ринки мали бути відкриті для усіх. На думку Спайкмена, після поразки Японії в цій війні японські війська втратять контроль над морськими шляхами до Азійського континенту і Китай перетвориться на найбільшу і найсильнішу державу цього регіону. У такий спосіб геополітична загроза буде виходити від Китаю. Щоб забезпечити і зберегти рівновагу сил на Далекому Сході, США повинні проводити політику заступництва по відношенню до Японії так, як до Великої Британії. У той час коли Спайкмен писав ці рядки (1943), американська політика в Азійсько-Тихоокеанському регіоні була підпорядкована тільки одній меті: перемогти Японію, яка чинила шалений опір і пішла на беззастережну капітуляцію тільки після атомного бомбардування двох японських міст (Хіросіми 6 серпня і Нагасакі 9 серпня 1945 р.). Тоді для американської армії, яка з боями захоплювала один острів за іншим, найголовнішим союзником в Азії був чанкайшистський Китай. Він сковував на своїй території багато японських дивізій, що не могли, таким чином, брати участі у боях проти американців. Для адміністрації Рузвельта Китай мав би стати одним із постійних членів Ради Безпеки майбутньої всесвітньої організації по підтримці миру (ООН), а в Азії Китай був покликаний виконувати функції гаранта регіонального правопорядку.

Спайкмен робив свої припущення не на основі сформованих на той час союзів, а на основі об’єктивних даних. Так, його книжка “Американська стратегія у світовій політиці”, опублікована 1942 р., мала надзвичайно великий успіх і багато в чо-

му сприяла зміні уявлень американців про зовнішній світ. Іdealістичні уявлення, сформульовані президентом Вільсоном під час Першої світової війни, зіштовхнулися з вимогами реальності: планета не може розглядатися як місце очікування світоча американської мудрості, що гарантує щастя народам, а має сприйматися як поле протистояння сил і амбіцій. Крім того, Спайкмен узяв під сумнів традицію або ілюзію ізоляціонізму: Друга світова війна не була винятком у житті країни, і США не зможуть жити тільки інтересами свого континенту після розгрому Німеччини і Японії. Америка є складовою світу і повинна навчитися сприймати себе такою.

Спайкмен не дожив кілька місяців до п'ятдесятиліття. Його праці несуть відбиток свого часу, вони написані на злободенні теми і переслідують конкретні цілі. Монографічної розробки, в якій викладалася б теорія геополітики, Спайкмен не залишив.

Праці Спайкмена, як і багатьох інших фахівців з геополітики, мають три недоліки, що обмежують їхню універсальність:

Для Спайкмена могутність тієї або іншої держави залежить від кількісних показників (мільйонів квадратних кілометрів, мільйонів жителів, мільйонів тонн сировини тощо). Однак що ж реально означає могутність країни? Адже залежно від конкретних обставин той самий чинник може складати і сильну, і слабку сторону держави. Могутність країни — це надзвичайно мобільний показник, глибинну основу якого складає віра (або легковір'я) людей, що її населяють. Таким чином, Спайкмен залишав у тіні ті явища, що привели до радикальних змін у світі після Другої світової війни: деколонізацію, звільнення народів, підпорядкованих західним державам, доводячи тим самим, що ті, хто протягом сторіч або десятиліть корилися білій людині, не визнавали за нею право на панування. Те, що видавалося потужним і стійким ще кілька років тому, насправді виявилось порожньою оболонкою.

У своїх міркуваннях Спайкмен оперує масами людей. Але навіть ці маси не є раз і назавжди сталими реаліями. Іноді вони дійсно складають єдине ціле (з кінця 40-х років до кінця 80-х радянський блок здавався єдиним цілим), але частіше вони бувають роздрібнені на окремі держави, що або встановлю-

ють один з одним союзницькі відносини, або є суперниками. На взаємодію географічних чинників часто впливають людські пристрасті, що живляться ідеологічними переконаннями, економічними інтересами тощо.

Нарешті, геополітика, у тому числі й геополітика Спайкмена, додає значення техніці, насамперед засобам освоєння і контролю простору (кораблі, потяги, літаки, ракети). З цього випливає ймовірність того, що в той час коли Спайкмен писав свої книжки, він не міг знати, що вчені того або іншого таборів завершували розробку двох компонентів військового потенціалу, які докорінно змінили відносини між людиною, простором і воєнними діями. Йдеться, у першу чергу, про атомну, а потім і про водневу бомбу, а також про ракети, які були використані гітлерівською Німеччиною у 1944–1945 рр. Пізніше ці ракети були вдосконалені і могли нести заряди колосальної потужності за тисячі кілометрів від місця запуску. Звичайно, можна стверджувати, що Спайкмен був реалістом. Після Другої світової війни реалістичний підхід Спайкмена поступово ствердився у правлячих колах США. Цьому сприяла значною мірою інша інтелектуальна течія — макіавеллізм.

Для макіавеллізму географія (так само, як і історія, економіка, культура тощо) є одним із чинників могутності держави; міжнародна арена — це шахівниця, а завдання аналітика полягає в максимально точному визначенні співвідношення сил. Такий погляд цілком поділяв Х. Моргентау, американець європейського походження, консервативний теоретик. Його можна вважати учнем Спайкмена. Дійсно, основна теоретична праця Х. Моргентау вважається свого роду біблією реалізму, відповідно до якої відносини між націями нічим особливо не відрізняються від відносин між окремими людьми, розходження існують тільки в масштабах. За його визначенням, географія є найстабільнішим фактором могутності держави. В цьому міркування Спайкмена збігаються з думкою Моргентау, який, однак, розглядав геополітику як “псевдонауку”. Це не завадило йому у своїх дослідженнях міжнародних відносин та світової політики спиратися на геополітичні рецепти.

Таким чином, Спайкмен є засновником геополітики морської держави. Він — батько принципу реалістичного підхо-

ду до міжнародного життя та побудови зовнішньої політики держави.

Новітня історія свідчить, що цей потужний науковий потенціал вплинув на формування та реалізацію геополітики США, на обрання стратегії зовнішньої політики.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Визначте поняття “геополітика морської держави”.
2. У чому полягає взаємозв’язок військової могутності та геополітики?
3. Охарактеризуйте геополітичну концепцію Х. Маккіндера.
4. Дайте характеристику геополітичної концепції А. Мехена.
5. Проаналізуйте основні положення геополітичної концепції Н. Спайкмена.

США В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Сполучені Штати Америки є ключовою державою з огляду на консолідацію, безпеку і розвиток світу. Тому ставлення цієї країни до проблем людства сьогодні відіграє надзвичайно важливу роль. Більше того, які будуть сценарії майбутньої геополітики США, матиме суттєве значення для створення механізму оптимальної моделі безпеки Європи та світу протягом ХХІ ст.

6.1. Геополітика Сполучених Штатів Америки

За свою історію США своєю зовнішньою політикою виявили агресивність західного експансіонізму. Про це свідчить вже хоча б те, що за два сторіччя після прийняття американської Конституції сухопутна територія Сполучених Штатів Америки збільшилася більш ніж у чотири рази. Створюється враження, що ще до завоювання незалежності в американців було щось більше, ніж споконвічний інстинкт експансії: суцільне бачення світової імперії.

До 1783 р. Президент США Дж. Вашингтон вже назвав новонароджену республіку “імперією, що піднімається”. “Розширювати сферу” закликав і Медісон у 10-му номері “Федераліста”; у 14-му він говорив про “розширену у своїх межах республіку” як про “єдину, велику, шановану і таку, що процвітає, імперію”. Як би не розходилися між собою Гамільтон і Джефферсон, Джон Куїнсі Адамс та Джексон в інших суперечках, в одному вони сходилися — у необхідності експансії. Сполучені Штати, “що зародилися як імперія, — писав

Р. Елстайн, — по самій своїй суті імперська держава, що розширюється”.

Навіть саме їхнє виникнення стало результатом морської експансії попереднього західного лідера — Великої Британії, що заснувала цілий ряд своїх баз, а потім і колоній, на узбережжі Північної Америки. Але ж дух західної експансії, про який йшлося, не дозволяв європейським переселенцям задовольнятися лише прибережними територіями і штовхав їх у напрямку безмежних (за європейськими масштабами) американських просторів. Стихійне підкорення континентального простору Північної Америки почалося задовго до виникнення американської держави.

Тисячі колишніх європейців на свій страх і ризик кинулися в глиб Американського континенту, ведені мрією про фантастичне збагачення. Усе, що траплялося їм на шляху, було приречене на знищення. “Золота лихоманка” американських поселенців у сполученні з напівдикомою можливістю робити все що завгодно і презирством до ближнього перетворили їх на натовп авантюристів, які, не припиняючи боротьби між собою, одночасно захоплюють у корінних американців “вільні” землі.

У ставленні європейських переселенців до індіанців найяскравіше проявила себе така особливість західної людини, як расистський комплекс вищості над незахідними народами. Американці поводитись з “нецивілізованими народами” так само, як голландці та англійці — вони не сприймали їх як рівних собі. Більше того, дуже часто вони взагалі не сприймали їх за людей. В Америці насамперед це відчули на собі індіанські племена та негри, котрі туди завозилися. Вважаючи індіанців і негрів “тваринами, що розмовляють”, “біле панство” поводитися з ними відповідно.

Так, наприклад, як свідчать історичні документи, захоплений в Африці “чорний товар” транспортувався в Америку в таких умовах, що з 10 негрів до кінця плавання живими залишалося менше чверті, а найчастіше лише одна людина. Тільки за 1661–1774 рр. з Африки в США було завезено близько мільйона живих рабів, а майже дев’ять мільйонів рабів при цьому загинуло дорогою. Прибуток американських работоргівців від цієї оборудки в цінах середини XVIII ст. склав не менше \$ 2 млрд — астрономічну на ті часи цифру.

Поводження американців з неграми-рабами як з худобою, що може розмовляти, природно, стимулювало їх опір. У відповідь на повстання рабів плантатори південних колоній застосовували до них просто звірячі покарання: таврували, відрізали вуха і праву руку тощо. Вбивство повсталого негра заохочувалося особливою премією у 455 фунтів тютюну. Але усе одно до кінця XVIII ст. відбулося понад 50 масових повстань негрів.

Якщо англійське (і загальноєвропейське) економічне піднесення XVIII — XIX ст. стимулювалося вивозом колосальних матеріальних цінностей з колоній, то економічний ривок США, що дозволив їм у майбутньому заявити про свої геополітичні амбіції, значною мірою був обумовлений безпосередньо рабською працею.

Рабовласницьке плантаційне господарство в Північній Америці почало своє існування 1619 р., коли у Вірджинію надійшла перша партія рабів із Тропічної Африки. Під час американської незалежності розвиток рабовласницької системи досяг свого піку. Щоби процес поставок рабів у Сполучені Штати був стабільним і безупинним, 1821 р. група звільнених американських рабів за сприяння Американського колонізаційного товариства оселилася на території між Сьєрра-Леоне і Берегом Слонової Кості, назвавши її Ліберією (тобто країна свободи). Там була створена головна американська база з нелегального постачання у США рабів. Таким чином, Ліберія фактично перетворилася на колонію США. Незважаючи на те, що 1847 р. Ліберія проголосила свою незалежність і протягом наступних п'яти років була визнана провідними європейськими державами, США не визнавали її незалежність аж до 1862 р. Незважаючи ні на що, уряд США під тиском рабовласницького лобі у Конгресі все одно розглядав Ліберію як власне володіння та форпост на Африканському континенті.

Хоча розвиток рабства у США почався як одна з форм феодалізму, надалі плантатори стали постачальниками бавовни, рису, індиго, тютюну й іншої сільськогосподарської сировини для промисловості, що розвивалася, у Великобританії і на північному сході США.

Праця чорношкірих була набагато дешевшою, ніж праця білих. Це було вигідно аристократам і фермерам півдня США.

Раби поставлялися через Вест-Індські острови, де також розвивалося плантаційне господарство. В обмін на рабів работорівці поставляли дешеві спиртні напої, текстиль, худобу, зерно, ремісничі товари.

Слід додати, що рабська праця використовувалася як у сільському господарстві, зміцнілому на безкоштовній негрятянській робочій силі, так і у промисловому виробництві, де поряд з неграми фактично на правах рабів працювали мільйони китайців. Як приклад, можна розглядати трансконтинентальні залізниці США, на будівництві яких використовувалися майже на рабських умовах тисячі китайців.

Щодо індіанців європейські переселенці були ще більш відвертими. “Очищаючи” американські землі від непокірних аборигенів та створюючи тут свою державу, вони діяли за принципом американського генерала Ф. Шерідана: “Гарний індіанець — це мертвий індіанець”. Ними тотально знищувалися не тільки боекздатні чоловіки індіанських племен, але й жінки та діти. Історія колонізації Америки просто переповнена фактами нелюдського ставлення білих американців до “червоношкірих”, що відповідно до сучасного міжнародного права класифікуються як геноцид і злочини проти людства.

1862 р. уряд США видає Закон про заселення Заходу, тобто індіанських територій. Щоб стимулювати білих на війну проти індіанців, кожному переселенцю було обіцяно безкоштовно 160 акрів гарної землі у постійну власність. Індіанці, власники цих земель, оголошувалися поза законом. До кінця 1860-х років по всій країні йдуть їх масові переслідування й знищення.

Щоб стимулювати процес “засвоєння” земель, влада багатьох штатів США починає виплачувати великі гроші за кожний скальп вбитого індіанця. Так, наприклад, законодавчі збори колоній Нової Англії призначали ціну від 50 до 100 ф. ст. за кожний доставлений скальп, у тому числі за скальп індіанських жінок та дітей. Ними ж американські солдати звітували перед своїми начальниками.

Щоб ні у кого не виникали сумніви щодо заходів, проведених приватними громадянами та американською владою, за законами США (що діяли аж до 1924 р.), індіанці не були аме-

риканськими громадянами і не мали на території Сполучених Штатів ніяких прав.

Тих же індіанців, що вціліли, американська влада переселяла у резервації. При цьому примусове переселення здійснювалося як військова операція збройних сил США і супроводжувалося актами жакливого насильства, масових вбивств і сваволі. Так, одне з найбільших і культурних індіанських племен — чірокі — під час примусової депортації на захід від Міссісіпі втратило загиблими 4 тисячі чоловік із загального складу племені у 14 тис.

Протягом XVIII і XIX ст. індіанське населення було майже цілком винищене. Так, на момент появи англійців у Північній Америці там нараховувалося понад 2 млн індіанців, а на початку XX ст. їх залишилося не більше 200 тис.

Після того як у результаті війни за незалежність виникла самостійна американська держава, перед її політичним керівництвом постало питання не стихійного, а цілеспрямованого розширення своїх територій. Головною метою в цьому сухопутному розширенні було досягнення узбережжя Тихого океану. Тобто американська держава з перших своїх кроків стала прагнути геополітичної завершеності — щоб її державні кордони збіглися з узбережжями океанів, які омивають Американський континент.

1803 р., після тривалих, напружених дипломатичних відносин між Сполученими Штатами і Францією, США за \$ 15 млн купили у Франції Луїзіану — територію на захід від ріки Міссісіпі, за своїми розмірами майже рівну початковій території США, а 1819 р. примусили Іспанію поступитися Флоридою, яка у 1810–1813 рр. була зайнята американськими плантаторами за підтримки регулярної армії. 1836 р. американські плантатори захопили мексиканську провінцію Техас і оголосили її “незалежною” республікою, а пізніше приєднали до США. 1846 р., після тривалого торгу з Великою Британією, США приєднали до себе чималу частину Ореґону — територію на узбережжі Тихого океану. Того ж року Сполучені Штати розпочали війну проти Мексики. Розбивши мексиканську армію, вони анексували майже половину всієї її території. На захоплених землях пізніше утворилися штати Нью-Мексико, Каліфорнія і Юта. Одночасно, 1846 р., США

придбали спірний із Британською Канадою Орегон, після чого було остаточно встановлено прямий американо-канадський кордон. І нарешті, у 1867 р. Російська імперія за 7,2 мільйона доларів продала США Аляску.

6.2. Континентальна імперія

Закінчивши у такий спосіб формувати власну сухопутну територію, США заявили про свої геополітичні амбіції, що поширилися за межі Північноамериканського континенту. 2 грудня 1823 р. президент Дж. Монро в черговому щорічному президентському посланні конгресу США виклав нову зовнішньополітичну доктрину Сполучених Штатів, яка стала визначальною аж до початку наступного століття*.

У досить різкій формі доктрина проголошувала, що “американські континенти на вільних і незалежних умовах, які вони приймуть і підтримають, з цього часу не повинні розглядатися як об’єкти майбутньої колонізації будь-якими європейськими державами”.

Пояснюючи свою думку, Монро додав, що політичні системи європейських країн відмінні від таких в Америці і тому “у нас є моральний обов’язок в ім’я щиросердності і дружніх відносин, які існують між Сполученими Штатами і цими державами, заявити, що ми будемо розглядати будь-яку політику, спрямовану з їхнього боку на розширення своєї системи на будь-яку частину цієї півкулі як таку, що загрожує нашому миру та безпеці”. Згодом Т. Рузвельт передав думку Монро більш стисло: “Сполучені Штати не можуть допустити звеличування якоїсь європейської держави на американській землі”.

Тобто США відкрито заявили про те, що винятково у їхній сфері інтересів перебуває уся Західна півкуля.

Відповідно до поставлених завдань Монро підкреслив, що Сполучені Штати будуть розглядати як ворожий або недружній акт по відношенню до США з боку будь-якої європейської

* Основна розробка принципів зовнішньої політики США, викладеної в доктрині Монро, належить державному секретарю Дж. Куїнсі Адамсу.

коаліції або будь-якої європейської держави, якщо та встановить на Американському континенті якийсь контроль над будь-якою з американських країн або придбає на ньому будь-які територіальні права.

Ближче до середини XIX ст. доктрина Монро поступово реалізовується. Насамперед усі зусилля американців спрямовані на захоплення панівного стратегічного становища на Південноамериканському субконтиненті та басейні Тихого океану. У цих регіонах геополітична стратегія США звелася до ряду завдань: по-перше, перешкоди подальшим захопленням європейських країн; по-друге, нанесення їм шкоди та послаблення їхніх позицій; і по-третє, закріплення американського контролю над Латинською Америкою, островами Карибського моря і створення військово-морських баз у Тихому океані на підступах до Азійського материка. Ініціаторами такої політики стали впливові фінансово-економічні кола Америки.

Анексувати в басейні Тихого океану наприкінці XIX ст. США прагнули, у першу чергу, Гавайські острови й острови Самоа — дві ключові стратегічні точки* між Американським континентом і азійською частиною Євразії.

Держсекретар Сполучених Штатів Д. Блейн, намічаючи шляхи експансії США у Тихому океані, писав в інструкції американському посланнику в Гонолулу: “Якщо прийняти Сан-Франциско за торговий центр Заходу США, то лінія, проведена від нього у північно-західному напрямку, до Алеутських островів, позначить наш тихоокеанський кордон майже біля берегів Азії. Аналогічна лінія, проведена від Сан-Франциско на південний захід до Гонолулу, є природним рубежем тієї частини Тихого океану, у межах якої має розвиватися наша торгівля зі східними країнами, і, більш того, є прямою лінією комунікацій між Сполученими Штатами та Австралією. У межах цієї частини Тихого океану лежить сфера торгових інтересів нашого західного узбережжя”.

* Після початку військових дій в Іспанії Гавайські острови набули виняткового значення як основна тихоокеанська база США для ведення операцій проти іспанців на Філіппінах.

До кінця ХХ ст. американські бізнесмени заволоділи більшістю природних багатств цих островів, а також у їхніх руках опинилися ключові позиції в острівних економіках. Пізніше, 1893 р., за підтримки морської піхоти США група американських плантаторів скинула гавайську королеву, а потім, жорстоко придушуючи антиамериканські повстання, приєднала Гаваї до Сполучених Штатів, що було схвалено американським конгресом 1898 р.

Далі, скориставшись антиіспанськими виступами жителів Куби й інцидентом із вибухом на американському кораблі “Мейн”, США, знищивши іспанський флот, 1898 р. окупували Кубу, надалі жорстоко придушуючи будь-який антиамериканський виступ на острові.

Того ж характеру події мали місце і на Філіппінах. Ще до довго до початку війни американське морське командування дало вказівку Тихоокеанському флоту бути готовим до нападу на Філіппіни. 1 травня 1898 р. іспанські військові кораблі були спалені та потоплені у Манільській затоці. А потім, використовуючи антиіспанське повстання філіппінців, американці висадили на острові свої війська. Жорстоко придушуючи надалі антиамериканські повстання філіппінців, вони на десятиліття окупували філіппінські острови. Американський сенатор Сульцер після розгрому іспанської ескадри в Манілі заявив у конгресі США: “Гарматні постріли з кораблів Дьюї пролунали новою нотою на Тихому океані, проголошуючи світу, що ми перебуваємо там для того, щоб там залишитися”.

Підсумком іспано-американської війни став мирний договір, підписаний у Парижі 10 грудня 1898 р., по якому Куба де-юре об’являлася незалежною, фактично стаючи американським протекторатом, а філіппінські острови, Пуерто-Рико й острів Гуам відійшли до США.

Коментуючи ці події, близький друг Т. Рузвельта У. Уайт писав: “Коли іспанці здалися на Кубі і дозволили нам захопити Пуерто-Рико і Філіппіни, Америка на цьому перехресті звернула на дорогу, що веде до світового панування. На земній кулі було посіяно американський імперіалізм. Ми були приречені на новий спосіб життя”.

Слід відзначити, що подібні військово-політичні успіхи США стали можливими завдяки інтенсивному будівництву

потужного військово-морського флоту, здатного ефективно конкурувати з флотами головних західних держав. Панівне ж становище на морях США, як провідна таласократична держава, зайняли після закінчення Другої світової війни, створивши найпотужніший ВМФ у світі, здатний контролювати всі океани Землі (можливо, крім Льодовитого). Першим американським президентом, який повною мірою усвідомив першорядну важливість потужного військово-морського флоту для США, був Т. Рузвельт, за якого почалося інтенсивне будівництво американського ВМФ. У його зовнішньополітичному алгоритмі “великого кийка” ним був військово-морський флот, за збільшення і зміцнення якого президент люто, з маніакальною затятістю та з великим успіхом “боровся” з конгресом. Не гірше за нього значення ВМФ для США розумів і В. Вільсон, за якого Америка почала рух до світової гегемонії. У листі до свого радника Е. Хауза він підкреслював, що потрібно побудувати флот сильніший, ніж у Великої Британії, і робити все те, що забажаємо.

Відбитком цього процесу на концептуальному рівні стають геополітичні роботи адмірала А. Мехена, якого Т. Рузвельт називав своїм учителем. Саме А. Мехен вперше сформулював концепцію переваги морських (океанічних) держав над державами суходолу. Тобто, інакше кажучи, він заявив про перевагу таласократії над телурукратією.

Для А. Мехена пріоритетним інструментом зовнішньої політики була торгівля. 1826 р. Т. Лімен-молодший у своїй книжці “Дипломатія Сполучених Штатів” писав: “У цілому нашу дипломатію можна визначити як таку, що має комерційний характер”.

Військовий флот був призначений забезпечити можливість вільної торгівлі, а війни як такі повинні були створити передумови найбільш сприятливих можливостей для виникнення торгової цивілізації у масштабах всієї планети.

Мехен також сформулював критерії, за допомогою яких можна проаналізувати геополітичний статус будь-якої таласократичної держави:

- географічне положення держави, її відкритість морям, доступ до морських комунікацій, протяжність сухопутних

кордонів, спроможність контролювати стратегічно важливі регіони та загрожувати своїм флотом території противника;

- конфігурація морського узбережжя та кількість портів, на ньому розташованих (від яких залежить стратегічна захищеність і процвітання торгівлі); співмірність протяжності території і берегової лінії;
- статистична кількість населення (важлива для оцінки спроможності держави будувати кораблі та їх обслуговувати);
- національний характер, тобто спроможність населення до заняття торгівлею — основою морської сили;
- політичний режим (форма правління), від якого залежить переорієнтація кращих природних і людських ресурсів на посилення морської сили.

При сприятливому сполученні всіх цих чинників, на думку А. Мехена, набирала сили формула: $N+MM+NB=SP$, тобто військовий флот + торговий флот + військово-морські бази = морська сила. Цю формулу він пояснював у такий спосіб: “Не захоплення окремих кораблів і конвоїв ворога, хоча б і у великому числі, розхитує фінансову могутність нації, а загрозлива перевага на морі, що виганяє з його поверхні ворожий прапор і дозволяє його появу лише як утікача; така перевага дозволить встановити контроль над океаном і закрити шляхи, по яких торгівні кораблі рухаються від ворожих берегів до них; подібної переваги може бути досягнуто тільки за допомогою великих флотів”. Цією ідеєю А. Мехен обґрунтовував необхідність перетворення США на наймогутнішу військово-морську державу. Що й відбулося після Другої світової війни.

Крім того, А. Мехен був абсолютно переконаний у тому, що морська сила є майже визначальною в історичних долях західних країн і народів. І що держави, засновані на морській силі, є найкращим і найоптимальнішим типом цивілізації, призначеної до світового панування.

Відповідно до цього А. Мехен був зятим прихильником “доктрини Монро”, вважаючи, що “морська доля” США полягає на першому етапі у стратегічному об’єднанні під керівництвом Сполучених Штатів всього Американського континенту, а потім встановлення світового панування Америки.

Тому після встановлення контролю над стратегічними точками Тихого океану американська експансія була спрямована в бік Латинської Америки. Треба відзначити, що американці вкрай презирливо ставилися до латиноамериканців, вважаючи їх неповноцінними порівняно з білими і нездатними до самоврядування. Так, наприклад, американський держсекретар Г. Фіш був переконаний, що кубинці, “конгломерат індійської, негритянської й іспанської крові”, нездатні побудувати власну державність.

Т. Рузвельт, повторюючи ідеї Монро і діючи у контексті геополітичних імперативів Мехена, оголосив США верховним суддею у справах усієї Західної півкулі, претендуючи на права “міжнародної поліцейської сили”.

Ця претензія була закамуфльована ідеєю так званого пан-американізму, що означав об’єднання всієї Латинської Америки під керівництвом США. Реалізація ідеї панамериканізму дозволяла Сполученим Штатам проникнути на латиноамериканські ринки і взяти держави цього регіону під свій військово-політичний контроль.

Відповідно до цього ще 1870 р. держсекретар США Г. Фіш у спеціальній доповіді президенту заявив, що завдяки політичній, економічній і військовій перевазі Америки, а також завдяки інтелектуальній перевазі її народу “Сполучені Штати неминуче займають визначну позицію на Американському континенті, позицію, від якої вони не можуть і не повинні відмовлятися, позицію, що дає їм право першого голосу і таку, що накладає на них почесні обов’язки вирішувати всі американські проблеми...” У цій доповіді наче об’єднувалися давня ідея “визначеної долі”, що служила прапором для американських експансіоністів 40-х років, а також ідея панамериканізму в її тлумаченні експансіоністами 80-х років. Доповідь призначалася для “внутрішнього користування”.

У період 1881 — 1889 рр. ідеї Г. Фіша починають проголошуватися відкрито. Формувалася і формулювалася ідеологія американського імперіалізму. Особливо яскраво в працях професорів Дж. Фіске і Дж. Барджеса, а також протестантського священника Дж. Стронга.

“Визначена доля”, теорія винятковості, вихваляння переваг державних та інших інститутів США, геополітичні та експан-

сіоністські доктрини, соціал-дарвінізм, що проголошував вищість англосаксів, расизм, розширене тлумачення доктрини Монро синтезувалися в ідею расової переваги американців над іншими народами, яка все їм дозволяє. Відчуваючи та персоніфікуючи економічну міць країни, вони готувалися від словесних домагань перейти до широкої експансії за межами США.

1895 р., висловлюючись з приводу англо-венесуельського конфлікту, держсекретар США Р. Олні, інтерпретуючи доктрину Монро, заявив про безумовну необхідність американського арбітражу стосовно будь-якого конфлікту у Західній півкулі: “Сьогодні Сполучені Штати є фактично державним володарем на цьому континенті, і їхнє повеління — закон у всіх тих справах, у які вони втручаються... Чому? Не тому, що до них мають почуття чистої дружби або доброї волі... і не тому, що розсудливість, право і справедливість незмінно характеризують поведження Сполучених Штатів. Річ у тім, що численні ресурси США в сполученні з ізольованою позицією роблять США господарем становища”.

У такий спосіб була сформульована так звана доктрина Олні, що істотно доповнила доктрину Монро. Будучи прикладом застосування з боку США силової, наступальної дипломатії, доктрина Олні позначила в історії рубіж, коли США продемонстрували свою вагомість у міжнародних справах, заявивши про своє домінування у Західній півкулі.

В Європі раптом виявили, що континентальна відособленість Америки, її ізоляціонізм, що постійно і навмисно декларувався, підкреслене небажання брати участь у блокових структурах європейських держав фактично обернулися свободою військово-політичних дій на міжнародній арені.

Після іспано-американської війни американці почали підсилювати свій контроль над країнами Карибського басейну. Деякі з них вони підкоряли собі цілком, інші перетворювали на свої протекторати. У “бананових республіках” Центральної Америки економічне і політичне життя визначали дві могутні американські компанії — “Юнайтед фрут” і “Кайямель фрут”. Ці компанії повністю контролювали зовнішню торгівлю країн регіону. Місцеві адміністрації, підкуплені американськими діловими колами, виконували їхні вказівки, а банди найманців

знищували незадоволених станом справ у країні. Банки США, установлюючи високі процентні ставки, охоче фінансували уряди центральноамериканських республік. Однак такі країни, як Бразилія, Мексика, Аргентина, Колумбія та Чилі, де панувала Британія, залишалися поки поза сферою американського контролю.

Окупація Куби і Пуерто-Рико (обидва острови розташовані на шляху до перешийку між Північною та Південною Америками) дозволила американцям форсувати плани по спорудженню каналу, який мав зв'язати Тихий і Атлантичний океани.

Тобто, встановивши контроль над стратегічними точками Тихого океану (що став “внутрішнім озером” США) та басейном Карибського моря, Сполучені Штати поставили перед собою стратегічне завдання по будівництву каналу, щоб з'єднати два океани і полегшити для східного, промислового узбережжя США комунікацію із західним узбережжям та Азійським регіоном.

У посланні конгресу президент США У. Маккінлі заявив: “Спорудження каналу між океанами стало нині більш ніж коли-небудь необхідним в інтересах встановлення швидкого сполучення між східним та західним узбережжями нашої країни. Анексія Гавайських островів та перспектива розширення нашого впливу і нашої торгівлі в Тихому океані, уся наша національна політика наполегливо вимагають встановлення контролю над цими морськими шляхами”.

У контексті цього завдання 1901 р. Сполучені Штати підписують з Англією договір, що дав США монопольне право на спорудження каналу та контроль над ним. Колумбія, якій належав Панамський перешийок, не погодилася прийняти умови, запропоновані їй Сполученими Штатами. Тоді американські спецслужби інсценували на території перешийка “революцію”, і маріонеткова республіка Панама, що виникла там, заявила про своє відмежування від Колумбії (1903). США негайно визнали Панаму і нав'язали їй договір, по якому одержали під свій постійний контроль територію, на якій у майбутньому був споруджений канал.

Саме у зв'язку з подіями навколо виникнення Панами американський президент Т. Рузвельт проголосив “політику великого кийка” стосовно латиноамериканських країн.

У комплексі з цією політикою Сполучені Штати до країн Карибського басейну стали реалізовувати стратегію фінансового контролю. Під повний американський фінансовий контроль, схема якого була спочатку апробована на Домініканській Республіці, до 1918 р. потрапили одинадцять із двадцятьох країн Латинської Америки. До того ж більшість цих країн до 1918 р. навіть по кілька разів окупувалась армією США.

Таким чином, латиноамериканські держави були поступово перетворені на протекторати Сполучених Штатів, позбавлені будь-якої фінансово-економічної та політичної самостійності, а тому і державного суверенітету, зберігши лише його зовнішні, символічні атрибути. Схеми встановлення неформального протекторату над країнами Латинської Америки стали основою для розроблення подібних схем у майбутньому стосовно інших регіонів Землі, включаючи Європу і країни колишнього соцтабору.

6.3. Світова імперія

Підпорядкувавши собі Американський континент і території, що його оточують, та взявши під контроль басейн Тихого океану, США направили всі свої зусилля на встановлення свого панування за межами Західної півкулі.

З географічно обмеженої континентальної імперії США почали перетворюватися на глобальну світову імперію економічного контролю, політичної гегемонії і вирішальної переваги військової сили в усьому світі, яка перевершила всі світові імперії минулого. Імперська геополітична експансія стає тотальним імперативом американської зовнішньої політики. Відповідно до цього імперативу історія Америки являє собою насамперед історію лабільних рубежів американської гегемонії, що розширюються.

Концептуальною основою цієї геополітики США у XX ст. стає ідея “відкритих дверей”, сформульована вже в XIX ст. і висунута як одна з доктрин американської зовнішньої політики у “нотах відкритих дверей” держсекретарем Дж. Хем 1899 р.

Доктрина “відкритих дверей” з’явилася на світ у контексті зовнішньої політики відносно Китаю, але, безсумнівно, вона набула універсального значення, тому що, апелюючи до принципів “відкритих дверей та рівних можливостей”, США не раз обґрунтовували свою експансію щодо різних регіонів та країн планети. Ця доктрина виявилася найефективнішим методом реалізації американських економічних, а тому і політичних інтересів на міжнародній арені.

Суть політики “відкритих дверей” зводилася до комплексу зовнішньополітичних і військових заходів, спрямованих на те, щоб “відкрити” фінансово-економічні та політичні системи інших країн для відповідного американського проникнення. У певному сенсі ця доктрина була логічним розвитком теорії “лабільних рубежів”. Пересуваючи рубіж американської експансії за межі Сполучених Штатів, ця доктрина вимагала, щоб американські компанії одержали можливість безперешкодного доступу на іноземні ринки, могли торгувати там і експлуатувати їхні ресурси. За вимогою дотримання принципу “відкритих дверей” стояла зросла економічна сила США, що завоювали до кінця XIX ст. світову промислову першість. Про це досить образно говорив австрійський економіст: “Хоча американська небезпека приходить не у вигляді війська та військових флотів, не в образі нових релігійних або політичних течій, а у формі товарних тюків, вони ріжуть гостро, як меч, а руйнівна сила преїскурантів не поступається новітньому вибуховому снаряду”.

Найбільш відверто з цього питання висловився Б. Адамс, вплив поглядів якого на себе визнавав президент Т. Рузвельт: “Зміцнившись на берегах Тихого океану “і наступаючи на Європу достатніми силами, щоб запобігти закриттю для нас внутрішніх провінцій Китаю... ми тим самим усунемо причини, що могли б перешкодити США стати фінансовим та політичним центром світу”. Поступово “Америка буде все більше витискати Європу з нейтральних ринків і, застосувавши відповідні зусилля, наповнить Європу товарами за цінами, з якими Європа не зможе конкурувати”.

Отже, геополітична доктрина “відкритих дверей” стала “м’яким” доповненням воєнної інтервенції, до котрої активно вдавалися США у процесі розширення своєї імперії. Вона “яв-

ляла собою зусилля по досягненню всіх переваг необмеженої економічної експансії, не обтяженої не вигідним становищем утримання формальної колоніальної імперії”.

Значний внесок у розробку “політики відкритих дверей” зробив згадуваний провідний теоретик американської імперської геополітики А. Мехен. Доктрина “відкритих дверей” служила для нього, як і доктрина Монро, проголошенням принципів національної геополітичної стратегії, але не нормою міжнародного права, тому її підтримка була можлива насамперед за допомогою односторонніх дій США. “Доктрина “відкритих дверей”, — відзначав Мехен, —... є ще одним висловленням... бажання розширити простір для досягнення економічних вигод”.

Фактично доктрина “відкритих дверей” замінила в американській зовнішній політиці доктрину Монро там, де останню не можна було застосувати. Доктрина “відкритих дверей” стала своєрідною екстраполяцією ідеалів американського суспільства “рівних можливостей” на основну частину зовнішнього світу.

Виникнення доктрини “відкритих дверей” обумовлено тим, що в американських урядових колах новим специфічним підходом до зовнішньої політики стала рентабельність витрат як матеріальних, так і людських. У зв’язку з цим вони дійшли висновку, що володіння колоніями вкрай обтяжливе і економічно нерентабельне. Для забезпечення національних інтересів за рубезем американці зосередились на несилових, головним чином комерційних, методах і частково почали використовувати просвітницьку діяльність місіонерів. Водночас для місцевого населення країн, що опинилося в орбіті впливу США, панування останніх не тільки означає економічне пограбування, але й привнесення елементів західної цивілізації.

Дійсно, відмовившись від колишніх, малоєфективних для ХХ ст. форм традиційного західного колоніалізму, американський гегемонізм висунув принципово нову геополітичну концепцію світової імперії.

Політична практика “відкритих дверей” стала доктриною пристосованою до силового створення нових ринків і, як і доктрина Монро, втілювала ідею “лабільних рубезів” американ-

ської зовнішньої політики. Ця доктрина концептуально визначала світ як єдиний абстрактний світовий ринок, двері якого мали бути завжди відчиненими для США. Причому США в односторонньому порядку привласнювали собі право інтервенції. Це було викликано, в першу чергу, тим, що економічний розвиток США безпосередньо залежав і залежить від американського контролю над міжнародними фінансово-економічними ринками. Американська зовнішня політика завжди керувалася “твердим переконанням і навіть догматичною вірою в те, що від наполегливої та такої, що постійно підсилюється, економічної експансії, спрямованої за кордон, залежить внутрішнє благополуччя Америки”. “Капіталістична політична економія, — говорив У. Вільямс, який обґрунтував економічно доктрину “відкритих дверей”, — органічно імперіалістична”.

Основним ініціатором розширення американського впливу і створення американської імперії були могутні фінансово-економічні кола США. Контроль промисловців та фінансистів над формуванням політики, як писав У. Лафебер у своїй праці “Нова імперія”, що справила сильний вплив, мав своїм результатом створення неофіційної американської імперії, у рамках котрої Сполучені Штати використовували економічну перевагу для забезпечення своєї гегемонії, не ганьблячи себе при цьому традиційним колоніалізмом.

Потяг до експансії забезпечив у ХХ ст. спадкоємність всіх американських адміністрацій стратегічному курсу на створення імперії. Нації, що намагалися захиститися від американської економічної та політичної агресії, оголошувалися такими, що загрожують американським інтересам, свободі та демократії. Всі війни, що вели США, у тому числі і “холодна”, були похідними від прагнення захопити світові ринки відповідно до доктрини “відкритих дверей”.

Основним провідником “політики відкритих дверей”, поряд з урядом Сполучених Штатів, стають транснаціональні корпорації (ТНК), в яких після Другої світової війни починає переважати американський капітал. По своїй суті вони стають спадкоємицями Ост-Індських компаній європейських держав — попередників США у ролі таласократичного гегемона. Пізніше інструментом проникнення США (і головних європей-

ських держав) у національній економіці інших країн стають міжнародні фінансові організації на кшталт Міжнародного валютного фонду (МВФ) або Світового банку, а також різноманітні фінансові структури приватних осіб цілком або значною мірою підконтрольні американцям і до деякої міри їхнім європейським союзникам.

Фактично “політика відкритих дверей” була спрямована на створення таких умов, за яких США, користуючись своєю військово-політичною і фінансово-економічною перевагою, поширюватимуть американську політичну, економічну, фінансову, культурну тощо системи на весь світ, стандартизуючи його відповідно до себе. Як писав Шлезінгер-молодший, “американці повірили, що їм дійсно під силу перебудувати світ по-новому...”.

Так виникла ідея “нового світового порядку”, що охоплює собою весь світ (“світове співтовариство”) під протекторатом США, які виступили як соціально-політичний, економічний і культурний еталон, на який повинні рівнятися всі народи.

У зв’язку з цим необхідно відзначити, що більшість американців глибоко переконана у тому, що вони — народ-месія. У XVIII ст. це знайшло відбиток у теології провидіння Дж. Едварда, у XIX ст. — у теології експансії Дж. Стронга, у XX ст. — у проповіді світового порядку В. Вільсона та закликах Дж. Фостера Даллеса до священної війни проти комунізму.

У лютому 1991 р. президент Сполучених Штатів Дж. Буш-старший заявив з цього приводу: “Це чудова ідея: новий світовий порядок, у якому різні народи об’єднуються заради загальної справи, для здійснення загальних прагнень людства — миру та безпеки, свободи та правопорядку... Тільки Сполучені Штати володіють як моральною витривалістю, так і засобами для того, щоб підтримувати його”. Втім, з цього приводу лунали і більш відверті заяви: “Доля американського народу із самого початку визначена самим богом і йому призначено стати зразком наслідування для всіх інших народів земної кулі”. Зростання американської могутності укріпило месіанізм американців.

Першим президентом, що почав керуватися у своїй зовнішній політиці месіанськими ідеями, був В. Вільсон. Саме він

послідовно домагався, щоб США стали світовим арбітром. Його права рука, радник полковник Е. Хауз одним з перших звернув увагу на прагнення президента “захопити у свої руки моральне керівництво людством”. Він оцінив його як “революцію” в американській зовнішній політиці і кінець традиційного ізоляціонізму та невтручання у справи Європи, як “кінець старого порядку і поворот у міжнародних відносинах”. Як писав Шлезінгер-молодший, “... Вудро Вільсон не міг примусити себе зізнатися в тому, що, не допускаючи концентрації всієї могутності Європи в одних руках, США керуються своїми національними інтересами. Замість цього він уявляв себе пророком якогось світу, що перебуває поза сферою дії реальної політики...”. Саме тому американський президент наполегливо повторював: “Ми прийшли спасти світ, давши йому свободу і справедливість”.

Навесні 1916 р. В. Вільсон складав конкретні плани про створення Всесвітньої асоціації держав, де провідну роль відігравали б Сполучені Штати (восени 1918 р. він у своїх “14 пунктах” призвав до створення Ліги Націй). Основою таких претензій американці вважали свою зростаючу економічну та фінансову міць, а також військову силу. Головну роль у посиленні могутності США відіграли британські військові позики, які спонукали американських банкірів перейти з інвестицій на внутрішньому ринку до надання зовнішніх позик, що зробили Сполучені Штати головним банкіром світу. Тобто йшов процес повільного, але неухильного витіснення з панівних позицій англійського фінансового капіталу американським. 1916 р. В. Ратенау відзначив перехід гегемонії у світових фінансах від Великобританії до США і швидке перетворення Лондона на “філію Нью-Йорка”.

Природно, що європейці не були у захваті від подібних американських амбіцій і ставилися до зовнішньополітичних демаршів Сполучених Штатів у край насторожено. У зв’язку з цим В. Вільсон у листі до свого радника Е. Хауза писав, що “Англія і Франція не мають тих поглядів на світ, які властиві з відомих причин нам. Коли війна закінчиться, ми змусимо їх думати по-нашому”.

Відповідно до цього з односторонньо проголошеним правом фінансово-економічного та військово-політичного вторгнення

у внутрішній національний простір будь-якої країни США заявили про необхідність централізованого устрою світу. Після того як президент В. Вільсон проголосив 1917 р. доктрину Монро світовою, а політику “відкритих дверей” основним принципом організації світового економічного простору, почався процес гомогенізації світу і його перетворення на один великий геополітичний простір під контролем США.

Подібна геополітична реорганізація світу дозволила Сполученим Штатам найпростішим і найнадійнішим чином захопити світові ринки, джерела сировини і необмежену, глобальну військово-політичну владу.

Саме тому після закінчення Першої світової війни, і особливо після закінчення Другої світової, зовнішня політика США перетворилася на процес глобалізації американської імперії, що прагнула до розширення сфери свого контролю над світовими фінансово-економічними ринками та встановлення своєї військово-політичної гегемонії над їхніми територіями.

Держави, що потрапили у сферу гегемонії США, хоча й зберегли зовнішні атрибути суверенітету, проте з усіх поглядів ставали залежними від США державами.

Розуміючи важливість Євразійського континенту як території, де розташований heartland, тобто геополітичний центр світу, що є ключем до світового панування, Сполучені Штати проводять активну зовнішню політику щодо її держав.

1918 р. США направили в Європу, у контексті Першої світової війни, від 9 до 42 дивізій. У роки громадянської війни в Росії 1918–1920 рр. американські війська у складі Антанти перебували на території колишньої Російської імперії. А в червні 1944 р., беручи активну участь у Другій світовій війні, США знову висадили експедиційну армію в Європі, відкривши “другий фронт”. Фактично відкриття “другого фронту” і стало початком появи США на Євразійському континенті як світового політичного суб’єкта.

Після війни США зберігають свою військово-політичну присутність у Європі, розміщуючи на її території свої війська і військові бази. США поступово підсилюють власну військово-політичну присутність на Євразійському континенті.

А. Мехен у своїй праці “Зацікавленість Америки у морській силі” підкреслював, що для того щоб США стали світо-

вим гегемоном, вони повинні у своїй зовнішній політиці дотримуватися наступних правил:

1. Активно співробітничати з Великою Британією.
2. Перешкоджати німецьким претензіям на світове лідерство.
3. Стримувати експансію Японії в Тихому океані.
4. Разом з Європою здійснювати спільні дії проти народів Азії.

А. Мехен визначив Росію, Китай і Німеччину, основні телурукратичні держави, головними чинниками небезпеки для “морської цивілізації”. Причому боротьба з Росією, як heartlandом, на його думку, повинна стати для таласократії головною довгостроковою стратегічною задачею. Чим надалі і зайнялися США.

Слід відзначити, що особливістю американського імперіалізму у ХХ ст. стало те, що він не прагнув до формальної анексії територій інших держав, тобто до створення колоніальної імперії на зразок англійської. На сучасному етапі подібна геополітична конструкція була б украй неміцною і неефективною.

Свою постійну військову присутність американці здійснюють лише у ключових стратегічних точках світу, контролюючи протоки, транспортні коридори, нафтові родовища, місця видобутку природних ресурсів стратегічного призначення та на спірних зі своїми геополітичними супротивниками територіях. В інших випадках американці, використовуючи свої спецслужби, приводили до влади у важливих для них регіонах шляхом організації революцій і переворотів підконтрольні собі політичні сили і вже через них управляли політичними і фінансово-економічними процесами на їхніх територіях.

Однією з головних цілей є володіння всіма природними ресурсами та матеріальними цінностями Землі. Саме тому зовнішня політика США спрямована на створення глобальних військово-політичних і фінансово-економічних механізмів явного або прихованого використання більшої частини природних ресурсів і матеріальних цінностей світу.

Американська імперія — це система перерозподілу природних ресурсів і матеріальних благ усього світу на користь США

та Заходу взагалі. І у досягненні цієї мети Сполучені Штати були цілком успішними, споживаючи на цей момент приблизно 50 % усіх світових ресурсів та володіючи найбільшою частиною його матеріальних цінностей.

Для того щоб ефективно і безперешкодно “викачувати” ресурси і матеріальні цінності з підконтрольних територій, США доклали чимало зусиль для створення військово-політичної і правової організації “світового співтовариства”, що стала своєрідною надбудовою над глобальною фінансово-економічною системою перерозподілу світових багатств, забезпечуючи її стабільне функціонування.

Самі ж Сполучені Штати опинилися над “світовим співтовариством”, діючи на міжнародній арені згідно зі своїми інтересами. Концептуальною основою, що забезпечує вищевказане положення, є доктрина “вирішальної переваги сили США у світі”, сформульована президентом Ф. Рузвельтом ще до закінчення Другої світової війни. Вона визначала абсолютну гегемонію США, що мають встановити режим свого “визначального та беззаперечного авторитету у світі”, відіграючи роль “світового жандарму”.

Ф. Рузвельт вже наприкінці 1944 р. підкреслював, що “абсолютна свобода односторонніх дій США” має стати головним принципом зовнішньої політики Сполучених Штатів. Ця “абсолютна свобода” не могла рахуватися з колись прийнятими зобов’язаннями, у тому числі й з ялтинськими угодами.

Американські геополітичні цілі, сформульовані задовго до закінчення Другої світової війни та втілені у життя вже після неї, були охарактеризовані професором Гарвардського університету Н. Чомскі: “Архітектори післявоєнного світового устрою зрозуміли, що США в результаті війни перетворюються на абсолютно панівну силу в світі, і вони взялися організувати світ таким чином, щоб цей устрій цілком відповідав національним інтересам США. Вони виробили поняття “великий простір”. Цей “великий простір” мав охоплювати як мінімум Західну півкулю, колишню Британську імперію і Далекий Схід. Як максимум необмежений “великий простір” став би усім Всесвітом... і мав служити інтересам американської економіки... А це означало б повне витіснення Великої Британії

з її традиційних світових ринків у Латинській Америці і з таких місць, як Саудівська Аравія зі світовими запасами нафти. У ранній післявоєнний період Сполучені Штати рішучими заходами припинили всі спроби виникнення національного капіталізму в Європі. США успішно розправилися зі своїми потенційними конкурентами. Застосовуючи стратегію силового примусу, США видворили французів та британців з Близького Сходу і захопили більшість їхніх концесій”.

Так, Америка після Другої світової війни взялася конструювати “великий простір” Сполучених Штатів, підпорядкований потребам американської економіки. Всі регіональні економічні системи та політичні блоки, що не були під американським контролем і що не служили їхнім інтересам, підлягали ліквідації. З другого боку, економічні системи та політичні блоки, що перебували під американським контролем, розширювалися і глобалізувалися.

“Холодна війна” стала логічним продовженням експансіонізму, початого вже наприкінці минулого століття. По суті її можна розглядати як продовження імперіалістичної політики минулих років.

1941 р. впливовий редактор журналу “Тайм” Г. Люс декларував у своєму доробку “Американське сторіччя”, що історична місія Америки полягає в тому, щоб зробити ХХ ст. американським, а весь світ “американським світом”. Футурологічний прогноз-бажання Г. Люса виявився пророчим маніфестом майбутнього американського гегемонізму, виправданого гаслами боротьби з комунізмом, а пізніше — з міжнародним тероризмом.

Власне, “хрестовий похід” проти комунізму та комуністичного Радянського Союзу, що ознаменував початок “холодної війни”, був значною мірою лише ідеологічним прикриттям американської експансії, що не припинялася. Апарат пропаганди США створив масивну структуру репресивної політичної міфології, що не тільки камуфлювала імперські амбіції Вашингтона, але й спорудила “залізну завісу” нової ортодоксальної політичної теології, догмати котрої ідейно підкорили собі весь Захід.

Традиційний силовий конфлікт, властивий реальній політичній боротьбі за сфери впливу, було демонізовано та міфоло-

гізовано як конфлікт ідеологій. Сутністю ж та метою “холодної війни”, початої США з подачі У. Черчілля, була війна проти головного геополітичного противника — Радянського Союзу, з метою встановлення силової переваги і домінування на Євразійському континенті. Як заявив свого часу американський політолог Г. Уайджерт, “у післявоєнний період Америка повинна сприяти звільненню Євразії від усіх форм імперіалізму та встановлення там свободи і демократії американського зразка”.

Головним підсумком Другої світової війни став не тільки розгром Німеччини та Японії, але й те, що до цього моменту самостійні країни Західної Європи (і Японія) виявилися залежні від США (у сферу ж впливу СРСР відповідно потрапила Східна Європа).

Ідея “радянської загрози” стала тим чинником, що надійно закріпив панівне положення США у західному світі. За страх з приводу можливості російського вторгнення Західна Європа платила підпорядкованим становищем по відношенню до Сполучених Штатів.

Хрестові походи в ім’я боротьби зі “світовим комунізмом” дозволили Америці більш повно реалізувати свою геополітичну стратегію. Ця стратегія і визначила політичний стиль Вашингтона протягом багатьох десятиліть. Постійне залякування своїх молодших партнерів “радянською загрозою” за допомогою глобальної системи американської пропаганди ефективно маскувало геополітичний експансіонізм США. Більше того, ідея захисту “вільного світу” виникла у рамках ідеології, що, за словами професора Р. Стіла, була сформульована для “створення і подальшого конструювання за американськими планами світової імперії під абсолютним домінуванням США”. А після розгрому СРСР на зміну ідеологічній метафізиці “боротьби з комунізмом” прийшли такі абстракції, як “захист демократії”, “захист свободи”, “захист прав людини”, “захист нацменшин”, “боротьба з міжнародним тероризмом”, що забезпечили США віртуальне право на втручання у внутрішні справи будь-якої країни.

Логіка цього зовнішньополітичного алгоритму змушувала застосовувати стратегію створення, а потім навального поширення та глобалізації різноманітних криз, які готували б

ґрунт для американського втручання в усьому його різноманітті. Інтервенціоналізм став одним з визначальних чинників та основною характеристикою міжнародної післявоєнної політики США.

У 1945–1949 рр. американська армія воювала у Китаї з китайською народно-визвольною армією, яку очолював Мао Цзедун, намагаючись не допустити китайських комуністів до влади. У 1948–1953 рр. американська армія, що перебувала на Філіппінах, посприяла встановленню диктаторського режиму, ув'язавшись у місцеву громадянську війну. З 1950 по 1953 р. армія США брала участь у війні між Північною і Південною Кореєю. 1964 р. уряд Л. Джонсона розв'язав війну в Індокитаї. Одночасно з війною у В'єтнамі американські війська були задіяні у Лаосі та Камбоджі. Для запобігання проникнення радянського впливу в Латинську Америку США 1947 р. в Парагваї, 1954 р. в Гватемалі, 1965 р. в Домініканській Республіці, а також на початку 1970-х років у Болівії, Чилі й Сальвадорі допомогли встановити диктаторські режими. 1961 р. була спроба знищити прорадянський режим Фіделя Кастро на Кубі, а потім, з 1962 р., почалася морська блокада острова Свободи. 1964 р. США введенням своїх військ допомогли скинути прорадянський режим у Конго (Заїр). Оскільки чимало країн Африки, що звільнилися, потрапляли під вплив СРСР, США ставили перед собою мету нейтралізувати існуючі в них режими. Відкриті збройні протистояння мали місце в Анголі, Мозамбіку, Чаді та деяких інших країнах. 1958 і 1982 рр. США намагалися встановити свій контроль у Лівані і змусити прорадянські режими в арабських країнах відмовитися від тиску на Ізраїль. 1983 р. американські війська знищили прорадянський режим на Гренаді. У січні 1991 р. Кувейт був звільнений США і їхніми союзниками від військ Іраку. І нарешті, 1999 р. війська НАТО здійснили широкомасштабну операцію проти Югославії.

Крім військових операцій, ВМФ США та її морська піхота, Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) Сполучених Штатів проводило “спеціальні операції”, що зводилися до організації державних переворотів, соціальних заворушень, вбивств, терористичних актів, які переслідували як політичні, так і фінансово-економічні цілі. Як писав Шлезінгер-

молодший, “великим нововведенням ЦРУ стали “таємні операції” у мирний час, тобто використання підпільних методів для зміни політики та зміни режимів в інших країнах”.

Ось що писав у своєму щоденнику Г. Мюллер, який за Гітлера очолював гестапо, а після війни працював у Вашингтоні на ЦРУ, про людей з цієї організації та їхні методи діяльності на початку 50-х: “Візнер* використовує в своєму ЦРУ дійсно диких вбивць зі Східної Європи. Я знав про їх страшні злочини під час війни і постійно був проти такої практики”. “А які методи вони використовують... Політичні вбивства, рейди командос у глибину руської території, підриви російських кораблів у відкритому морі, плани по зараженню сільськогосподарських угідь на Україні хворобами рослин з метою створення голоду... Ніхто не може обвинуватити мене у симпатіях до комунізму, але підхід ЦРУ до справи мені здається незрілим, дитячим, примітивним та дуже небезпечним”.

Ось скорочений перелік найбільших великих “спеціальних операцій” ЦРУ з 50-х до 80-х років ХХ ст.:

1953 — організація змови в Ірані, у результаті якої усунуто від влади прем’єр-міністра країни М. Мосаддика;

1958 — невдалі плани замаху на президента Єгипту Г. Насера;

1959 — вбивство прем’єр-міністра Цейлону (Шрі Ланка) С. Бандаранаїке;

1961 — вбивство прем’єр-міністра Конго (Заір) П. Лумумби;

1961 — вбивство глави Домініканської Республіки Р. Трухільйо;

1966 — організація заколоту, який призвів до повалення президента Гани К. Нкруми;

1967 — здійснення операції з ліквідації Че Гевари;

1969 — ліквідація голови Фронту звільнення Мозамбіку Е. Мондлане;

1973 — вбивство генерального секретаря Африканської партії незалежності Гвінеї і Островів Зеленого Мису А. Кабрала;

* Френк Візнер — на той час голова відділу таємних операцій ЦРУ.

- 1973 — ліквідація президента Чилі С. Альєнде;
- 1974 — вбивство військового міністра кабінету С. Альєнде генерала К. Пратса;
- 1975 — ліквідація політичного діяча Кенії Дж. Каріукі;
- 1975 — ліквідація брата президента Ліберії — міністра фінансів С. Толберта;
- 1975–1980 — організація змов з метою повалення керівництва Мозамбіку;
- 1976 — вбивство колишнього міністра в уряді Альєнде О. Летельєра;
- 1977 — ліквідація президента Народної Республіки Конго М. Нгуаби;
- 1960–1981 — неодноразові спроби організувати замах на Ф. Кастро*;
- 1979–1981 — планування знищення керівника Ісламської Республіки Іран аятоли Хомейні;
- 1981 — спроба вбивства президента Замбії К. Каунди;
- 1981 — ліквідація головнокомандувача Національної гвардії Панами генерала Торріхоса;
- 1981–1984 — планування та організація спроби вбивства лідера Лівії М. Каддафі.

Крім цього, ЦРУ вирішувало більш масштабні завдання з остаточного вирішення питань, пов'язаних з “ворогами” США. “Відомо як мінімум два факти, — писав автор книжки “ЦРУ без маски” аргентинський публіцист Г. Мардонес, — що незаперечно свідчать про геноцид... із участю ЦРУ: державний переворот в Індонезії, у результаті якого був скинутий президент Сукарно, та “умиротворення” в Південному В'єтнамі, так звана програма “Фенікс”.

У заяві перед сенатською комісією У. Колбі (що був директором ЦРУ на той час) 1971 р. зізнався, що в результаті здійснення програми “Фенікс” було вбито 20587 “підозрілих”. За даними сайгонського уряду, кількість вбитих становить 40994 особи.

* Сенатська комісія Френка Черча “знайшла конкретні докази” восьми спроб замаху на життя Кастро, з яких три було організовано ЦРУ. В серпні 1975 року Кастро сказав сенатору Джорджу Макговерну, що насправді таких спроб було набагато більше — 24.

Цікаво, що У. Колбі особисто встановлював місячні квоти знищення “підозрілих” серед цивільного населення, які повинні були виконуватися обов’язково.

Підсумком усієї цієї бурхливої діяльності по боротьбі з комунізмом стало те, що США і їхні західні союзники протягом усього періоду “холодної війни” створили широку мережу військових баз по берегах Атлантичного, Індійського та Тихого океанів, а також досягли економічного і політичного домінування у країнах, розташованих у прибережних регіонах Євразії.

Такі наслідки реалізації стратегії, запропонованої ще А. Мехеном, який переніс на глобальний рівень “принцип анаконди”, застосований американським генералом Мак-Клелланом у американській громадянській війні 1861–1865 рр. Цей принцип полягає у блокуванні ворожих територій з моря і по берегових лініях, що поступово призводить до стратегічного виснаження противника.

Протягом усієї “холодної війни” США дотримувалися цього принципу, тривало контролюючи свої берегові лінії, а відповідно зони телурократичних держав, насамперед Євразійського континенту, будь-якими засобами “відривали” від континентальної маси, тобто виводили з-під їхнього контролю берегові території (так званий rimland) і блокували можливість їхнього виходу до морських і океанічних просторів.

Тому можна зробити висновок, що США чітко дотримувалися стратегії А. Мехена, який прекрасно розумів, що північна континентальна сфера є ключовою у світовій політиці та боротьбі за світове панування.

У центрі Євразії він визнавав панівну позицію Росії. Зону ж між 30-ю і 40-ю паралелями в Азії він розглядав як зону конфлікту між сухопутною Росією і морською Великою Британією. Домінування у цьому регіоні Великої Британії, або будь-якої морської держави, на його думку, могло утримуватися за допомогою ланцюга ключових військових баз на суші уздовж периферії Євразії. Що згодом і зробили США.

Однак “холодна війна” стала поштовхом та вирішальним імпульсом для стратегії силової переваги США у світі не тільки проти Радянського Союзу, але й проти західноєвропейських країн. Шляхом інтеграції Німеччини і Японії у ме-

режу економічних і військових угод та договорів Вашингтону вдалося досягти двох важливих цілей: з одного боку, Німеччина та Японія (телурократичні держави) були зараховані до ворожої Радянському Союзу (який теж телурократичний) коаліції (як і пропонував колись А. Мехен), а з другого — ці давні вороги Сполучених Штатів виявилися під контролем останніх.

Ось як відверто писав колишній радник з національної безпеки президентів США З. Бжезінський у своїй книжці “Велика шахівниця”: “Використовуючи термінологію більш жорстоких часів стародавніх імперій, три великих обов’язки імперської геостратегії полягають у запобіганні змови між васалами та збереженні їх залежності від спільної безпеки, збереженні покори підлеглих і недопущенні об’єднання варварів”.

У цьому є суть концепції “подвійного стримування”, яку висунув та теоретично обґрунтував професор В. Хенрієдер, аналізуючи післявоєнні доктрини гегемонії США: з одного боку — стримування Радянського Союзу, а з другого — Західної Європи з метою збереження силової переваги США у світі.

Створення НАТО якраз і переслідувало цілі цього “подвійного стримування”. З одного боку, військова машина НАТО була спрямована проти Радянського Союзу, а з другого — НАТО дозволило США встановити свій контроль над зовнішньою політикою та збройними силами країн Західної Європи. Інакше кажучи, Сполучені Штати домоглися ситуації роз’єднаності головних держав Євразійського континенту, що й дозволило їм узяти його під свій контроль та забезпечити свою гегемонію.

Як повчав Джефферсон, “нашим інтересам не може відповідати об’єднання всієї Європи в єдину монархію... Якби він (Наполеон. — *Авт.*) знову посунувся до Москви, я б знову бажав йому такої поразки, що перешкодила б йому досягти Петербурга. Навіть якби наслідком цього стало затягування нашої війни (з Великою Британією. — *Авт.*), я скоріше погодився б на це, ніж на те, щоб уся міць Європи зосередилася в одних руках”. Цитуючи вищенаведене висловлювання патріарха американської державності, Шлезінгер-молодший під-

креслював, що у цій останній відточеній фразі Джефферсон визначив той національний інтерес, що пояснює “американське втручання як у дві світові війни в ХХ ст., так і наступну “холодну війну”.

Тієї ж самої стратегії дотримуються Сполучені Штати і ніні. Так, З. Бжезінський заявляє, що найближче завдання США полягає в тому, щоб переконатися, що “ні одна держава чи група держав не володіє потенціалом, необхідним для того, щоб вигнати Сполучені Штати з Євразії чи навіть значною мірою знизити їхню вирішальну роль як світового арбітра”. Відповідно до цього “в доповнення до розвитку різноманітних новітніх сторін могутності (технологій, комунікацій, систем інформації, а також торгівлі та фінансів) американська зовнішня політика має стежити за геополітичним аспектом і використовувати свій вплив у Євразії таким чином, щоб створити стабільну рівновагу на континенті, де Сполучені Штати виступають як політичний арбітр”.

Таку ж думку висловив і Дж. Буш-старший: “Сполучені Штати вважають своєю життєво важливою метою запобігання домінування на території Євразії будь-якої ворожої держави або групи держав”.

Головною причиною, яка викликає необхідність існування подібної стратегічної мети у Сполучених Штатах, є, як пише Бжезінський, те, що “держава, яка панувала б у Євразії, контролювала б два з трьох найбільш розвинених і економічно продуктивних світових регіонів. Один погляд на карту дозволяє припустити, що контроль над Євразією майже автоматично потягне за собою підкорення Африки, перетворивши Західну півкулю та Океанію на геополітичну периферію центрального континенту. Близько 75 % світового населення живе в Євразії, і більша частина світового фізичного багатства також міститься там як у її підприємствах, так і під землею. На частку Євразії припадає близько 60 % світового ВВП та близько трьох чвертей відомих світових енергетичних запасів”.

Таким чином, панування над Євразією розглядається американцями як ключ до глобального панування над світом. Руйнація ж СРСР фактично ознаменувала собою початок прискореної реалізації цієї головної геополітичної мети США.

Вона стала початком процесу оволодіння Сполученими Штатами центром Євразії аж до самого heartland — Росії.

Відповідно до цього, утримуючи фінансово-економічне лідерство у світі, США істотно не змінили свій військовий бюджет. Дотепер понад сто тисяч американських військових перебувають у Європі, стільки ж в Азії. Двадцятип'ятитисячне американське угруповання розташоване на Близькому Сході, 20 тисяч — у Боснії. У стані постійної бойової готовності в різних точках світових океанів США тримають 12 авіаносних груп. Крім того, Америка має у своєму розпорядженні глобальну мережу військових баз, розкиданих по усьому світу.

Інакше кажучи, США не збираються припиняти свою гегемонію та контроль над світом. Фінансово-економічна система Сполучених Штатів, що живе за рахунок усього світу, формує свою геополітичну стратегію в імперських геополітичних та геоекономічних координатах. Про це свідчить новітня історія людства.

6.4. Геополітичне майбутнє США очима американців

Крах багатолітнього суперника — колишнього Радянського Союзу 1991 р. поставив Сполучені Штати Америки у дуже незвичну та унікальну ситуацію. Вони відчули, що стали єдиною і дійсно глобальною владою. Відомо, що процес усвідомлення такого становища проходив неоднозначно і тривалий час. Тут доцільним буде максимально точно викладення бачення провідних геополітиків США місця та ролі їхньої держави на рубежі ХХ–ХХІ ст. Саме тому ми скористаємося першоджерелами: працями Г. Айкенберрі, З. Бжезінського та деяких інших науковців.

Аналізуючи становище США після стрімкого розвалу Радянського Союзу, З. Бжезінський у своїй книжці “Велика шахівниця” приходиться до цікавих висновків. За його розумінням, яскраве верховенство США все ж таки дещо нагадує попередні імперії попри їхній дещо обмеженіший регіональний вимір. Минулі імперії базували свою владу на ієрархії васалів,

підлеглих, протекторатів і колоній, трактованих в різні часи по-різному. До деякої міри ця анахронічна термінологія не повністю відповідає перебуванню держав в американській орбіті. Як і в минулому, здійснення американської “імперської” влади проходить здебільшого за належної організації, за реальної здатності негайно мобілізувати велетенські економічні та технологічні ресурси для воєнних цілей. Також значним чинником постає відповідна культурна притягальність американського способу життя, справжній динамізм та іманентна схильність американської суспільної і політичної еліти до конкуренції.

Попередні імперії також набували подібних рис. Першим порівнянням щодо цього, на думку З. Бжезінського, приходить Рим. Ця імперія зводилася приблизно два з половиною століття. Цьому прислужилися тривала територіальна експансія на північ, а далі на захід і південь, так само як і встановлення дієвого приморського контролю над усією береговою лінією Середземного моря. У географічному мірилі вона досягла найвищої точки близько 211 р. н. е. Рим мав централізований політичний устрій і єдину самодостатню економіку. Імперська влада продумано і цілеспрямовано втілювалася через складну систему політичної і економічної організації. Стратегічно спланована система доріг і морських шляхів, що розбігалися променями зі столичного міста, дозволяла перегруповувати і зосереджувати — у разі великої загрози — римські легіони, розташовані в різних васальних державах і підлеглих провінціях.

На вершині розквіту імперії кількість римських легіонів, розгорнутих за кордоном, становила не менше трьох сотень тисяч військовиків — значна сила. Вона була смертоносною завдяки римській перевазі у тактиці і в озброєнні, а також завдяки здатності центру керувати відносно швидкими перегруповуваннями. Проводячи аналогію, наголосимо, що відомого американського геополітика вражає наступний факт. Наприкінці ХХ ст. набагато густіше населені США оберігали зовнішні простори свого владарювання, розташовані за кордоном, лише близько 300000 професіональних військовиків.

Попри те, що міжнародна перевага Америки з певним застереженням нагадує попередні імперські системи, самі амери-

канці виокремлюють дуже істотні відмінності. На їхній погляд, відмінності виходять поза межі питання про територіальні масштаби. Американська глобальна сила втілюється через глобальну систему власне американського типу, яка віддзеркалює внутрішній американський досвід. Центральним для цього внутрішнього досвіду є плюралістичний характер як американського суспільства, так і політичної системи.

Попередні імперії розбудовувалися аристократичною політичною елітою, і здебільшого ними керували цілковито авторитарні або абсолютистські режими. Більшість населення імперських держав була або політично байдужа, або, як у недавні часи, заражена імперськими амбіціями та символами. Пошуки національної слави, “тягар білої людини”, “цивілізаційна місія”, не кажучи вже про можливість особистої вигоди — все служило тому, щоб мобілізувати підтримку імперських авантюристів та щоб суттєво жити ієрархічні імперські піраміди влади.

Ставлення американської громадськості до зовнішнього застосування американської сили значно суперечливіше. Громадськість підтримала участь Америки у Другій світовій війні значною мірою через шокуючий ефект, викликаний японським нападом на Перл-Харбор. Участь Сполучених Штатів у “холодній війні” населення дуже неохоче схвалювало до берлінської блокади, а потім — корейської війни. Після того як “холодна війна” скінчилася, вихід Сполучених Штатів у якості єдиної глобальної сили не викликав великого громадського захоплення, а радше висвітлює схильність до більшого обмеження американських обов’язків за кордоном. Опитування громадської думки, проведені в 1995 та 1998 рр., показали, що громадськість вважає за краще “поділяти” глобальну владу з іншими, аніж використовувати її монополістично силами США.

Через внутрішні чинники, як стверджує Г. Айкенберрі, американська глобальна система спирається на технічну кооперацію та підтримку набагато більше, ніж це робили попередні імперські системи. Це можна унаочнити підтримкою та захопленнями до співпраці із суперниками, що програли війну — Німеччиною, Японією, а пізніше навіть Росією. Крім того, Сполучені Штати дуже заангажовані на непряме здійснення впли-

ву на залежну чужоземну еліту, і водночас Вашингтон використовує привабливість власних демократичних принципів та інституцій. Всі згадані вище факти посилюються виразним, але невловимим внеском американського домінування у глобальних комунікаціях, популярних розвагах і масовій культурі, а також потенційно дуже відчутним впливом американської технологічної переваги та глобальним воєнним розмахом.

Науковці США відзначають провідну роль культурного домінування. Вони стверджують, що це ще недооцінена грань американської глобальної влади. Незалежно від її думки про естетичні вартості, масова культура Америки має магнетичну привабливість, особливо для молоді світу. Власне, її привабливість може виходити з гедоністичної якості стилю життя, який вона пропагує. Але, попри це, її глобальність незаперечна. Американські телепрограми та фільми становлять майже три чверті світового ринку. Американська популярна музика так само домінує, а американські моди, спосіб їжі і навіть манера одягатися дедалі більше імітують по всьому світу. Мова Інтернету — англійська, і переважна частина глобального комп'ютерного спілкування також походить із Америки, впливаючи на його зміст. Врешті, Америка стала “меккою” для тих, хто шукає вдосконалення освіти; приблизно півмільйона чужоземних студентів прибуває у Сполучені Штати, а багато найздібніших так і не повертаються додому. Випускників американських університетів можна зустріти майже в кожному урядовому кабінеті на всіх континентах.

Багато чужоземних демократичних політиків дедалі більше наслідують американський стиль. Не лише Дж. Кеннеді знайшов палких послідовників за кордоном, а й навіть недавні та менш ушлявлені американські політичні лідери стали об'єктом старанного вивчення і політичного наслідування. Політики з таких докорінно відмінних культур, як японська та британська, вважають за потрібне копіювати домашні манери, популістське побратимство і манеру зв'язків із громадськістю Б. Клінтона.

Демократичні ідеали, що асоціюються з американською політичною традицією, і далі зміцнюють те, що дехто сприймає як “культурний імперіалізм” Америки. У вік поширення демократичної форми правління американський політичний дос-

від має тенденцію служити моделлю для наслідування. Дедалі ширшим у світі стає наголос на важливості писаної конституції та на верховенстві закону над політичною вигодою — без застереження на те, наскільки виправдовують вони себе на практиці. Звичайно, все це черпається з сили американської конституційної системи. За останні роки прийняття колишніми комуністичними країнами цивільного верховенства над військовим, особливо як передумови членства в НАТО, також відбулося під неабияким впливом американської системи цивільно-військових стосунків.

Принадність і вплив демократичної американської політичної системи, за оцінкою З. Бжезінського, супроводжуються щораз більшою привабливістю американської економічної моделі підприємництва. Остання, за його твердженням, робить акцент на глобальну вільну торгівлю та безперешкодну конкуренцію. Коли західна “державна всезагального достатку”, акцентуючи на “співзалежності” підприємців і профспілок, починає втрачати економічну рушійну силу, багато європейців висловлює думку, що необхідно наслідувати більш конкурентоспроможну і навіть твердішу американську економічну культуру, якщо Європа не хоче відставати. Навіть у Японії більший індивідуалізм в економічній поведінці починають визнавати необхідною складовою економічного успіху.

Американські підходи до політичної демократії та економічного розвитку еднають прості ідеологічні засади, які зрозумілі для багатьох: пошук індивідуального успіху збільшує свободу і водночас створює достаток. У результаті суміш ідеалізму й егоїзму стає потужною сполукою. Індивідуальна самореалізація проголошується Богоданим правом, яке водночас може приносити користь спільноті, бо дає приклад і створює достаток. Це доктрина, яка приваблює енергійних, амбітних і конкурентоспроможних людей.

Саме завдяки тому, що наслідування американських звичаїв поступово шириться у світі, воно створює більш сприятливе підґрунтя для втілення — непрямо і, вочевидь, за мовчазною згодою загалом — американської гегемонії. Тут, як і у випадку внутріамериканської системи, ця гегемонія охоплює складну структуру взаємозалежних інституцій і процедур,

призначених створювати консенсус та приховувати асиметричності влади та впливу. Таким чином, американське глобальне верховенство підтримує продумана система союзів і коаліцій, яка буквально охоплює планету.

Так, в їх числі Атлантичний союз, що має коротку назву НАТО, поєднує найпродуктивніші та найвпливовіші країни Європи та Америки. Сполучені Штати таким чином постають поважним учасником навіть внутрішньоєвропейських справ. Двосторонні політичні та військові зв'язки з Японією прив'язують наймогутнішу азійську економіку до Сполучених Штатів. Тому Японія є, принаймні нині, по суті американським протекторатом. До того ж Америка бере участь у таких щойно створених транстихоокеанських багатосторонніх організаціях, як Азійсько-Тихоокеанський форум економічної співпраці (АПЕК). США тут — ключовий учасник у справах цього регіону. Західна півкуля загалом захищена від зовнішніх впливів, що дає Америці можливість відігравати центральну роль в існуючих багатосторонніх організаціях на цій півкулі. Спеціальні домовленості про безпеку в Перській затоці, особливо після короткої каральної експедиції 1991 р. проти Іраку, перетворили цей економічно важливий регіон на американський військовий заповідник. Навіть колишній радянський простір пронизаний різними спонсорованими Америкою домовленостями про тісну співпрацю з НАТО, такими як “Партнерство заради миру”. Саме так зазначається у відомій книжці “Велика шахівниця”.

Окрім того, слід вважати частиною американської системи глобальну мережу спеціалізованих організацій, особливо “міжнародних” фінансових інституцій. Міжнародний валютний фонд (МВФ) та Світовий банк, можна сказати, представляють “глобальні” інтереси. А їхньою клієнтурою слід вважати цілий світ. Проте насправді в них переважають американці, і їхній родовід простежується аж до американського започаткування, зокрема конференції Бреттона Вудса 1944 р.

На відміну від попередніх імперій, ця обширна і складна глобальна система не є ієрархічною пірамідою. Америка радше розташована в центрі взаємозалежного всесвіту, влада в якому здійснюється через безперервне укладення угод, діалог, розповсюдження і пошук формального консенсусу. Проте

ця влада походить, врешті-решт, із єдиного джерела, а саме з Вашингтона, округ Колумбія. І саме там має відбуватися гра за владу згідно з внутрішніми законами Америки. Можливо, найкращим компліментом, що його світ робить демократичним процесам в американській глобальній гегемонії, є та міра, до якої чужоземні країни самі втягуються у внутрішньо-американські політичні лаштунки. До певної міри чужоземні уряди намагаються мобілізувати тих американців, з якими вони мають спільну особливу етнічну чи релігійну ідентичність. Крім того, більшість чужоземних урядів використовує американських лобістів для просування своїх справ, зокрема у Конгресі. В США діє майже тисяча особливих чужоземних зацікавлених груп, чия активність зафіксована у капіталі Америки. Слід відзначити, що ще американські етнічні групи прагнуть впливати на зовнішню політику США. Серед них виділяються найкращою організованістю єврейське, грецьке та вірменське лобі.

Американське верховенство, таким чином, певно встановило новий міжнародний порядок, який не лише копіює, але й впроваджує за кордоном багато рис самої американської системи. За визначенням З. Бжезінського у книжці “Велика шахівниця”, до її основних рис належать наступні складові:

- колективна система безпеки — інтегроване командування і військові сили (НАТО, Америко-японська угода про безпеку та ін.);
- регіональна економічна співпраця — АПЕК, НАФТА (Північноамериканська угода про вільну торгівлю) та спеціальні глобальні кооперативні інституції (Світовий банк, МВФ, Всесвітня організація торгівлі);
- процедури, що акцентують на досягненні загальної згоди у прийнятті рішень, навіть якщо переважають Сполучені Штати;
- надання переваги демократичному членству в ключових альянсах;
- зародження глобальної конституційної і правової структури (від Світового суду до спеціального трибуналу для розслідування злочинів Боснійської війни).

В основному ця система постала під час “холодної війни” як частина спроб Америки стримати свого глобального супер-

ника в особі Радянського Союзу. Тож вона була готовою до глобального застосування, і коли суперник спіткнувся, Америка стала першою і єдиною глобальною владою, її істоту добре підмітив політолог Г. Айкенберрі. Він 1995 р. писав: “Америка була провідною в тому сенсі, що зосереджувалася навколо себе і відображала політичний механізм та організаційні засади американського стилю”. Дійсно, США були ліберальною державою. Європейці, а також японці могли реконструювати й інтегрувати свої суспільства і економіку способами, які узгоджувалися з американською гегемонією. Крім цього, залишалося місце на експериментування з власними автономними і напівнезалежними політичними системами. Еволюція цієї комплексної системи служила для “одомашнення” стосунків між основними західними державами. Час від часу між цими державами виникали напружені конфлікти. Проте важливо інше, що конфлікт стримувався в стабільному і щораз то виразнішому політичному порядку. Нині ця безпрецедентна американська глобальна гегемонія не має суперників. Але чи залишиться вона настільки ж непорушною в майбутньому? Самі американські геополітики не дають однозначної відповіді.

Власне, наші матеріали наступних розділів, де йдеться про інших глобальних гравців, детальніше з’ясовують місце та роль Європейського союзу, Росії та інших держав і об’єднань, що уособлюють полюси сили.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Назвіть головні складові геополітики США.
2. Що підтверджує імперські амбіції сучасних США?
3. Визначте світові характеристики геополітики Сполучених Штатів.
4. Охарактеризуйте особливості геополітичних устремлень США в постбіполярний період.

ГЕОПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Геополітична карта світу на рубежі ХХ–ХХІ ст. радикально видозмінилася. В геополітичному розкладі сил все відчутніше заявляє про власні інтереси та шляхи їх досягнення Європейський союз, який об'єднує нині 15 високорозвинених держав, а 2004 р. до нього мають приєднатися ще десять країн. Варто проаналізувати і порівняти соціально-економічні здобутки геополітичних гравців, щоб з'ясувати, що ж являє собою це інтеграційно-політичне об'єднання.

7.1. Складові прогресу об'єднаної Європи

На очах одного покоління Європейський континент та й світ у цілому на рубежі ХХ–ХХІ ст. зазнали істотних змін. Кануло в Лету військово-політичне протистояння між Сходом і Заходом, скінчилася так звана холодна війна, подолано розкол Європи і Німеччини, досить могутньо заявили про своє соціально-економічне самовизначення більшість східноєвропейських країн і національно-державне волевиявлення народи колишнього СРСР. Ці та інші трансформаційні зрушення викликають не тільки подив, але й ряд запитань. Серед них — геополітичне місце і подальші перспективи Старого Світу — Європи загалом і, зокрема, Європейського союзу, а також країн молодшої демократії.

Однозначно підкреслимо, що геополітично вже кілька років наш континент не уявляється поза новими, йому властивими реаліями: подолання не тільки протистояння Схід — Захід, тотальної поразки комунізму, але й досить прихильного став-

лення багатьох держав світу до соціальних і економічних досягнень Європейського союзу і відчутного розширення географічних кордонів, домінування в розвитку нових суспільств основ західної демократії. Саме за такого ходу подій на політичній карті світу з'явилася не лише суверенна Україна, але й більше двадцяти новоутворених держав континенту. Що ж очікує в такому контексті наші країни? Що слід взяти до уваги, щоб якомога повніше врахувати чинники та виклики сучасних реалій і оптимальніше вписатися у геополітичний простір Європейського континенту та й світу загалом.

На сучасному етапі розвитку інколи серед аналітиків побутують, як і раніше, погляди не лише оптимістичного, але й песимістичного бачення перспектив Старого Світу. Оптимісти схильні до того, що Європа ствердить з новою силою свої геополітичні виміри. Зокрема, Європейський союз спроможний стати лідером світового цивілізаційного процесу, зберігаючи свою унікальність, ствердитись самостійним центром багатополюсного світу третього тисячоліття. Інші це все заперечують. Ми ж виходимо з того, що вже нині Євросоюз став важливим геополітичним гравцем світової шахівниці.

Варто пригадати, що початок ХХ ст. для Європи, за баченням деяких мислителів, уявлявся, власне, як початок безславного економічного і політичного занепаду Старого Світу. Дійсно, у ХХ ст. в Європі відгомоніли дві найстрашніші за наслідками світові війни. Перша світова війна внесла серйозні корективи у світовий розклад геополітичних сил. Потім подальші корективи були спричинені сходженням соціалістичного Радянського Союзу, розширенням його впливу після Другої світової війни. В геополітичному плані з 50-х до 90-х років Західна Європа разом з Великою Британією об'єктивно відіграла роль буферної зони між двох наддержав світу: СРСР та США. Інакше кажучи, в силу того, що Європа не змогла справитись самотужки з фашизмом, вона змушена була стати розмінною монетою у цих двох гігантів. Останні уособлювали за геополітичними визначеннями відповідно держави Суші й Моря. А європейські країни перетворилися на держави-сателіти.

Звичайно, що така роль не підходила сильним політикам на зразок колишнього президента Франції Шарля де Голля. Саме йому належить ідея вийти з-під опіки США, створивши

вісь Париж—Бонн. Цю спробу можна розглядати як витоки сучасної Європи: шлях від створення у 1951 р. об'єднання вугілля та сталі — до Європейського союзу в 1993 р. Тим самим шляхом інтеграції створено потужне об'єднання держав, яке спроможне протистояти заокеанському могутньому покровителю. В розвитку цього підходу відбуваються невидимі на перший погляд зміни у відносинах об'єднаної Європи та США. Це має вигляд традиційного протистояння Парижа Вашингтону. Воно стосується в першу чергу умов “європеїзації” НАТО, підвищення в ньому ролі європейців, а також реформування Північноатлантичного союзу.

Своє провідне місце намагається віднайти й об'єднана Німеччина. Інакше кажучи, ідеї атлантизму переживають відчутну трансформацію. В період після подолання конфронтації Схід—Захід розширюється багатостороння співпраця союзу НАТО — створена і вже кілька років діє Рада Північноатлантичного співробітництва, реалізовується програма “Партнерство заради миру”, сформовані багатонаціональні сили, котрі вже вели війну в Перській затоці та колишній Югославії. Поряд з цим нарощується потенціал двостороннього співробітництва між європейських держав. Зокрема, ФРН—Франція, РФ — Україна та провідні держави Європейського союзу. Посилюються інтеграційні відносини як в рамках ЄС, так і в ширших, загальноєвропейських масштабах. Кінець ХХ ст. ознаменовано створенням дійсного інтеграційного об'єднання — Європейського союзу зі спільною валютою євро, з єдиним правовим, митним і соціально-політичним простором.

А які ж перспективи для нашого континенту може запропонувати ХХІ ст.? За визначенням окремих мислителів та політиків, подальші перспективи можуть бути безрадісними. Адже існує думка про домінування США, Нового Світу, що за темпами економічного зростання вигідно виокремлюються деякі країни Азійського регіону. До цього додають, що гучний проект створення конфедеративної держави на місці Старого Світу зазнає поразки, що розрекламований проект конституції Європейського союзу не прийнято у 2003 р., як на це сподівалися її ідеологи та прихильники в Брюсселі.

Однак більш прискіпливий аналіз надбань об'єднаної Європи останніх десятиліть дає підстави всім європейцям для оп-

тимістичнішого погляду в майбутнє. На думку багатьох науковців та наше переконання, Європа вже нині досить потужно і позитивно відповіла на виклик глобальних зрушень у геополітичному розкладі сил. Зазначимо, що до цих зрушень світ, загалом, не був підготовлений. Більш того, є підстави стверджувати, що в майбутньому об'єднана Європа спроможеться продемонструвати ще більшу життєздатність економічних і соціальних основ та орієнтацій свого розвитку, що вона посує найсильніших геополітичних гравців “світової шахівниці”. Такий прогноз, бачення і виокремлення саме цих перспектив конче необхідні нашій молодій державі для того, щоб свідомо і твердо відстоювати свій шлях у майбутнє, інтегруватися до європейських держав і народів.

Що ж дає підстави для такого оптимістичного прогнозу? Певно, відповідь криється в аналізі попередніх етапів розвитку Старого Світу, спроможності його держав віднайти шляхи виходу із кризового стану та сходження Європейського союзу в період як біполярного протистояння, так і в роки глобалізації світогосподарських відносин.

Слід зазначити, що досить важливим для подальшої післявоєнної ходи континенту було переосмислення в 50-х роках ХХ ст. більшістю політичних діячів, кращими представниками еліти західноєвропейських країн національних цінностей і цілей розвитку. Зважившись на розрив з попередніми традиціями суперництва, що призводило до воєн, більшість з них стали активними прихильниками об'єднання зусиль і будівництва так званої спільної європейської оселі, дому. На Сході континенту тодішні підходи і дії західноєвропейців, м'яко кажучи, не викликали захоплення, а точніше, засуджувалися і їм пророкувалася невдача. Проте наголос на спільності європейської культури, історичної долі і необхідності об'єднання зусиль заради досягнення соціально-економічних зрушень стали поруч із завданнями протистояння комуністичному Сходу ві досить дієвими спонуками формування і розвитку того об'єднання, яке з 1993 р. називається Європейським союзом.

Наголосимо, що інтернаціоналізація господарського життя у другій половині ХХ ст. стала провідною тенденцією розвитку сучасної світової економіки. Однією із особливостей цього процесу є утворення великих зон геополітичного впливу най-

більш розвинених держав. Вони стають своєрідними інтеграційними угрупованнями, навколо яких об'єднуються інші країни, що забезпечує їм важливу роль у світовому господарстві й політиці. Звичайно, що вплив цих інтеграційних об'єднань відповідає їх економічним досягненням.

Найбільш повно та чітко економічні інтеграційні процеси проявилися в Західній Європі, де з другої половини ХХ ст. починає формуватися єдиний господарський простір цілого регіону. В кордонах останнього поступово складаються загальні умови відтворення руху факторів виробництва та постають механізми його регулювання. Звичайно, окрім ідеї єдиної Європи, яку висували попередні мислителі та тогочасні політики, діяли об'єктивні чинники: розгортання науково-технічної революції, посилення ролі транснаціональних компаній та глобальна інтернаціоналізація виробництва й капіталу.

Зазначимо, що майже за півстоліття успішного розвитку інтеграції Європейський союз перетворився на один з основних і досить могутніх економічних центрів сучасного світу. ЄС нині переважає за сукупним валовим продуктом і за обсягом зовнішньої торгівлі такі провідні світові держави, як США і Японія. На 1 січня 2000 р. чисельність населення п'ятнадцяти країн — членів ЄС складала близько 400 млн чоловік. Доля Євросоюзу у світовому валовому продукті перевищує 20 %, на нього припадає майже чверть світової торгівлі. ЄС, збільшуючи свій геополітичний вплив, відіграє провідну роль у наданні технічної допомоги країнам, що розвиваються. Тим самим практика сходження Євросоюзу є магістральним напрямом розвитку континенту, а цей досвід і досягнення країн ЄС мають не тільки регіональне, а й відчутне геополітичне світове значення.

Нині попередній розвиток і досягнення останніх років виглядають інакше. Сьогодні практично немає тих чи інших сил, суб'єктів міжнародних відносин, які б засуджували інтеграційний розвиток країн Євросоюзу. Навпаки, в більшості країн молодій демократії досягнення ЄС викликають захоплення і прагнення увійти в це могутнє економічне об'єднання держав і народів. Скажемо більше. Аналіз свідчить, що вже перші роки ХХІ ст., досягнення сучасної Європи, де локомотивом прогресу виступають країни Європейського союзу, ставлять

під сумнів укорінені погляди щодо економічного, політичного і культурного домінування США в сучасному світі. Так, 80-ті та 90-ті роки, що радикально змінили вигляд планети, ознаменувалися також не дуже помітним, але від цього не менш значущим процесом: об'єднанням Європи, що фактично вже перетворило її в могутню наддержаву якісно нового типу.

Аналізуючи економічні, соціальні, геополітичні і культурні тенденції розвитку сучасної Європи, варто визначити джерела її прогресу там, де дослідники довгі роки бачили лише передумови відставання і занепаду. Саме в умовах становлення постіндустріальної господарської системи і сучасного суспільства Європа має досить могутній економічний потенціал для свого подальшого розвитку. Зазначимо, що ці складові непорівнянні ні з американським, ні з азійським соціально-економічним потенціалом.

На наш погляд, тут слід брати до уваги економіко-господарські, соціальні, геополітичні і соціокультурні виміри потенційного лідерства Європи в XXI ст. Поряд з цим важливо й те, що в Євросоюзі відпрацьована практика постійного узгодження інтересів держав — учасниць інтеграції. У ході попереднього нелінійного розвитку, подолання непростих ситуацій вироблена і культура діалогу та досягнення компромісів. Останнє враховує інтереси усіх без винятку країн-партнерів.

У ході будівництва об'єднаної Європи була сформована унікальна інституціональна система, що не має аналогів в історії. Її покликання — це врахування й узгодження у процесі розроблення і прийняття рішень інтересів не тільки окремих країн — членів Євросоюзу, але й регіонів, а також відповідних соціальних груп. Особливість, що відрізняє інституціональну систему ЄС від інших об'єднань інтеграційного типу, створених у різних регіонах сучасного світу, полягає в тому, що вона має значною мірою наднаціональний, а частково міждержавний характер.

Слід також зазначити, що на всіх етапах розвитку євроінтеграції вона характеризувалася високим рівнем правового регулювання. Європейське право виступало і як продукт, і як інструмент інтеграції, що забезпечує функціонування і подальший розвиток об'єднання, яким є Євросоюз. Практика європейського будівництва також продемонструвала вагомість мобілізації суспільної підтримки на всіх етапах євроінтеграції.

Маючи на початку ХХ ст. значні переваги своєї економічної і політичної могутності, Європа пройшла через дві руйнівні світові війни, була поділена навпіл конфронтуючими ідеологічними системами і, здавалося, була вже остаточно відтиснутою з провідних ролей економічною перевагою не тільки Сполучених Штатів, але навіть сплюндрованою в Другій світовій війні Японією. Незважаючи на це, Європа завершила століття як практично рівна США по міцності економіко-господарської системи, як лідер в галузі зовнішньої торгівлі й іноземних інвестицій, як міцний союз країн і народів, що зберіг і примножує все багатство їхньої культури. Як таке стало можливим? Що дозволило європейцям вистояти в економічному суперництві зі США і домогтися виразної переваги над Японією? І врешті-решт, чому деякі міфи й донині заважають визнати масштаб європейських економічно-господарських успіхів?

Аналіз засвідчує, що в 80–90-ті роки в літературі була популярна теза про стійке відставання європейських країн від США і Японії по темпах економічного зростання. Звичайно, для такого погляду були певні підстави. Адже в 50–60-ті роки Японія демонструвала щорічний приріст валового внутрішнього продукту (ВВП) у середньому на 9,4 %, тоді як у Західній Німеччині цей показник не перевищував 6,3, в Італії — 5,6, а у Франції — 5 %. У 90-ті роки першість перейшла до США, де темпи росту ВВП протягом 1992–1999 рр. склали в середньому 3,9 % на рік, у той час як у ЄС — лише 2,2 %.

Зауважимо, що коли ми говоримо про Японію, то йдеться саме про класичний зразок так званого наздоганяючого розвитку, що забезпечує прискорене промислове зростання на основі імпортованих технологій і нарощування обсягів праці та капіталу. Аналізуючи розвиток США, варто звернути увагу на наступне. Тут господарське зростання було забезпечене радикальною зміною структури економіки за рахунок стрімкого розширення інформаційного і комунікаційного секторів (з 3,4 до 6,8 % ВВП), підвищення внутрішнього попиту (у середньому на 5,3 % щорічно), що випереджав динаміку ВВП, і гігантського припливу інвестицій, не в останню чергу обумовленого спекулятивним підвищенням котировань на фондовому ринку.

Інакше кажучи, ці застереження дають підстави бачити, що як у першій, так і в другій державі чинники швидкого економічного зростання мали дещо штучний характер. У той же час для держав — членів європейського об'єднання найважливішим фактором був внутрішній попит на кінцеву продукцію. Ці країни нарощували торгові операції в середині ЄС і при цьому в останні десять—п'ятнадцять років впевнено обігнали двох гігантів, якими поставали США та Японія. Тепер чинники, що прискорювали розвиток обох колишніх лідерів, значною мірою себе вичерпали, і в 2001 р. ЄС вперше обійшов по темпах економічного зростання і США, і Японію. В чому ж криється загадка європейського успіху?

Відповідь на це запитання, як бачить ряд дослідників, у тому числі московські науковці В. Іноземцева й К. Кузнецова, необхідно шукати в особливостях, власне, європейського економічного зростання й у його історичному контексті. Поділяючи такий підхід, слід зазначити, що Європа, будучи протягом сторіч центром господарських і політико-соціальних інновацій, міцно посідала місце економічного лідера порівняно недовго, зумівши скористатися плодами промислової революції XVIII–XIX ст. Ще в середині XVIII ст., поступаючись у ремісничому і промислового виробництві Китаю і навіть Індії, лише напередодні XX ст. вона постала світовим господарським лідером. Про це красномовно свідчать цифрові дані.

Ставши світовим економіко-господарським лідером, Європа мала відповідно і політичну гегемонію. Так, якщо 1800 р. під контролем європейських країн було 35 % території політичних формувань, тобто країн світу, то 1878 р. ця цифра виросла до 67, а в 1914 р. — до 84 %. Точніше кажучи, періодом європейського геополітичного і економічного домінування був лише історичний відрізок, обмежений періодом до Першої світової війни. У цей час економічні системи європейських країн розвивалися на власній основі, вони не копіювали чужі досягнення і не мали сучасних джерел зовнішніх інвестицій. Історія не знає аналогів настільки стабільного і швидкого самостійного економічного зростання.

Що ж стосується господарського піднесення Сполучених Штатів, у першій половині XX ст. картина була зовсім іншою. Це відбувалося не тільки завдяки власним економічним успі-

хам, але й внаслідок відчутного спаду соціально-економічного розвитку європейських країн. Звичайно, що останнє мало кілька вимірів. Коротко назвемо найсуттєвіші з них для розвитку всіх держав світу.

По-перше, наприкінці XIX і в першій половині XX ст. Європа пережила демографічні втрати, що не мали прецедентів у світовій історії. Тільки з 1846 по 1939 р. у пошуках кращої долі її залишили понад 60 млн чоловік. Така величезна кількість сумірна з населенням нинішньої Франції. Разом з тим підкреслимо, що це ж були найактивніші люди і всі працездатного віку. Наступні людські втрати були пов'язанні зі світовими війнами. У 1914–1919 рр. у результаті Першої світової війни Франція і Німеччина втратили по 10 % людської робочої сили, Росія — 8, Італія — 6, а Великобританія — 5 %. У роки Другої світової війни військові втрати сторін, що боролися, досягли 17 млн чоловік, а втрати цивільного населення перевищили 20 млн. Таким чином, менш ніж за століття демографічні втрати Європи склали майже 100 млн чоловік, що відповідало 1/3 чисельності її населення за станом на 1850 р.

По-друге, народне господарство Європи було зруйноване двома світовими війнами. Скорочення ВВП на 15–30 % у роки Першої світової війни не було компенсоване навіть швидким ростом у 20-ті роки. А наступна світова економічна криза спричинила 1933 р. скорочення промислового виробництва в основних континентальних країнах на 40–50 %. Друга світова війна мала також досить відчутні й економічні наслідки: більшість європейських країн по обсягах ВВП були відкинуті в 1945 р. щонайменше на півстоліття назад. Частка ж США у світовому валовому продукті досягла 45 %, а їхня перевага в технологічній сфері навіть не піддавалася оцінці.

По-третє, Європа вийшла з Другої світової війни в стані морального шоку. Найбільш розвинена в економічному плані країна континенту, Німеччина, виявилася поваленою, звинуваченою у злочинах проти людства і поділеною між переможцями. В Іспанії, Португалії та Греції збереглися напівфашистські режими, Франція надовго заплямувала себе пособництвом з нацистами. Зважаючи на те, що Європа справилася із загрозою нацизму лише за допомогою СРСР і США, вона постійно була розмінною монетою у всесвітній грі нових великих дер-

жав, чи, за нинішньою термінологією, глобальних гравців. Старий Світ по війні був відчутно ослабленим у господарському відношенні, дезорієнтованим політично, навіть кращі європейські науковці опинилися за океаном. На сорок довгих років континент був поділений “залізною завісою”.

За таких досить складних умов важко було припустити, що до кінця ХХ ст. Європа знову стане світовим лідером за рівнем продуктивності праці, торгівлі, інвестицій, враховуючи політичні і соціальні технології. Проте вже в перше післявоєнне десятиліття, досягши передвоєнного рівня господарського розвитку в 1949–1951рр., європейські країни випередили Сполучені Штати по темпах економічного зростання. Підкреслимо, що протягом 50–60-х років середньорічні темпи приросту ВВП складали (%): у Західній Німеччині — 6,3; в Італії — 5,6; у Франції — 5; тоді як у США ці темпи приросту не піднімалися вище 3,5 %.

Показово, що наприкінці 70-х років Німеччина, чий ВВП виріс з 32 млрд дол. у 1952 р. до більш ніж 600 млрд., обійшла США по розмірах середньодушового національного доходу: 10,8 тис. дол. проти 9,6 тис. При цьому з 1950 до 1973 р. продуктивність праці в Західній Європі зростала в середньому на 4,7 % у рік, тоді як у США — лише на 2,9 %. Якщо 1950 р. середній рівень продуктивності праці складав у Італії 34 % американської, у Німеччині — 35, а у Франції — 45 %, то на порозі 90-х років — 85, 95 і 102 % відповідно. Найважливішим джерелом швидкого розвитку європейських економік поставала їхня висока відкритість: з 1950 до 1987 р. частка експорту у ВВП серед провідних західноєвропейських країн зросла в 3–5 разів, а в США вона збільшилася за той же період лише на 90 %.

7.2. Інноваційний тип розвитку держав — членів Євросоюзу

Для більш повного усвідомлення шляхів та засобів досягнення відчутних результатів у економічному суперництві держав Європи з провідними наддержавами і геополітичними гравцями варто з’ясувати те, що вони одними з перших прий-

няли постіндустріальний, інноваційний тип розвитку. Так, досить важливим було те, що господарські системи європейських країн швидко набували рис постіндустріалізму. Безпосередньо після закінчення Другої світової війни до 50 % населення Європи проживало в сільській місцевості, а частка аграрного сектора у ВВП досягала 30 %. Частка обробної промисловості і будівництва тут забезпечувала майже 43 % ВВП. Впродовж кількох останніх десятиліть ЄС випередив США по показниках долі (частки) промислового сектора у ВВП. Якщо в сільському господарстві ЄС до середини 90-х років було зайнято близько 5 % активного населення, а в США — 2,7 %, то видобувна промисловість нівелювала цю відмінність: тут використовувалося близько 2 % робочої сили в США, в Німеччині — 1,1, у Франції 0,8 %. При цьому 1995 р. додана вартість в аграрному секторі ЄС перевершувала американський показник на 36, а в енергетиці — на 71 %.

Важливий штрих до цієї картини додає і наступний фактор. У 60–80-ті роки у Європі були низькі темпи приросту населення і вона була майже закрыта для іммігрантів, а економічний розвиток США ґрунтувався на постійному залученні нової робочої сили. Порівняння країн ЄС і США по темпах зростання ВВП на душу населення переконливо демонструє перевага європейських господарських систем над американською. Однак одні тільки кількісні показники сьогодні вже не забезпечують світового економічного лідерства.

Дійсно важливим нині і може навіть доленосним у глобальному геополітичному суперництві для Євросоюзу є нарощування технологічних досягнень й інноваційний тип розвитку суспільства. Так, в умовах становлення постіндустріальної економіки найважливішим джерелом господарського прогресу стають технологічні досягнення. Саме в цьому відношенні США домоглися в 70–80-ті роки успіхів, що обумовили їхню перемогу над японськими конкурентами і як мінімум на десятиліття залишили позаду країни Європи.

Проте варто звернути увагу на ті зміни, що додають оптимізму в оцінці перспектив ЄС у технологічній сфері. Так, у 60–80-ті роки, крім явного відставання від США, для європейських країн головною проблемою була слабка сприйнятливність народногосподарських систем до новітніх досягнень науково-

технічного прогресу. В цих умовах країни ЄС стали шукати вихід у поєднанні зусиль і в активній державній політиці, спрямованій на прискорення технологічного розвитку. Результати не забарились і насамперед у ядерній енергетиці, авіабудуванні і космічних дослідженнях, у розвитку мережі швидкісних залізничних магістралей, уніфікації телекомунікацій тощо. При цьому частка державного фінансування в подібних проектах нерідко сягала 35–40 %.

Протягом 70–90-х років у загальній чисельності робочої сили ЄС доля науково-дослідницького персоналу зростала темпами в 3–6 разів вищими за американські. І як результат структура зайнятості характеризувалася в середині 90-х років наступним чином: на 10 тис. зайнятих у народному господарстві США приходилося 74 науковці, Іспанії — 30, Великобританії — 51, Німеччині — 58, Франції — 59, Швеції — 68 чоловік.

Слід зазначити, що суттєві зміни відбулися також і у фінансуванні науково-дослідних робіт: якщо 1996 р. обсяг залученого в ЄС венчурного капіталу досяг американського показника шестирічної давнини, то за 1998–1999 рр. він збільшився в 3 рази, а в 2000 р. зріс на 89 % до рівня 1999 р., до 48 млрд євро. За підсумками 2001 р. європейські вкладення у венчурні проекти вперше стали співмірними американським по абсолютним даним. Врешті-решт, слід відзначити, що в 90-ті роки європейці пішли на серйозне дерегулювання технологічного сектора, значною мірою передавши його в приватні руки.

За визначенням і провідних політиків, і науковців у самих цих державах використання високих технологій у 90-ті роки стане (якщо вже не стало) ще більш вирішальним фактором економічного ренесансу Європи.

Як відомо, наприкінці ХХ ст. Японія, Сполучені Штати і Європейський союз обрали принципово різні підходи до використання досягнень науково-технічного прогресу. В Японії переважало широке впровадження технологічних досягнень, отриманих і запозичених насамперед у США. Самі ж Сполучені Штати зробили акцент на виробництві інформаційних технологій і капітальної продукції, що почасти також експортувалися і значною мірою задовольняли внутрішній попит в ін-

вестиційному секторі. Об'єднана Європа ж використовувала свої технологічні досягнення насамперед для виробництва якісної продукції споживчого призначення, віддаючи перевагу скоріше слідуванню за попитом, а не переймаючись штучним його формуванням.

Зі свого боку підкреслю, що результати цих різних підходів мали також різні наслідки. Так, Японія набрала небачених обертів в експортній діяльності, але скорочення на Заході попиту на масові індустріальні товари призвело її до закономірного економічного спаду. У США рецесія мала йти за зниженням інвестиційного попиту, неминучим наслідком розсіювання райдушних надій, пов'язаних з Інтернет-економікою. Надвисокі темпи розвитку американської економіки в 90-ті роки стали для неї свого роду пасткою. Щорічне зростання складало 3,9 %; в економіці було створено 22 млн нових робочих місць. Рушієм прогресу ставали: зростання інвестицій та придбання інформаційних технологій. При цьому норма заощаджень зменшилася в 1999 р. нижче від нульової оцінки, а нові інвестиції більшою мірою надходили за рахунок кредитів чи доходів, отриманих від росту курсової вартості акцій. Турбуленції вартості цінних паперів високотехнологічних компаній мали як наслідок втечу від акцій. Останнє обернулося для інвесторів протягом 2000–2001 рр. втратами, що обраховуються в 7–8 трлн дол. Як наслідок, економічне зростання у США загальмувалося.

Підкреслю, що країни ЄС, навпаки, зуміли в 90-ті роки утримати, а почасти навіть зміцнити свої позиції у сфері виробництва більшості високотехнологічних продуктів, призначених для кінцевого споживання. Так, якщо на світовому ринку наукомісткої продукції частка ЄС складала близько 18 %, то на ринку продукції, виготовлення якої вимагає особливої майстерності, — понад 31 %. При цьому з 200 найбільших промислових компаній світу європейськими були 69, тоді як американськими — 64, японськими — 53.

Досить показово, що ще наприкінці 80-х років ЄС обігнав США за обсягом виробництва в хімічній промисловості, а на початку 90-х було забезпечене лідерство у фармацевтиці. У середині 90-х років у країнах ЄС вироблялося понад 13,5 млн легкових автомобілів на рік, що більш ніж удвічі перевищувало показники американського автомобілебудування (6,3 млн).

Далі, продовольчих товарів і одягу в ЄС випускалося майже стільки ж, скільки в США і Японії разом узятих.

Відзначимо, що структура виробництва в країнах Європейського союзу дещо консервативніша, ніж у США. Відповідно в ЄС вищий попит на висококваліфіковану роботу. Останнє спонукає до зростання доходів представників саме середнього класу. Так, середня заробітна плата у промисловості країн Євросоюзу складає 22,3 євро на годину, а в США лише 17,5 євро. Це можна унаочнити ще в такий спосіб: американський рівень оплати праці в промисловості не перевищує 78 % загальноєвропейського рівня.

Слід також наголосити, що особливістю розвитку країн ЄС є боротьба проти засилля дешевої робочої сили на ринку праці. Адже висока мінімальна платня в країнах — членах Євросоюзу (вона сягає до 50 %, а у Франції — 60 % середнього його рівня) служить тим притягальним чинником, що залучає наплив працівників зі східноєвропейських країн. Також показовим є факт майже вдвічі вищих доходів європейців, що зайняті в аграрному секторі, а у сфері послуг більш поширені маленькі приватні підприємства. Як наслідок, у ЄС середній клас зберігає свою стабільність. Більше того, нерівність для європейців є проблемою, яку вони здатні вирішити. Підвалинами цьому служать як економічне зростання, так і невідстороненість держави від регулювання процесів розподілу в суспільстві національних багатств. Результатом є подолання в основному європейськими країнами значної майнової нерівності.

Проте поступальний розвиток ЄС дається взнаки не тільки в цьому напрямі. Успіхи економіко-господарських зрушень мають і дещо інші виміри. Варто вказати, що сьогодні європейські компанії тіснять американські скрізь, де йдеться про виробництво складних товарів споживчого призначення. Встановлення в ЄС єдиних стандартів у галузі зв'язку забезпечило відчутне зростання і в цій сфері: якщо 1994 р. серед 10 найбільших компаній, що виробляють телекомунікаційне устаткування, було всього три європейських (а обсяг продажу їхньої продукції залишався на 10 % нижчим, ніж в американських фірм), то в 2000 р. було вже 5 європейських фірм, які в 1,8 раза перевищували по обсягах реалізації продукції своїх американських конкурентів.

Нині ЄС впевнено випереджає США з поширення засобів мобільного зв'язку. Так, у Європі ними користується 72,1 % населення, а в США — 42,7 %. Три європейські фірми — “Nokia”, “Siemens” і “Ericsson” — контролюють 49,3 % світового ринку мобільних телефонів. Разом з тим американська “Motorola” — 13,2 %, а японські “Panasonic”, “NEC” і “Mitsubishi” — лише 11,1 %.

Варто наголосити, що на рубежі тисячоліть європейські країни вступили в конкуренцію зі США й у тих сферах, де раніш американська перевага не викликала сумніву. Прикладом може служити виробництво озброєнь і літакобудування. Так, за підсумками 2001 р. європейський оборонний консорціум EADS практично випереджає американську “Lockheed Martin” і стає другим у світі виробником аерокосмічної техніки, поступаючись лише концерну “Boeing”. В останні два роки в найбільших конкурсах на постачання військової техніки бере участь більше європейських оборонних компаній, ніж американських. Значні позиції посідає концерн “Airbus Industrie”, створений 1970 р., який упевнено посуває “Boeing”. Адже тоді — тридцять років тому, європейські авіабудівники контролювали лише 4 % світового і 15 % європейського ринку цивільної авіації. Тепер картина в цій галузі зовсім інша. Так, якщо 2000 р. авіакомпанії розмістили 611 замовлень на продукцію “Boeing” і 520 — на літаки “Airbus”, то за першу половину 2001 р. — 121 і 299 відповідно. З огляду на це стає зрозумілим, чому європейський проект щодо виробництва на базі українського вітчизняного військово-транспортного літака Ан-70 зусиллями концерну “Airbus Industrie” і політичними діями відповідних держав було відхилено.

Слід мати на увазі, що відносна традиційність структури господарських систем Європи, що оптимально використовує нові технології, дає ЄС шанс обійти США по темпах зростання виробництва. За оцінкою фахівців, для цього існують як мінімум три передумови. По-перше, господарське зростання в Європейському союзі спирається на стабільний платоспроможний попит і високі норми заощадження, завдяки чому має дуже стійкий характер. На інвестиційні потреби направляється до 22 % ВВП. Менш розвинена порівняно зі США сфера послуг здатна поглинути значну частину надлишкової робочої си-

ли. Досить показово, що з 1997 р. країни ЄС уперше з початку 70-х років створюють більше робочих місць, ніж США, — за останні три роки близько 6 млн проти 4,8 млн робочих місць.

По-друге, аналіз підтверджує те, що ЄС демонструє більш самодостатню економічну систему, ніж США: внутрієвропейська торгівля, що складала в 1958 р. лише 36 % товарообігу, сьогодні сягає 62 %. Це означає досить незначну залежність від зовнішніх, навіть глобальних факторів. Скажімо, фінансово-економічна криза 1998 р. в Росії і наступна азійська значно не вплинули на соціально-економічне становище в країнах Євросоюзу. Розрахунки свідчать про наступне. За умови зниження темпів американського економічного зростання на 1 % при нинішній ситуації уповільнення росту ВВП у країнах ЄС можливе не більш ніж на 0,3–0,4 %. З урахуванням цього зрозумілою стає вища стійкість економіки ЄС до наслідків можливих криз як у Латинській Америці, так і в інших регіонах світу.

По-третє, ЄС має можливість врахувати уроки досвіду американського високотехнологічного сектора. Господарські системи Європи менш залежні від ситуації в цій сфері. Так, скорочення удвічі виробництва в інформаційній і комунікаційній сферах здатне знизити американський ВВП на 4,5 — 5,5 %, тоді як європейський — не більш ніж на 1,5 %. Досвід США дозволяє тверезо оцінити значущість тих чи інших сегментів високотехнологічних галузей для європейської економіки й уникнути невиправданих витрат, не кажучи вже про можливість за визначеного перебігу подій відносно дешево скупили відповідні американські компанії.

Однак, крім масштабів економіки і темпів її зростання, існує цілий ряд інших показників, що визначають економічний вплив того чи іншого регіону. До таких факторів належить міжнародна торгівля і присутність на ринках відповідних регіонів світу. Зазначимо, що в більшості з них ЄС уже міцно посідає провідні позиції.

Відомо, що протягом усього післявоєнного періоду об'єми міжнародної торгівлі зростали швидше за обсяги світового валового продукту: з 1950 р. торгівля зросла у 18 разів, тоді як валовий продукт лише в 5,5 раза. Менш відомо, що динаміка

торгових показників США і ЄС майже завжди була різнонаправленою. Тільки в роки воєн і депресій Сполучені Штати домагалися визначеного, а точніше умовного лідерства; у 1948 р. вони забезпечували 22 % загального обсягу світової торгівлі. У мирні роки позиції європейських країн були швидко відновлені: вже 1953 р. сумарний обсяг експорту 12 країн, що нині входять до ЄС, перевищив обсяг американського експорту.

Далі додамо наступне. До 2000 р. 9 з 20 найбільших світових експортерів (Німеччина, Франція, Великобританія, Італія, Нідерланди, Бельгія, Іспанія, Швеція і Швейцарія) представляли Західну Європу, а їхня сумарна частка у світовому експорті досягала 32,2 % при долі США в 12,3 %. У торгівлі послугами картина ще більш вражаюча: 12 з 20 найбільших світових експортерів представляють ЄС і забезпечують 50,2 % світового експорту проти 15,7 % з боку США. Підкреслимо, що в Німеччині і Франції частка експорту у ВВП складає 25 %, у країнах Бенілюксу — 50, а в Ірландії — 75 %, тоді як у США — близько 13 %, причому в останньої більше половини товарообігу припадає на Канаду і Мексику.

Отже видно, що міжнародна торгівля є одним з основних факторів економічного прогресу європейських країн, а тенденція розвитку торговельної діяльності свідчить про оптимальний характер функціонування їхніх народногосподарських систем. Причому, на відміну від інших країн і регіонів, у європейській торгівлі представлена в основному різнобічна продукція схожих галузей. За подібних умов торгові операції заохочують конкуренцію у всіх сферах, а не розвивають гіпертрофованим чином один сектор господарства на шкоду іншому. Цим пояснюється той факт, що близько 85 % експорту і 77 % імпорту ЄС припадає на промислові товари. Навіть така важлива стаття імпорту, як енергоресурси, нині посідає досить скромне місце: 7,5 % загального імпорту ЄС проти 27,9 % у 1975 р. Отже, усіляко розвиваючи торговельні відносини, країни ЄС підтримують свою промисловість і сільське господарство, імпортуючи в першу чергу ті товари, що в недостатній кількості виробляються в межах Союзу або ж не можуть вироблятися в Європі.

Природним наслідком такої торговельної політики є різке зниження залежності економіки ЄС від експорту в країни, що розвиваються, і імпорту з них. Якщо 1958 р. внутрішньо ре-

гіональна торгівля забезпечувала лише 36 % товарообігу європейських країн, то сьогодні її частка перевищує 62 %. Обсяг торгівлі з найближчими сусідами, що не входять у ЄС, — Швейцарією, Норвегією, Росією, Польщею, Туреччиною, Чехією, Угорщиною і Словенією, більш ніж у 2,7 раза перевищує обсяг торгівлі зі США. Тим самим європейські економіки піднімають критерії сприйнятливості до нестійкості ринків, що розвиваються. Адже у середині 90-х років на торгівлю з країнами Південно-Східної Азії і Японією припадало лише близько 13 % зовнішньоторговельного обороту держав ЄС, із країнами Середземноморського басейну — близько 6 %, з найменш розвиненими країнами Африки і басейну Тихого океану (відомими як учасники Ломейських конвенцій) — 2,8 %, а з Латинською Америкою — 2,5 %. У цілому на торгівлю з країнами, що розвиваються, наприкінці 90-х років припадало 36,7 % торгового обороту США і лише 17,9 — Німеччини, 14,7 — Великобританії, 10,3 % — Франції.

Таким чином, європейські країни забезпечують оптимальне розосередження своїх торгових потоків, не потрапляючи в залежність від господарської кон'юнктури в США, Азії чи Латинській Америці. Жодна з країн ЄС не направляє в будь-яку іншу країну Союзу більше п'ятої частини свого загального експорту (11,3 % ВВП) і не отримує з жодної країни більше 19 % свого сумарного імпорту (10,4 % ВНП). Це вигідно відрізняє Європу від Сполучених Штатів, найближчі сусіди яких — Канада і Мексика — направляють у США більше двох третин свого експорту й отримують від США практично дві третини усіх своїх імпортних надходжень.

7.3. Шляхи подальшого геополітичного сходження ЄС

У постбіполярний період розвитку континенту всі значні геополітичні гравці спрямовують свої зусилля на пошук адекватних відповідей на виклики глобалізації та шляхи подальшого утвердження в сучасному світі. В останнє десятиліття ХХ ст. лідерство ЄС як основного торгового союзу світу ні в кого не викликає сумнівів. Адже США, Канада і Мексика,

об'єднані в рамках НАФТА, контролювали в 1996 р. частку світової торгівлі, що значно поступалася їх частці у світовому валовому продукті: 17,8 проти 28,2 %. У випадку з ЄС ми бачимо зворотну ситуацію — 37,2 проти 24,6 %. З огляду на роль міжнародної торгівлі в забезпеченні стабільного економічного зростання можна стверджувати, що зовнішньоторговельна політика країн Європи приносить їм набагато вагоміші результати порівняно зі США, а європейська економічна інтеграція має під собою незрівнянно міцніші підвалини, ніж штучно створювана під егідою США конструкція, що називається Всеамериканською зоною вільної торгівлі і покликана об'єднати весь континент.

Слід також підкреслити, що протягом другої половини ХХ ст. темпи зростання обсягів міжнародної торгівлі втричі перевищували темпи приросту світового валового продукту. У свою чергу, темпи зростання міжнародних інвестиційних потоків у чотири рази перевищували зростання обсягів міжнародної торгівлі. Так само, як і в міжнародній торгівлі, у перетіканні капіталів виявляла закритість західного світу: 1990 р. розвинені індустріальні країни направляли в держави такого ж рівня розвитку 76 % експорту товарів, тоді як п'ять найбільших економік світу — США, Великобританія, Японія, Франція і Німеччина — забезпечували понад 75 % як експорту, так і імпорту прямих іноземних інвестицій.

Однак найбільш вражаючі зміни відбулись у 1996 — 1997 рр. Тепер ЄС став єдиним потужним інвестиційним центром сучасного світу. Однак це ще не цілком усвідомлено економістами, геополітиками та політичною елітою. США вперше з 1913 р. поступилися першістю з експорту капіталу вже не Європейському регіону в цілому, а одній з європейських країн — Німеччині, цій надпотузі Європи. Таке становище, в свою чергу, істотно змінило всю картину інвестиційної активності в 90-ті роки, протягом яких п'ять найбільших європейських інвесторів — Німеччина, Великобританія, Франція, Нідерланди і Швейцарія — забезпечили майже 80 % усього нетто-експорту іноземних капіталовкладень.

Повніше уявлення про масштаби європейської інвестиційної експансії можна скласти, оцінивши успіхи європейців у сфері поглинання іноземних, і в першу чергу американських, конку-

рентів. Активізація міжнародних злиттів і поглинань є заслугою європейських інвесторів: обсяг ініційованих ними угод зріс у 1993–1995 рр. у 4 рази, а в 1995–1999 рр. — ще в 7 разів. Основними цілями були компанії, що розташовані в США; у 1996–1999 рр. кількість придбаних іноземцями американських фірм зросла з 73 до 566, а вартість угод — з 2,9 до 282 млрд дол., тобто майже в 100 разів за чотири роки. Підкреслимо, що 84 % цієї суми припадало на частку європейців.

Назвемо найважливіші угоди. Так, навесні 1998 р. німецька “Daimler-Benz” за 41 млрд дол. встановила контроль над компанією “Chrysler”. Влітку того ж року найбільший німецький “Deutsche Bank” придбав за 9,2 млрд дол. нью-йоркський інвестиційний банк “Bankers Trust”. Наприкінці 1998 р. англійська “British Petroleum” купила американську нафтову корпорацію “Атосо”. На початку 1999 р. британська “Vodafone Group” поглинула “Airtouch Communications”, а в серпні наступного року додала до своєї компанії “Verizon Wireless”. 2000 р. швейцарські банки “Credit Suisse” і “UBS” купили американські фінансові компанії “Donald-son, Lufkin & Jenrette” і “Paine Webber” за 12,8 і 12 млрд дол. відповідно. Влітку 2000 р. “Deutsche Telekom” придбав компанію “Voice Stream Wireless”, а французька “Vivendi” купила канадську фірму “Seagram”, що, у свою чергу, володіла компанією “Universal Pictures”. І цей перелік можна продовжувати. Вкажемо, що при цьому американські фірми практично нічого не змогли протиставити європейському вторгненню: з п’ятдесяти найбільших злиттів і поглинань 2000 р. і першої половини 2001 р. 12 складала, власне, придбання європейськими фірмами компаній США і Канади, і лише одна була пов’язана з придбанням американськими інвесторами європейської корпорації.

Сформувавши економічний і політичний союз, ЄС з 1999 р. ввів на фінансові ринки й у своїх паралельних розрахунках нову грошову одиницю євро. Остання вже з 1-го січня 2002 р. замінила у всіх 12 країнах євросони всі наявні і безготівкові розрахунки. Звичайно, що ще потрібен час, для того щоб 300 млн громадян у таких країнах, як Бельгія, Німеччина, Фінляндія, Франція, Греція, Ірландія, Італія, Люксембург, Голландія, Австрія, Португалія й Іспанія, звикли до нової гро-

шової одиниці і нових цін. Власне, до євро мають ще всі звикнути і поза кордонами єврозони.

Відмітимо, що був час, коли деякі політики поза кордонами Європи висловлювалися проти євро. За словами колишнього канцлера Німеччини Г. Шмідта, “деякі розумні американці вже давно знали, що нова валюта має велике майбутнє, саме тому вони були проти євро”. Г. Шмідт висловлювався в тому сенсі, що через кілька років поруч з доларом євро стане ще однією світовою валютою, а також ще однією світовою резервною валютою. За оцінками фахівців ще до подій 11 вересня 2001 р., за умови коли Європейський союз і відповідні фінансові інститути скористаються своїми майбутніми шансами, вони впораються з панівним положенням американських фінансових установ. Загальний ринок єврозони перетвориться на велике народне господарство. Тобто в європейців була добра нагода вірити в майбутнє нової загальноєвропейської валюти. Перебіг подій після жаклих терористичних актів 11 вересня 2001 р. проти США показав, що прогнози щодо євро виправдалися, що євро досить потужно заявив про себе, що будь-які послаблення долара обертаються посиленням нової європейської валюти.

Слід підкреслити, що відтепер євро не тільки символ, а й водночас і могутній двигун подальшої європейської інтеграції. Успішне введення євро стало вже історією, воно є шедевром високоякісної роботи системи європейських центрального і відповідних національних банків. Найбільша грошова реформа в історії континенту пройшла без ускладнень. У довгостроковій перспективі відповідна політика, яку буде здійснювати Європейський центральний банк, що розташований у Франкфурті-на-Майні, буде мати, за всієї можливої передбачуваності, відчутний вплив на подальше зростання Євросоюзу, зміцнення його економічних позицій у глобальному вимірі.

Тим самим нова валюта кидає виклик міжнародній валюті, якою досі був американський долар. Отже, відтепер важливою проблемою є протистояння долара і євро як нової світової валюти. Відомо, що частка долара у світових товарних трансакціях, що знизилася у 80-ті роки з 64 до 47,6 %, й у 90-ті знову зросла до 59 % (частка п'яти валют країн зони євро в розрахунках коливалася в ці роки в інтервалі

28–33 %). Однак це зростання спирається не на успіх самих США, а на активізацію експорту новими індустріальними країнами, прихильними (як і Японія) до розрахунків у доларах. Тим часом внутрішньоевропейська торгівля, номінована в ЕКЮ в 1982 р. лише на 9 %, сьогодні номінована в євро більш ніж на 67 %.

Також підкреслимо, що важливим індикатором ролі світових валют є їхня частка на ринку міжнародних запозичень і в резервах центральних банків. У цих аспектах позиції європейських країн виглядають сильнішими. В останні роки частка долара як валюти, в якій здійснювалися державні і корпоративні запозичення, значно знизилася. Поряд з цим Європа має набагато більше вільних фінансових ресурсів, ніж США: 1998 р. у країнах ЄС і Швейцарії були зосереджені практично 40 % усіх світових банківських депозитів, тоді як на США припадало лише 14,4 %. Подібна динаміка спостерігається й щодо валютних резервів: частка долара в них знизилася, а частка валют країн єврозони зросла.

Таким чином, розглянувши ряд суто економічних проблем, з якими зіштовхуються країни ЄС і США, інші глобальні геополітичні гравці на сучасному етапі, необхідно відзначити наступне. Впродовж другої половини минулого сторіччя економіко-господарські системи успішно розвиваються, але дещо по-різному. Досить показово, що Європа і, зокрема, Євросоюз домоглися величезних успіхів, поставши з руїн найжахливішої в історії людства війни — Другої світової. Європейський союз своїми досягненнями може вважати ті положення, що виходять зі становища сформованого ним нового світового економічного і геополітичного центру.

Тим самим ці матеріали дають інформацію для роздумів щодо справедливості ряду уявлень про європейську економіку, що укоренилися серед вітчизняних та й закордонних дослідників. У першу чергу це — уявлення про низькі темпи зростання, якими буцімто Європа відрізняється від США й інших регіонів. Навряд чи можна, рухаючись повільніше лідера, наблизитися до нього усе ближче і ближче. Наведені статистичні і порівняльні дані, власне, саме про це свідчать.

Сучасний технологічний прогрес, що також зазвичай часто асоціюється головним чином зі Сполученими Штатами Амери-

ки, набув останнім часом нових форм. Нині ясно, що далеко не всі його результати можуть досить швидко бути використані ринком. Отже, далеко не завжди і не всі науково-технічні досягнення обумовлюють темпи економічного розвитку. Європейські економіко-господарські системи, залишаючись більш традиційними порівняно з американською, більш стійкі до різного роду спонукальних потреб та проблем, що нав'язуються ринком. Саме тому економіки країн ЄС менш сприйнятливі до криз, що супроводжують і будуть супроводжувати розвиток нових господарських секторів, особливо не орієнтованих безпосереднім чином на споживацький ринок. Разом з тим країни Євросоюзу залишаються досить конкурентоспроможними майже по всіх основних товарних позиціях.

Показово, що Європа залишається світовим торговим, інвестиційним і фінансовим центром. Країни регіону генерують близько 40 % міжнародних торгових потоків і є найбільшими інвесторами. Проте це не свідчить, як прийнято іноді вважати, про інвестиційну непривабливість самих країн ЄС. На підтвердження цієї тези той факт, що середній рівень іноземних інвестицій на душу населення тут майже в десять разів перевищує аналогічний показник так би мовити найпривабливіших в інвестиційному відношенні країн Південно-Східної Азії й Америки.

Досить ймовірним може бути вихід Євросоюзу в найближчій перспективі на провідні позиції по темпах економічного зростання серед усіх глобальних гравців сучасного геополітичного простору. Більш того, адаптувавши введений євро, ЄС здатний буде ще більше зміцнити свої позиції як світова економіко-господарська наддержава.

Однак проблеми і досягнення тієї чи іншої країни та союзу держав не вичерпуються і ніколи не вичерпувалися одними тільки економічними факторами. Слід підкреслити, що Євросоюз нині підтримує дипломатичні відносини більш ніж з 130 країнами світу. Він має статус спостерігача в ООН і в її спеціалізованих організаціях, бере участь у роботі ОЕСР, що об'єднує 30 економічно розвинених країн. У щорічних самітах Великої Вісімки беруть участь найбільші держави — члени ЄС: Великобританія, Італія, ФРН і Франція, а також голова Комісії, що безпосередньо представляє Євросоюз. Від початку

ЄС є активним учасником ОБСЄ. На рубежі тисячоліть Західна Європа вийшла на такий рівень інтеграції, що відчуває себе і сприймається світом як єдине ціле. Євросоюз — це також ключовий компонент архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей і стандартів.

Дійсно, в рамках ЄС стверджується підхід щодо формування засад спільної зовнішньої політики та політики безпеки. За баченням Брюсселя, інтеграційні заходи будуть неповноцінними, якщо Євросоюз не зможе уже в найближчому майбутньому проводити єдину зовнішню політику та політику безпеки. Саме Франція та ФРН ще на початку 90-х років були ініціаторами внесення відповідних доповнень у договір про створення Європейського союзу. Вони запропонували сам механізм формування СЗПБ Євросоюзу. Однак Велика Британія та деякі інші держави на протипагу французько-німецькому баченню, обстоювали збереження монопольного становища НАТО у формуванні політики безпеки. До речі, різні підходи в подальшому відбилися на ставленні цих держав до політики США у боротьбі зі світовим тероризмом.

Держави ЄС запровадили створення багатонаціональних військових формувань: з 1989 р. — німецько-французька бригада, з 1993 р. — єврокорпус, а з 2003 р. — в рамках і під командуванням ЄС функціонують сили кризового реагування загальною чисельністю в 64000 військових. Звичайно, ще зарано говорити про значне дистанціювання ЄС від НАТО. Проте порівняння перебігу подій 1999 р. навколо “гуманітарної катастрофи” в Косово, у 2001 р. після нападів терористів на об’єкти США та навколо кризи в Іраку в 2002 — 2003 рр. свідчать про відповідну трансформацію трансатлантичних відносин. Франція, Німеччина та деякі інші союзники США по НАТО не підтримують воєнні підходи заокеанського партнера. Ці країни прихильні до розв’язання навіть дуже гострих питань світової політики мирними засобами. Євросоюз обстоює засади превентивної дипломатії, а дистанціювання від заокеанського партнера при певному перебігу подій може набрати подальшого і глибшого розвитку. Дехто з аналітиків схильний вважати, що нині вже відчутний геостратегічний розкол поміж США та Євросоюзом за формального існування стратегічного і військового партнерства.

Місце, що посідає нині ЄС у сфері міжнародних відносин, його роль у світовій політиці, значні соціально-економічні досягнення і стандарти свідчать про ефективність обраної західними європейцями політичної філософії, а також стратегії, механізмів і методів інтеграції. Тим самим у соціальних, геополітичних і культурних вимірах успіхи європейських країн уявляються ще більш значущими, ніж навіть їхні економічні досягнення. Саме тому нині відбувається природний процес переосмислення геополітичного статусу Європи загалом і Європейського союзу зокрема. Ставши врівень зі США за багатьма економічними вимірами, ЄС не сприймає одноосібної гегемонії з боку США.

Проте не слід сподіватися, що нові контури та прояви власної ваги Євросоюзу будуть проявлятися так настійливо, як з боку Сполучених Штатів. В європейських столицях провідні політики свідомі того, якою ціною і завдяки чому зміг ствердитися Європейський союз. Тут здебільшого відсутній радикалізм, натомість виваженість та конструктивізм беруть гору. З другого боку, навіть гіпотетичне уявлення, що Євросоюз заговорить в один голос як геополітичний гравець, змушує і США враховувати тією чи іншою мірою позицію ЄС вже нині.

З огляду на нинішні світогосподарські виклики слід мати на увазі також і наступне. Європейський союз вже кілька років поспіль демонструє нові підходи до екологічної політики, цілеспрямованої підтримки країн молодшої демократії та країн, що розвиваються. Тобто ЄС стає привабливішим полюсом сили, ніж інші геополітичні гравці. Зваженість і конструктивізм у світовій політиці вже нині стають більш притаманними ознаками Євросоюзу як нового геополітичного полюсу. Тож не дивно, що число претендентів на вступ до ЄС зростає.

Також підкреслимо, що, на відміну від США, Європа має тривалі і стійкі соціальні і культурні традиції; світогляд європейців, система мотивів їхньої діяльності істотно відрізняються від тих, що властиві суспільству за океаном. Сучасна Європа прагне не стільки підвищення рівня життя, скільки поліпшення його якості.

Так, країни ЄС уже кілька десятиліть проводять активну соціальну політику, наполегливо борються з безробіттям, домагаються значного скорочення тривалості робочого часу тощо. Активна соціальна політика Євросоюзу залишається важ-

ливим інструментом збереження соціальної стабільності. Статистичні дані переконливо свідчать, що країни — члени Європейського союзу помітно перевершують США не тільки в успіхах у викорінюванні бідності, але й у якості пропонованих соціальних послуг. Середній рівень та час, впродовж якого безробітний одержує в ЄС відповідну допомогу, значно більший за американський. Так, рівень допомоги по безробіттю в країнах ЄС досягає 80 % заробітної плати на останньому місці роботи. Допомога може надаватися впродовж 8,5 місяця після звільнення. Разом з тим відомо, що в США термін виплати допомоги по безробіттю рідко перевищує чотири місяці. Тривалість відпустки з утриманням у Європі сягає 32 дів проти 18 у США; тривалість відпустки по догляду за дитиною становить у Швеції 72 тижні, а в США — не більше 12, попередження про звільнення з роботи в європейських країнах за 6–10 місяців, а в Америці — лише за 60 дів.

Підкреслимо, що впродовж останніх десятиліть значно змінилася структура зайнятості населення. У країнах ЄС вона відображає більш високий, ніж у США, рівень життя. Серед європейців в останню чверть століття частка економічно активного населення в загальній його чисельності знизилася з 65 до 60 %. А в Америці за цей час показник зріс з 65 до 71 %. За останні п'ятнадцять років у США відсоток працюючих жінок значно збільшився і сягає нині 61 %, у той час як у країнах — членах ЄС цей показник складає 41 %. У Новому Світі практично значно вища доля працюючих пенсіонерів чоловічої і жіночої статі.

Досить красномовним підтвердженням підвищення рівня життя в країнах Євросоюзу є відповідне скорочення тривалості робочого часу працівникам. За період з 1960 до 1990 р. цей показник тут знизився з 2150 до 1650 годин на рік. У США — навпаки, середня тривалість робочого часу в останні роки зростає, і це за умови, що збільшується квота безробітних.

У середині 90-х років середньостатистичний американець працював на 11 % довше англієця і француза і на 23 % довше середньостатистичного німця. За підсумками 1995 р. середньостатистичний німець проводив на роботі 1542 години на рік, а датчанин лише 1409 годин. Інакше кажучи, тут існує чотириденна відпустка, а робочий день при п'ятиденному

робочому тижні складає 5 годин 52 хвилини. Ці показники для середньостатистичного американця значно вищі, та й він продовжує працювати 1945 годин на рік.

Тим самим соціальна політика в країнах — членах ЄС сприяє зрештою підвищенню економічної ефективності, разом з тим забезпечуючи поліпшення рівня життя населення. Саме в Європі ми знаходимо передумови становлення не тільки економіки, але й суспільства, що відповідає викликам нового ХХІ ст., і за таким суспільством майбутнє геополітичне утвердження.

З вищенаведеного напрошується висновок про те, що для України постає виправданим як економічно, так і геополітично завдання щодо ведення державної лінії на євроінтеграцію. Адже політика на якомога тіснішу співпрацю України з ЄС вже сьогодні виправдана з усіх поглядів. Виходячи з того, що це такий могутній і привабливий соціально-економічний гігант, потужний геополітичний гравець — саме таким постає нині Європейський союз. І тут необхідний не разовий порив чи стандартне заклинання, а планомірна і систематична наполеглива робота. Досить важливою складовою діяльності України на цьому шляху може бути широка структуризація відносин, формування належної суспільної думки, адекватних уявлень про завдання і наслідки розв'язання тих чи інших задач щодо інтеграційних перспектив нашої держави. Саме такий підхід, послідовна робота будуть мати сенс із позицій національних інтересів України і геополітичних глобальних вимірів розвитку континенту.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Визначте складові прогресу об'єднаної Європи на сучасному етапі розвитку.
2. В чому виявляється інноваційний тип розвитку інтеграційного об'єднання ЄС?
3. Які шляхи подальшого геополітичного сходження сповідує Європейський союз?

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ОБ'ЄДНАНОЇ НІМЕЧЧИНИ

Вже понад десять років Європа і світ живуть у новому вимірі: існування об'єднаної Німеччини. Сучасна ФРН — провідна економічно розвинена країна, яка розташована практично в географічному центрі Європейського континенту. Варто з'ясувати нові геополітичні виміри, яких набуває об'єднана Німеччина.

8.1. Формування нової геополітичної моделі сучасної ФРН

Відійшла в небуття ціла епоха повоєнного протистояння, історичним минулим стала система відносин, що визначалася умовами існування двох держав на німецькій землі та їх належністю до протилежних воєнно-політичних блоків. З якого б боку на це не поглянути, завжди потрібно і, певно, необхідно бачити реальний прогрес, перемогу демократичних засад розвитку. Питання єдності німецького народу в післявоєнний період не могло розглядатися лише самодостатньою величиною. Навпаки, вирішення цієї проблеми лежало у площині всього кола можливих і бажаних перемін.

Повоєнна Німеччина пройшла довгий шлях спокути, каяття і розколу. Давалось все це непросто. Але головним, певно, було те, що німецький народ, кращі його представники зуміли піднятися до рівня переосмислення національних цінностей і цілей. Вони пішли на радикальний розрив з рядом вікових національних традицій. Тим самим було суттєво оновлено суспільство, досягнута відмова від тих засад, які ускладнювали відносини Німеччини з сусідніми державами і народами.

Слід підкреслити, що започаткований ще у 70-ті роки пошук політичною елітою Бонна ефективних зовнішніх програм і концепцій у наступні роки відкрив можливості для національних інтересів і посилення ролі ФРН у міжнародних відносинах. Інтеграційна політика щодо Заходу, а також нова східноєвропейська політика в кінцевому підсумку сприяла вирішенню наступних проблем. По-перше, це досягнення примирення Західної Німеччини з сусідами; по-друге, зміни іміджу цієї держави з ворога на образ партнера; по-третє уможливлення державного об'єднання двох німецьких країн. Оновлені засади європейської політики Бонна пройшли перевірку на міцність і стратегічну доцільність у наступні роки. Набутий політико-дипломатичний досвід Західної Німеччини, її державних діячів, послідовність, виваженість зовнішньої політики стали в пригоді тоді, коли 9 листопада 1989 р. впав Берлінський мур і питання єдності перейшло в площину поточних справ політики, діяльності всіх державних структур.

Найважливішим результатом об'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 р. на основі домовленостей, досягнутих на переговорах по формулі 2+4, стало відновлення її основного геополітичного статусу, втраченого в результаті двох світових воєн — впливового силового полюсу практично в самому центрі Європейського континенту. На просторах Східної і Центрально-Східної (або за іншим визначенням Середньої) Європи Німеччина як одна держава завжди мала вирішальне значення. Об'єднання Німеччини 1990 р. стало одним з провідних чинників формування загальноєвропейської безпеки. Яким буде цей чинник у майбутньому? Що і як може радикально змінитися в зовнішньополітичній діяльності Німеччини? Відповідь на ці та інші запитання залежить, певно, від того, чи є об'єднання Німеччини остаточним і кінцевим обрисом відповідного геополітичного розвитку, від чого залежить доля всього Європейського континенту.

Об'єднання 1990 р. визначило також остаточні географічні форми та кордони сучасної Німеччини. До цього часу, впродовж тисячолітньої історії, Німеччина не мала виразної і сталої історичної форми. Доречно зазначити, що відповідна просторово-історична форма Франції — L'Ехаgone була оста-

точно закріплена після закінчення багатолітньої війни (1415–1435), тобто значно раніше. У випадку з Німеччиною ми спостерігаємо протягом століть розвиток потужного і численного народу в динамічно змінних кордонах, в невизначеному просторі в центрі Європи. Така динамічність, територіальна змінність і відсутність достатнього простору була, за твердженням сучасного геополітика Йозефа Рована, причиною всіх загарбницьких воєн.

Об'єднання 1990 р. відбулося цілком свідомо шляхом досягнення демократичного консенсусу всередині країни відносно території та кордонів. Характерною в ході об'єднувального процесу ФРН та НДР стала відмова Німеччини від земель Східної Пруссії, Судет, а також підтвердження непорушності кордону по Одеру–Нейсе тощо. Таке територіально-державне визначення — головна подія, узагальнений підсумок всього попереднього розвитку для німців у ХХ ст. Об'єднання завершило процес просторової і геополітичної легітимації Німеччини, розпочатий ще Бісмарком.

І якщо ми нині спробуємо визначити завершальну форму, набуту Німеччиною, то на думку спадає тетрагональ. Її дві головні осі, розташовані в одній площині, показують головні центри сили, які визначають існування країни: Західну (французьку) Європу і Центральну, або, як говорили раніше, — Серединну Європу. Третя, головна вісь іншого виміру, детермінує відношення центральноєвропейської держави Німеччини до глибинних земель континенту, тобто України, Білорусі, Росії та країн Передньої Азії. Приєднання східнонімецьких земель остаточно завершило процес конституювання Німеччини як домінуючого центральноєвропейського масиву. Завдяки цьому суттєвому і природному “доповненню” свого історично-географічного ландшафту оперативна глибина простору Німеччини щодо Гамбурга збільшилась на 357 км, до Рейнського індустріального району — на 337 км.

У політико-географічному вимірі вперше в історії Європи на політичній карті з'явилась країна з досить численними спільними кордонами, яка не має територіальних претензій до своїх сусідів. Загальна довжина цих кордонів складає 3767 км, а саме: з Данією — 67 км, Нідерландами — 576, Бельгією — 155, Люксембургом — 135, Францією — 446,

Швейцарією — 334, Австрією — 784, Чехією — 810, Польщею — 460. У час досягнення державної єдності кордони об'єднаної Німеччини на заході й півночі пролягли з землями своїх союзників на заході, на півдні з дружніми державами зони сильного германського культурного впливу і на сході з новоутвореними молодими демократіями західноєвропейського типу. Зазначимо, що для останніх Німеччина, на відміну від острахів попередніх епох, стала взірцем політичного й економічного розвитку та могутнім центром притягання.

Численні прикордонні сусіди Німеччини надають їй статусу головного транзитного центру Європейського континенту, і поступово інтеграція лише посилює цю тенденцію. Такі політологи, як Л. Кунхард і Г. П. Шварц вважають, що до дев'яти безпосередніх прикордонних сусідів слід додати й тих, які з погляду транзиту можуть бути співмірними цьому статусу як безпосередні сусіди по узбережжю — Британію, Норвегію, Швецію.

Виходячи з такого географічного розташування та з аналізу соціальних, економічних та політичних реалій, наголосимо на особливій виразності для об'єднаної Німеччини загального переносу значної частини інтересів, у тому числі й національної безпеки на схід. Найбільш суттєвим і показовим у цьому плані стало перенесення столиці країни з Бонна — з крайнього заходу на крайній схід власної території — у Берлін. Зазначимо, що нинішня столиця об'єднаної Німеччини Берлін розташований лише за 55 км від кордону з Польщею. Тим самим відбулося й природне загальне зміщення німецьких інтересів на схід. Однак показовим, за нашим аналізом, є той факт, що цей перебіг однозначно збігається з інтересами євроатлантичних структур, до яких належить сама Німеччина. А саме — для західних союзників ФРН після розвалу біполярної системи відносин на континенті постало викликом розширення зони свого впливу і особливо НАТО до лінії так званого Великого кордону. Власне німецькі інтереси полягають в тому, щоб остаточно перекласти статус периферійних зон безпеки на простір колишніх держав — членів Варшавського договору.

Німецьке питання було в центрі змін у Європі. Для політиків та незаангажованих науковців цілком очевидно, що сама

європейська структура буде залежати в першу чергу від місця об'єднаної Німеччини в континентальній системі безпеки та співробітництва. Так, виходячи з аналізу німецької проблеми, яка повною мірою постала 1990 р., варто було врахувати три обставини.

По-перше, відновлення єдиної німецької держави було неминучим, причому вирішальна роль у визначенні темпів, форм відповідного процесу залежала від самих німців — громадян НДР і ФРН. Чотирьом державам-переможницям (США, СРСР, Англії та Франції) довелося лише встигати за об'єднувальним потягом і уточнювати статус збільшеної Німеччини. Адже в той час бурхливих зрушень спроби накладити обмеження, щось нав'язати чи загальмувати процес єднання німецького народу спроможні були детонувати потрібну кризу: в рамках інтеграційного Європейського співтовариства, в Північноатлантичному альянсі та в німецько-французьких відносинах.

По-друге, незважаючи на 40-річний досвід демократії ФРН, який унеможливило повторення драматичних подій минулого, поява в центрі Європи потужної Німеччини з більш як 80-мільйонним населенням робить виклик стосовно нинішнього балансу сил. У поєднанні зі зміною та невизначеністю традиційної ролі НАТО і з подальшим розпадом Варшавського пакту цей чинник спроможний був призвести в найгіршому разі до розриву євро-американських зв'язків та розладу Європейського співтовариства. Така перспектива змушувала до визначення структури європейської рівноваги, яка враховувала б існування об'єднаної Німеччини. Складність полягала в тому, що необхідно було поєднати та забезпечити при цьому сумісність як інтересів всіх держав, що були учасниками забезпечення безпеки континенту, так і факт існування західноєвропейського полюсу безпеки.

По-третє, варто особливо наголосити, що процес німецького єднання розвивався в більш стрімкому ритмі, ніж процес загальноєвропейського зближення. Все це, як нині стало цілком очевидним, унеможливлювало те чи інше відхилення від існуючих структур безпеки, радикальну їх реорганізацію чи створення нових структур на Європейському континенті.

Адже теоретично за тогочасних умов можливі були три варіанти розвитку подій, схилення об'єднаної Німеччини у той

чи інший бік. Про можливості кожного з варіантів говорилося і писалось тоді багато. Назвемо ці варіанти: збереження членства у НАТО зрослої ФРН, нейтралітет об'єднаної Німеччини, а також возз'єднання в контексті одночасного подолання блокової системи, або за тогочасною термінологією — в єдиному європейському домі.

Перша модель, яка, зрештою, і стала визначальною, постанала “актом великої політичної і стратегічної значущості”, що уможливила в подальшому розбудову “європейської опори” Атлантичного союзу в територіальних кордонах ЄС. При цьому враховувалося подальше скорочення озброєнь сторін, перетворення НАТО на організацію здебільшого політично-військового характеру. Більш того, такий спосіб розв'язання німецької проблеми був пов'язаний з висуненням ще на початку 1990 р. головою КЕС Ж. Делором плану західноєвропейської федерації, проекту прискореного формування Європейського союзу.

Додамо, що довше всіх не погоджувався на входження об'єднаної Німеччини до НАТО колишній Радянський Союз. Спротив Кремля межував зі спокусою чи з провокуванням Бонна навіть до виходу ФРН із західних союзів. Нова ж філософія сучасної безпеки передбачала саме політику інтеграції розширеної ФРН в західні союзи, збереження і посилення її укоріненості в євроатлантичних структурах.

Наступна ж модель, перехід Німеччини до нейтрального стану, також певною мірою базувалася на реалістичному ґрунті. Її реалізація, як стверджували науковці із Франції Ф. Бозо й Ж. Паоліні, прискорила б розпад Варшавського пакту, а Атлантичний союз НАТО поставила б перед вибором між саморозпуском і реорганізацією та перенесенням лінії оборони з Ельби на Рейн. Стосовно Німеччини за нею лишалося б визначення форми свого нейтралітету, який міг би бути, за умови згоди німців, австрійського або ж шведського зразка. В першому випадку це мали б бути визначені міжнародні обмеження щодо національних збройних сил, а відповідно до другого підходу мали б бути встановлені відповідні параметри нейтрального статусу лише на національній основі.

Проте подібний сценарій не відповідав реаліям як європейської політики, так і інтересам його учасників. Аргументами,

що заперечували можливість нейтрального шляху нової Німеччини, служили: подолання антагонізмів поміж Сходом і Заходом континенту; унеможливлення консервації воєнно-політичних блоків і відповідних порядків у Європі, які могли б мати антинімецьку спрямованість; рішучий потяг східних німців щодо остаточного закріплення на своїх теренах суспільно-політичних інститутів західної демократії.

Розглядаючи третю модель — возз'єднання німців — у новому загальноєвропейському контексті, слід взяти до уваги наступне. По-перше, німецьке питання знову постало на порядку денному завдяки і в результаті загальної тенденції подолання розколу Європи. А по-друге, відновлення єдності мало б відбутися за умов стабільності і безпеки, за умови того, що його “темпи і форми будуть скоординованими зі встановленням нового європейського порядку”.

Цьому ж мали б бути підпорядковані складові колективної безпеки: участь всіх зацікавлених держав, контрольований характер роззброєння та задіяння ядерного чинника. Водночас принципи колективної безпеки виключали б форми воєнної інтеграції, що подібні до існуючих в рамках НАТО. Окрім цього, німецькі держави мали б поступово, етап за етапом наближатися до єдності, синхронізуючи власні дії із загальноєвропейським процесом. Проте головним ускладненням став стрімкий перебіг подій у Німеччині, особливо “процес морального, політичного та економічного демонтажу і розвалу НДР”. Тобто “нерегульований процес злиття НДР з ФРН міг би призвести до непередбачуваних наслідків”. Два воєнних союзи, що стикалися саме тут, не були готові до такої межі ризику для континенту. ФРН мала всі підстави перехопити ініціативу і незабарилася скористатися цим.

Водночас саме об'єднана Німеччина є активним прихильником підвищення рівня безпеки в Європі та світі. Стосовно Європейського континенту ФРН особливу увагу приділяє ОБСЄ, нарощуванню довіри і співпраці всього кола майже 60 держав. Німеччина розглядає ОБСЄ як механізм подальшої розробки та введення в дію загальних цінностей і норм, гармонізації та поглиблення довіри, контролю над озброєнням в Європі, а також у попередженні та врегулюванні криз та конфліктів. Тобто роль ОБСЄ отримує нове бачення, вона має

працювати на сучасніших базових засадах. Водночас німецьким політичним керівництвом підкреслюється необхідність більш прагматичного підходу до самої організації та її діяльності. Організація розглядається Берліном як своєрідний міжнародний форум, який не може й не повинен замінити НАТО. Всі інститути ОБСЄ, за баченням німецьких політиків, мають діяти в площині несилового впливу. Тобто політичні підходи та рішення мають випереджати можливі конфлікти. Інститути ОБСЄ повинні контролювати дотримання прав людини та свободу виборів. Проте там, де конфлікт вже спалахнув й потрібно застосувати силу для його погашення, там має діяти НАТО. Водночас Німеччина обстоює підхід щодо необхідності в такому разі мати мандат ООН чи ОБСЄ на застосування сили.

Поряд з цим в рамках Європейського союзу Німеччина разом з Францією та іншими країнами обстоює підхід щодо формування спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Згідно з баченням офіційного Бонна, а потім Берліна, інтеграційні процеси на заході континенту залишатимуться неповноцінними, якщо ЄС не зможе проводити єдину зовнішню політику та політику безпеки. Тому Німеччина та Франція ще на початку 90-х років виступили ініціаторами внесення відповідних доповнень у договір про створення Євросоюзу. Вони запропонували створення механізму формування СЗПБ Європейського союзу.

Природно, що серед членів ЄС існували й інші підходи. Так, на противагу німецько-французькому баченню, Англія, Данія та Нідерланди обстоювали необхідність збереження монопольного становища НАТО у формуванні політики безпеки. ФРН, виходячи з нового геополітичного становища континенту, наполягає на поєднанні атлантичного партнерства з усе більшим розвитком європейського співробітництва та підвищення ролі ЄС у питаннях політики безпеки. Цьому прислужилася створена ще 1989 р. німецько-французька бригада, яка з 1993 р. підпорядковується єврокорпусу. Такий підхід став, по-перше, суттєвим кроком у розбудові європейської опори НАТО, а по-друге — початком набуття європейцями власної оборонної єдності. Цей підхід отримав подальший розвиток в рішеннях саміту в м. Кельн 1999 р. під

час головування в ЄС саме Німеччини. Відповідно до цих рішень з 2003 р. в рамках і під командуванням ЄС функціонують сили кризового реагування загальною чисельністю в 64000 військових.

Зазначимо, що саме такий підхід, який обстоює об'єднана Німеччина, отримав подальший розвиток. За моделлю Єврокорпусу, який створили ФРН, Франція, Бельгія, Іспанія та Люксембург, у другій половині 90-х були створені німецько-датський і німецько-нідерландський корпуси. Пізніше і в НАТО була сприйнята модель багатонаціональних формувань. На її засадах були також створені німецько-американський та датсько-німецько-польський воєнні корпуси.

Таким чином, створення й накопичення досвіду кооперації військових з'єднань різних країн, багатонаціональних формувань показує те значення і роль, яких надає об'єднана Німеччина кооперативним зв'язкам, а не самостійним впливам з боку однієї навіть демократичної наддержави. Нову міць та вагу Німеччина застосовує для подальшого зміцнення як засад демократії в більш широких географічних межах, так і для розв'язання демократичними засобами тих різних підходів та суперечностей, які мають місце в європейських та євроатлантичних структурах.

Останнім часом відносини Німеччини та США, інших її союзників в рамках західних воєнних союзів набули деяких ускладнень та поглиблення протиріч. Все це, за нашою оцінкою, викликано, по-перше, змінами геополітичних параметрів об'єднаної ФРН на континенті, а по-друге — прагненням Німеччини посісти по ключових питаннях європейського та євроатлантичного будівництва більш помітне місце і на цій основі реалізовувати свої національні інтереси.

Протиріччя, що мають місце, їх головні вузли кореняться, власне, в самій динаміці розвитку інтеграційних процесів та процесів глобалізації. Нині в період утвердження нових і якісно відмінних від попередньої історичної доби геополітичних реалій Німеччина, опановуючи своє нове значення, намагається не ускладнювати, а знаходити оптимальніші рішення подальшого розвитку ЄС, ЗЕС та їх взаємодії з оновленим НАТО. Нинішня ФРН віддає все більшу перевагу кооперативним зв'язкам та інтеграції.

8.2. Геостратегія об'єднаної Німеччини щодо Центрально-Східної Європи

Безперечно, що формування нової геополітичної моделі об'єднаної Німеччини не могло не задіяти та значно трансформувати й тих попередніх поглядів і засад у сфері національної безпеки, які були експоновані на простір Центральної чи за тогочасним визначенням Середньої Європи. Адже подібні до нинішніх турбулентні зміни на континенті були властиві й раніше. Їм, звичайно, передували характерні геополітичні концепції та більш-менш відповідний розклад сил на континенті. Водночас попередній розподіл сил спричиняли воєнні дії чи їх перспектива. Однак нині, на відміну від попередніх історичних етапів, зміни, що відбулися, не є навіть детермінантами воєнних дій.

На початку Першої світової війни гегемоністські ідеї призвели до континентального суперництва Німеччини і Габсбурзької монархії проти безпосередніх сусідів та інших держав. Особливе місце у гегемоністських планах відводилося Середній Європі (Mitteleuropa). Фрідріх Науман, який видав книжку під назвою “Середина Європа”, вважав, що перебіг подій Першої світової війни остаточно визначить виникнення нової європейської супердержави під гегемонією Габсбурзької монархії. Негативний потенціал цих ідей посилювався політичними планами утворити геополітичну Середню Європу задля оновлення дуалістичної монархії. Проте цей підхід і потенціал Середньої Європи був остаточно дискредитований після Першої світової війни. Однак саме в цей час можна спостерігати спроби надати Середній Європі конкурентну геополітичну функцію — так званого санітарного кордону (cordon sanitaire). Як відомо, це поняття виникло 1815 р. і поєднувало держави на французькому кордоні, які мали стримувати розповсюдження значного революційного потенціалу Французької революції. Після закінчення Першої світової війни план “санітарного кордону” був розроблений і задіяний французьким прем'єр-міністром Клемансо і англійським Ллойд-Джорджем. На “санітарний кордон” покладалося виконання

подвійної функції: по-перше, нейтралізувати вплив більшовизму в русі на захід, а по-друге, створити проміжний центр сили, аби не допустити порозуміння Німеччини з Радянським Союзом.

Однак надії, що покладалися у ті часи на Серединну Європу як “санітарний кордон”, в подальшому не виправдалися. Наголосимо, що процес розпаду Австро-Угорської імперії на початку ХХ ст., радянсько-польська війна 1920 р., порозуміння в Рапалло і радянсько-німецький пакт поділу 1939 р. і його наслідки та, нарешті, перемога СРСР 1945 р. “остаточно ліквідували Серединну Європу і перетворили її на радянську зону впливу”. Тобто після Другої світової війни Серединна Європа перетворилася на оперативний простір превентивного розгортання військ Варшавського блоку. Тим самим впродовж майже півстоліття “Приливно-відливні землі” втратили свою основну геополітичну функцію і перетворились на периферію Серединної землі. Великий кордон був замінений Берлінським муром, новою неприступною “залізною завісою”, а війська НАТО виконували роль нових легіонів. Безпека європейського простору змушена була протягом 45 років базуватися на штучній ідеї стримання замість балансу інтересів. Разом із Серединною землею Німеччина також була виключена з традиційної системи європейської рівноваги, перетворена на периферію НАТО. ФРН залишалась виключеною із загальноєвропейського поля політичних дій, оскільки (згідно з тезою американського геополітика Н. Спайкмена) Німеччина, поділена навіть на дві частини, політично не існує.

Звичайно, розпад біполярної системи координат континенту та керування світом і об’єднання Німеччини 1990 р. надали шанс утворити історичний простір Серединної Європи як геополітичної реальності нового типу. За таких умов роль і значення об’єднаної Німеччини, її вплив на цей регіон значно зросли б, та й геополітичний регіон мав би неабияку вагу. З огляду на таке надзвичайно важливе значення Серединної, а за нинішнім визначенням Центрально-Східної Європи для об’єднаної ФРН, остання максимально використовувала всі свої можливості для поширення власного впливу на цей простір. Найбільш перспективним вважалося використати для цього довгострокові цілі Північноатлантичного пакту, а також

залучити країни молодій демократії до інтеграційних процесів на континенті.

Коаліційний християнсько-ліберальний уряд об'єднаної Німеччини на початку 90-х років виробив власну платформу щодо майбутніх тенденцій розвитку Північноатлантичного альянсу. Тим самим було засвідчено надзвичайне значення, яке надавалось проблемі пошуку нової геополітичної моделі ФРН в системі колективної безпеки. В коаліційній угоді 1994 р. зазначалося, що НАТО є і буде основою європейської і німецької безпеки, що Північноатлантичний союз і Європейський союз складають основні засади мирного розвитку європейської системи колективної безпеки, що розширення НАТО має проходити пропорційно до розширення Євросоюзу. Тобто, задекларувавши незмінність базових засад щодо системи безпеки на континенті, об'єднана Німеччина визначила її головний пріоритет німецької зовнішньої політики в галузі власної безпеки в 90-х роках.

Формування німецької позиції передбачало конкретні тактичні рішення з питань строків, форм і черговості приєднання кандидатів на членство в НАТО. Навколо цього точилися найбільш жваві дискусії. Головними опонентами в уряді були міністр закордонних справ К. Кінкель (ВДП) і міністр оборони ФРН Ф. Рюе (ХДС). Глава оборонного відомства був прихильником максимально швидкого і безкомпромісного залучення країн — кандидатів в НАТО. Особливу увагу, на його думку, слід було приділити Польщі як найбільш імовірному кандидату з огляду на її унікальне для Німеччини геополітичне положення. В той же час К. Кінкель вважав, що стриманість у процесі розширення і обережність ФРН у цьому питанні відповідає інтересам країни.

За баченням Німеччини, загальна послідовність вступу країн — претендентів в союз НАТО мала б такий вигляд: Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, а потім Румунія і Болгарія, дещо пізніше країни Балтії. Окреме місце серед цих країн має посісти Словенія, внутрішні тенденції розвитку якої могли б привести до нейтралізації міжнародного статусу подібно до її “патрона” Австрії.

На початку 90-х років здавалося, що розширення Північноатлантичного союзу НАТО на Схід стане автоматичним кро-

ком і Захід досить швидко й остаточно закріпить за собою колишні геостратегічні вигоди СРСР. Цей неконтрольований процес було припинено 1994 р. Його принциповим запереченням стала демонстративна відмова міністра закордонних справ Росії А. Козирева підписати документ про участь Росії в програмі НАТО “Партнерство заради миру”. Це було на початку грудня 1994 р. в Брюсселі на щорічній зустрічі міністрів закордонних справ країн — членів НАТО. А. Козирев висловив позицію РФ формулою: “Так — партнерству заради миру, ні — розширенню”. Новий міністр Росії Є. Примаков зайняв ще жорсткішу позицію щодо прискороного розширення НАТО. Ейфорія, яка протягом кількох років захоплювала східноєвропейських політиків, скінчилася. Тому ілюзії щодо термінового вступу до НАТО, які часто запаморочували голови багатьом лідерам країн-претендентів, наразилися на сувору дійсність. Стало цілком очевидним, що “остаточне рішення стане результатом компромісу між Росією і Сполученими Штатами”.

В об’єднаній Німеччині більш ніж в інших країнах Заходу діяли з урахуванням позиції Росії. К. Кінкель фактично визнавав пріоритет відносин з РФ порівняно з прискореним розширенням блоку. Позиція Німеччини справляла відповідний вплив і на її союзників. З огляду на непримиренну позицію Росії Захід став більше приділяти уваги проведенню стратегії м’якого просування НАТО на Схід.

Американська “стратегічна” ініціатива, як часто називають програму “Партнерство заради миру”, була фактично першочерговим *тактичним* маневром “м’якого” формування західних інтересів на просторі Центрально-Східної (Серединної) Європи. Її висунення надало можливість розробити конкретні форми взаємодії щодо зміцнення довіри та нарощування співпраці з країнами молодого демократії. Водночас Польща фактично очолила групу з трьох першочергових кандидатів і стояла попереду Угорщини і Чехії, які також претендували вступити до Альянсу.

Наголосимо, що Німеччину польські політики воліли бачити основним лобістом у цьому питанні. База такого взаєморозуміння була закладена ще восени 1989 р. “загальною декларацією” Коля — Мазовецького, а також підписанням в листопаді 1990

р. польсько-німецького договору про кордон і в червні 1991 р. договору про добросусідські та дружні відносини. Новообраний польський президент А. Квасневський перший закордонний візит у січні 1996 р. здійснив до Німеччини. Тим самим він підтвердив незмінність пріоритетів зовнішньої політики свого попередника. Квасневський назвав вступ Польщі до НАТО “основним завданням польської зовнішньої політики”.

Проте слід мати на увазі й інше. Під час державного візиту в Польщу в липні 1995 р. канцлер ФРН Г. Коль підтвердив у своєму виступі в сеймі взаємозв’язок прийняття країн в ЄС і НАТО відповідно до наведеної нами вище коаліційної урядової угоди. Тим самим він певною мірою викликав розчарування серед польських парламентаріїв, які сподівалися на пріоритетність входження до НАТО з огляду на неодноразові запевнення Ф. Рюе щодо сприяння вступу Польщі до НАТО в найближчій перспективі. Виступ Г. Коля свідчив про певну стриманість зовнішніх устремлінь німецької політики, про те, що гору брали здоровий глузд та гнучкість зовнішньополітичної лінії ФРН.

З погляду урядовців та оглядачів, польсько-німецьке примирення, на зразок франко-німецького, стане в майбутньому одним з головних чинників центрально-східно-європейського простору. Надзвичайно сприятливою для цього стала співпраця у сфері розширення НАТО та майбутнього приєднання Польщі до ЄС. У галузі ж безпеки польсько-німецькі відносини виходять за межі двосторонніх. За оцінкою З. Бжезінського, реальна Європа сучасної історичної доби “неможлива без широкомасштабної співпраці та злагоди Польщі з Німеччиною”. Американський політолог особливо наголошував на тому, що “безпека має бути основним аспектом будь-якої реальної співпраці між ними”. Остаточне рішення щодо форм розвитку безпеки на континенті і просування НАТО на Схід приймалось, звичайно, не в Бонні та Варшаві, а в Москві й Вашингтоні. Однак порозуміння цих держав з широкого кола питань, їх спільні підходи стимулювали позитивне вирішення питання 1999 р., коли Польща, а з нею Чехія та Угорщина вступили до НАТО.

Перспективним, на погляд німецьких політиків, є залучення до членства в НАТО поряд з іншими східноєвропейськими

державами також і країн Балтії. Однак ця політика потребує ще чималих зусиль багатьох сторін. Статус безпеки цих країн викликає занепокоєння, інколи навіть показне. В цьому контексті певною мірою більш рельєфно вимальовується стійкий інтерес об'єднаної ФРН до Калінінградської області РФ. Певно, можна стверджувати про особливі геополітичні інтереси Німеччини стосовно цього анклаву. Адже Калінінградська область — це колишній Кенігсберг у Східній Пруссії, а також район Клайпеди — це колишній Мемельланд, які в силу повоєнного облаштування континенту відійшли від Німеччини до інших держав. Нинішнє політичне становище та географічне положення Калінінградської області між Литвою і Польщею з виходом у Балтійське море робить німецько-литовські відносини ключовими для всієї Балтії.

Німецько-литовські відносини зазнали значних змін після проголошення незалежності Литви в березні 1990 р. і наступного відновлення в серпні 1991 р. ФРН дипломатичних відносин з Балтійськими республіками в повному обсязі. Німеччина є другим за об'ємом інвестором у Литві і найбільшим західним торговим партнером. Подібний стан характеризує також інвестиційну діяльність ФРН у Калінінградській області. На початку ХХІ ст. іноземні інвестиції тут склали: німецькі — майже половину від загального обсягу, потім йдуть польські — четверта частина, а далі — інших держав і в їх числі балтійських. Ця тенденція, певно, посилюватиметься й надалі.

Зона Калінінградської області із самого початку потепління між Сходом і Заходом визначилась як зона потужних економічних інтересів ФРН. 1988 р. голова ради правління Німецького банку Ф. Крістіанс висловив ідею про утворення в анклаві особливої економічної зони, яка досить швидко знайшла підтримку в тодішньому СРСР. Добрі стосунки з керівництвом у Москві надали можливість швидкого просування проекту. У вересні 1991 р. відповідно до рішення Ради Міністрів СРСР на території Калінінградської області була утворена вільна економічна зона “Янтар”. До цього часу суттєвого розвитку вона не отримала саме з причин невизначеності у сфері безпеки.

Загальний економічний профіль області визначається різною концентрацією військової промисловості. Окрім того,

активний розвиток зони вільного підприємництва невідкладно потребує демократизації системи управління та значно більшої відкритості для іноземних інвесторів. У той же час збереження дещо подібної до попереднього рівня високої концентрації російських військ у цій області, м'яко кажучи, стримує активність міжнародного капіталу.

Звичайно, військова складова Калінінграда поряд з історичними та політичними чинниками зумовлює і спонукає до більш прозахідного курсу Балтійських республік. Естонія, Латвія і Литва після розпаду Радянського Союзу взяли чіткий прозахідний курс. Пронімецька спрямованість особливо відчутна для литовської зовнішньої політики. Вона не викликає жодних сумнівів і має деякі посилюючі геостратегічні фактори. Зростання німецького економіко-політичного полюса сили підтверджується переведенням столиці об'єднаної німецької держави в Берлін, значною підтримкою європейської політики Балтійських республік з боку Німеччини, нарощуванням присутності німецького капіталу в цих країнах.

Характерним є також і те, що в сучасній ФРН, Балтійських республіках частіше згадуються й історико-культурні підвалини. Так, німецький геополітик професор Х. Вайль наголошує: "Балтика разом із Санкт-Петербургом впродовж століть були тісно пов'язані з німецькою і особливо берлінською зонами культурного впливу. Якщо взяти до уваги той факт, що балтійські столиці певний час перебували під впливом Росії у досить сумнівному статусі, то слід погодитися, що їх відносини з Німеччиною, особливо з відродженою метрополією Берліна, будуть розвиватися тісніше, ніж у міжвоєнний час. Посилення впливу Берліна на Балтію відроджується у культурній царині. Поряд з цим Берлін, як традиційний центр прусського мілітаризму, не може не вплинути на колишню свою периферію саме у цьому сенсі. Звичайно, насиченість відносин країн Балтії з євроатлантичними структурами підіймає значення Калінінградського регіону як військового форпосту Росії на противагу Німеччині, Заходу.

Слід віддати належне стриманій позиції офіційних кіл ФРН стосовно збереження статус-кво Калінінградської області. 1994 р. тодішній посол ФРН у РФ однозначно наголошував, що в його країні жодна серйозна політична партія не

порушує питання щодо зміни становища Калінінградської області. Проте з боку окремих політичних сил активність заперечень цього становища дещо підвищилась. Деякі з них заговорили про східнопруські землі як “загальноєвропейську проблему першого рангу”. Тон цьому задає широке коло праворадикальних партій, зокрема Німецький народний союз (DVU), республіканці і Німецька ліга за народ і вітчизну (DLVN). Групою правих радикалів був утворений “Комітет допомоги Східній Пруссії у сприянні об’єднання та прав”. Організацією “Unitas Germanica” проводилася акція “Свобода для Кенігсберга”, було поновлено діяльність “Прусського земельного уряду Східної Пруссії та Мемельланда” тощо. Загальною програмною вимогою всіх цих організацій крайньо правого спектра є відновлення суверенітету Німеччини над втраченими територіями. Їх значну електоральну базу складають, окрім вигнанців саме з цих територій, впливові організації судетських німців.

Німецька меншість на території Калінінградського ексклаву може бути в перспективі використана для обґрунтування закріплення Німеччини на цих землях. Після тотального відселення німців наприкінці 40-х років кількість їх у 1989 р. складала не більше 900 осіб. За різними оцінками, вона становить тепер від 4 до 20 тис. осіб. Навколо факту стрімкого зростання німецької колонії в ексклаві точиться багато спекуляцій. Невдавні переселенці, в основному етнічні німці з Поволжя, мігрували на територію анклаву після того, як втратили надію на відновлення Поволзької республіки російських німців.

Однак офіційний Берлін займає досить помірковану і конструктивну позицію. Так, це простежується у виступі Герхарда Шредера за підсумками візиту федерального канцлера до Санкт-Петербурга в 2001 р. Г. Шредер стверджував, що коли Європейський союз розшириться і до нього увійдуть Польща та Балтійські країни, Калінінград, або як його називають у ФРН Кенігсберг, перетвориться на анклав юрисдикції Російської Федерації. Цей регіон має стати мостом, що об’єднає Європу з Росією.

Проблема Східної Пруссії не вичерпується Калінінградським анклавом. Німецько-литовські відносини мають постійний подразник у вигляді Клайпеди, колишнього Мемельлан-

да. Цьому певною мірою служить історична спадщина. Проблема Мемельланда історично завжди розвивалась як німецько-литовська. Основи суверенітету Прусської держави на цій землі закладалися Німецьким орденом. Впродовж XVII–XVIII ст. у Мемельланді оселялися, головним чином, біженці. До Першої світової війни Пруссія міцно утримувала суверенітет над Мемельландом, загальний німецько-культурний вплив був багато відчутніший. Згідно з переписом 1920 р. серед 140746 жителів Мемельланда 71156 складали німці, 67259 — литовці і 156 були поляки.

Після закінчення Першої світової війни союзники не наважилися передати Мемельланд Литві де-юре, однак, згідно зі ст. 99 Версальського договору, Німеччина позбавлялася прав на нього. В травні 1924 р. союзники, а це Велика Британія, Франція, Італія і Японія, уклали так звану Мемельландську конвенцію, згідно з якою цей регіон отримав статус автономної території у складі Литви. На цих землях відразу ж почали проводити політику тотальної литовізації населення. В останніх німецьких дослідженнях історії Мемельланда дається вкрай негативна оцінка тогочасної політики. Скажімо, солідне дослідження саме правових підвалин цієї проблеми зробив спеціаліст з міжнародного права м. Геттінген Г. Х. Горніг у книзі “Мемельланд — вчора і сьогодні. Історичне і правове дослідження”. Засуджуючи відокремлення Мемельланда від Німеччини після Першої світової війни, він пише: “Відокремлення Мемельланда відображало шовінізм, який сповідував Клемансо. А його крайня ненависть до всього німецького і його бажання нашкодити Німеччині взяли й тут гору”. Горніг вважає, що приєднання Мемельланда до Третього рейху, здійснене Гітлером у березні 1939 р., є цілком виправданим з правового погляду.

За рішенням Потсдамської (Берлінської) конференції Мемельланд було повернуто до складу Литви і на сьогодні його статус вважається остаточно вирішеним після укладення Московського договору у вересні 1990 р. стосовно остаточного врегулювання німецького питання. Однак не виключено, що за тих чи інших обставин ці питання можуть ще порушуватися, набирати політизованого виміру й тим самим ставати подразником відносин у регіоні.

Аналіз зовнішньополітичного курсу об'єднаної Німеччини щодо країн Центрально-Східної Європи доводить, що за нової доби німецька східна політика мала свою внутрішню логіку і послідовність. У перші роки характерним було прагнення до повного врегулювання відносин з усіма новими незалежними країнами в цій частині континенту, формування пріоритетів співпраці. Починаючи з 1993 р., ФРН стала активно підтримувати всі держави молодої демократії, особливо ті, які досягли кращих результатів трансформаційних перетворень, з метою їх залучення до євроатлантичних структур. Наступним кроком стала політика щодо безпосередньої інтеграції східноєвропейських країн у західні політичні, військові та економічні структури. Певним підсумком цих зусиль і новим рубежем становища Німеччини стало прийняття Польщі, Чехії та Угорщини до НАТО 1999 р.

Водночас зазначимо, що в об'єднаної Німеччини існує ряд питань зі східноєвропейськими країнами, які ще мають вирішуватися на двосторонньому і багатосторонньому рівнях. До кола питань і протиріч слід зарахувати проблеми німецької етнічної меншини в тих чи інших країнах молодої демократії, політичні проблеми щодо інтеграції до Північноатлантичного союзу, економічні, а то й певним чином територіальні питання. Звичайно, що останніх у їх класичному розумінні сучасна ФРН не має. Незважаючи на жорсткість, з якою були по війні проведені етнічні чистки, вони по-своєму розв'язали проблему Судетів, Сілезії, а також Східної Пруссії. Остаточно розв'язку цієї проблеми юридично закріпили угоди, підписані ФРН у 70-ті та 90-ті роки. Однак з огляду на об'єднання ФРН і НДР, прагнення нових незалежних країн поповнити лави Євросоюзу, уряд Об'єднаної Німеччини під певним тиском громадськості став порушувати питання щодо долі німецьких громадян, які мешкали раніше на теренах сучасних Чехії та Польщі, а також німецьких меншин у цих та інших країнах регіону.

З політико-правового погляду важливішим є підтвердження сучасних кордонів, що постали після Другої світової війни. Так, з Польщею було укладено Договір про кордон у листопаді 1991 р., а з колишньою Чехословаччиною — Договір про добросусідство та дружню співпрацю в лютому 1992 р. Остан-

ній також надав гарантії дотримання кордонів, права для німецької меншини, підтверджував юридичну недійсність Мюнхенських угод 1938 р. Поза рамками договору zostалися вимоги судетських німців про повернення чи виплату компенсації за конфісковане свого часу майно та можливість для них подвійного громадянства. Не випадково ратифікація цього договору проходила довго і важко в обох країнах.

Враховуючи довготривалі політичні дискусії в Німеччині та Чехії, у грудні 1996 р. в Празі було підписано спільну декларацію. В ній обидві держави засудили як Мюнхенську угоду, так і насильницьке виселення німецького населення із Судетів по війні, а також визнали свою взаємну відповідальність за злочини минувшини. Одночасно тверда позиція уряду сучасної ФРН під час дворічних переговорів постала своєрідною демонстрацією нових підходів до відносин з найближчими сусідами.

Місце, яке посідають східноєвропейські країни у геостратегії об'єднаної Німеччини, визначається кількома чинниками. Але головні з них два. Перший, Німеччина є для країн Центрально-Східної Європи надійним сусідом з потужним економічним та політичним потенціалом, що за умови співпраці може активно сприяти в подоланні їх власних економічних труднощів. Другий, ФРН є провідним учасником західних союзів та інституцій, увійти до яких прагне більшість нових незалежних країн. Зі свого боку об'єднана Німеччина нині потребує нової солідної опори, яка зможе забезпечити їй більший вплив на перебіг європейських подій. Саме такою опорою спроможний стати схід континенту.

З'ясування нового геополітичного становища об'єднаної Німеччини дає підстави стверджувати, що на нинішньому етапі вона реалізує власні інтереси через НАТО та Євросоюз. Однак за умови уповільнення інтеграційних процесів та посилення національних вимірів у підходах провідних держав Заходу щодо кооперативних відносин Німеччина може повернутися до доктрин Середньої Європи (Mitteleuropa). Наслідком такого підходу може стати формування нового порядку в Центральній і Центрально-Східній Європі, в якому об'єднана Німеччина посяде місце не лише економічного велетня, але й буде прагнути до політичного панування в цьому регіоні.

Аналіз підтверджує також і той факт, що нині стримуючим чинником економічної експансії ФРН у країни Східноєвропейського регіону є не вирішеність внутрішніх проблем після досягнення лише державної єдності. Звичайно, повномасштабній активізації політики Німеччини заважають проблеми, пов'язані з підтягуванням до відповідного соціально-економічного рівня східних земель.

8.3. Нові світові геополітичні характеристики об'єднаної ФРН

Нові геополітичні виміри об'єднаної Німеччини мають місце не лише стосовно своїх безпосередніх сусідів, але й у ширших масштабах. Слід підкреслити, що з набуттям повного суверенітету зрослою ФРН на її території різко була скорочена військова присутність союзників по НАТО, еволюції зазнали й концепції військово-політичної діяльності Німеччини. Але в Європі значно зріс ризик регіональних конфліктів. Запобігання цим конфліктам і збереження миру в регіоні стали найважливішими завданнями зовнішньої політики сучасної ФРН.

Саме тому в зовнішній політиці об'єднаної Німеччини виявилися два нових виміри. Вони значною мірою продовжують визначати позицію ФРН у наступний період розвитку континенту. По-перше, сучасна Німеччина прагне посилити власну роль у НАТО, ЄС, ОБСЄ та інших інституціях, що виходять на європейську безпеку. По-друге, Німеччина не стоїть тепер осторонь подолання міжнародних криз, етнічних конфліктів та ризиків неконтрольованого розповсюдження зброї тощо. Тобто характерним у сучасній зовнішній політиці ФРН є посилення в ній силового, воєнного компоненту. Вже навесні 1995 р. Німеччина офіційно проголосила нову воєнну доктрину. Головна відмінність її від попередньої полягає у тому, що відтепер бундесвер використовується не тільки для оборони власної території, а й залучається до операцій на віддалених театрах бойових дій.

Звичайно, в цьому зв'язку по-новому ставляться завдання перед військовим відомством ФРН, а також щодо його співпраці з союзниками та зацікавленими сторонами. Головним

завданням бундесверу, згідно з основним законом ФРН, є спроможність і готовність до оборони земель і союзників Німеччини, тобто безпосередній захист територіальної цілісності країни та її союзників, незважаючи на малоімовірну в сьогоднішніх умовах можливість прямого нападу. Зasadничими принципами діяльності бундесверу передбачена можливість оборони країни проти нападу з моря і повітряного простору. Важливою складовою є здатність бундесверу виконувати свої завдання в рамках колективної системи оборони НАТО.

Геостратегічні виміри становища ФРН, широкий спектр можливостей розвитку політичної ситуації, лібералізація правових підвалин щодо участі країни в “гуманітарних інтервенціях” передбачають мобільність і гнучкість бундесверу як головних ознак його дієздатності.

Новим моментом, пов’язаним з розпадом СРСР, об’єднанням Німеччини і розширенням НАТО на схід є усунення безпосередньої загрози нападу і збільшення періоду превентивного попередження. Для бундесверу це означає зміну форм бойової підготовки, відмову від повномасштабних бойових навчань, інтегративну співпрацю з арміями країн Східної і Центральної Європи ще на початковій стадії, радикальне технічне переозброєння тощо.

Завданнями бундесверу іншого порядку, які регулюються чинним законодавством, є його участь в колективних акціях по забезпеченню миру, подолання кризових ситуацій та регулювання конфліктів під проводом ООН. Юридичні основи цього впливають із членства країни в ООН, НАТО і ЗЄС, які узгоджені з внутрішнім законодавством рішенням Конституційного Суду в 1991 р. Тим самим було остаточно сформовано право “гуманітарних інтервенцій” для об’єднаної Німеччини.

Далі є співпраця у формі двосторонніх договорів, програм обміну, навчальних програм, спільних військових навчань, інших форм кооперативної взаємодії з країнами Східної і Центральної Європи. Легітимація цієї діяльності впливає із зобов’язання країни в рамках Паризької хартії 1990 р., Копенгагенської декларації ради НАТО 1991 р. і співучасті у програмі “Партнерство заради миру” тощо.

Зміна геополітичного становища ФРН в Європі та світі поставила на порядок денний об’єднаної Німеччини реформуван-

ня її збройних сил. Головний напрям реформ в армії запропо-
нувала спеціальна комісія, яка була створена ще напередодні
досягнення німецької єдності. Для визначення напрямів ре-
формування прислужилося врахування загроз та викликів,
з якими зіштовхнулася Німеччина. В сучасних умовах безпе-
ка ФРН залежить не лише від розвитку подій в Європі, але
й поза її межами, а також поза межами відповідальності
НАТО.

Згідно з концепцією реформування збройні сили ФРН по-
винні в майбутньому за дорученням уряду і за мандатом ООН
виконувати весь спектр завдань, передбачених Статутом ООН
(право “гуманітарних інтервенцій” у повному обсязі), а також
діяти в рамках Північноатлантичного союзу поза межами йо-
го відповідальності. Останнє положення наражалося неоднора-
зово на спротив опонентів, однак знаходило практичне підтвер-
дження.

Характерним для концепції реформування бундесверу було
визначення того, що фундаментом німецької безпеки залиша-
ється Північноатлантичний союз. Його структури повинні бу-
ти пристосовані до сучасних політичних і військових потреб,
що впливають з нового стану міжнародних і європейських
відносин. Нові завдання покладалися на підготовку і високо-
технічне озброєння підрозділів бундесверу на рівні потреб ча-
су. Справі зміцнення безпеки має прислужитися досягнутий
рівень відносин та співпраці зі збройними силами східноєвро-
пейських держав.

Таким чином, ґрунтовна реформа збройних сил ФРН була
розпочата на початку об’єднання і триватиме до 2005 року. По
проведенні реформи було досягнуто бажаного консенсусу прав-
лячої коаліції християнських та вільних демократів, а в по-
дальшому й так званого червоно-зеленого уряду. Структурно-
технічне переозброєння бундесверу почалося незабаром після
об’єднання. Зміни проходили, головним чином, у два етапи.
По-перше, згідно з результатами переговорів 2+4 армія НДР
була ліквідована, а абсолютна чисельність “армії об’єднання”
скорочувалась з 600 до 370 тис. осіб.

На другому етапі розвитку значна увага приділяється
структурній модернізації. Загальні витрати заплановано по-
ступово збільшувати з 6 млрд марок 1996 р. до 9 млрд марок

у 2003 р. Чисельність німецької армії мирного часу складає 338 тис. та 700 тис. військовослужбовців у стані оборони.

Значним нововведенням слід вважати створення великого корпусу сил швидкого реагування в кількості 53,6 тис. чоловік особового складу (37 тис. — сухопутні війська, 12,3 тис. — ВПС, 4,3 тис. — ВМС). Створення такого підрозділу ще десять років тому вважалося б абсолютно неможливим. Воно пов'язане зі зміною геополітичного статусу сучасної Федеративної Республіки Німеччини. Згідно з новими завданнями, які покладаються на країну у зв'язку з остаточним формуванням права “гуманітарних інтервенцій”, об'єднана Німеччина почала формувати щось на зразок експедиційного корпусу високої мобільності, здатного захищати і впроваджувати національні інтереси країни поза межами дії НАТО.

Такі темпи розвитку вже близько 2005 р. мають перетворити бундесвер на найбільш мобільну і модернізовану армію континенту. Роль цієї армії в центрі Європи значно зміниться. На це вже впливає насамперед утворення нової периферії НАТО за рахунок нових членів союзу — Польщі, Чехії та Угорщини. ФРН тим самим стала вже з 1999 р. оперативним центром східного крила НАТО.

Єдиною державою, чия армія здатна врівноважити військовою могутністю бундесверу, залишається Франція. Статус франко-німецького альянсу у військовому відношенні залишається надзвичайно вразливим на будь-які коливання. Переорієнтація воєнної доктрини будь-якої з держав може автоматично позначитися на рівні інтегративних відносин. Об'єктивність цього твердження не викликає жодних сумнівів у фахівців з проблем безпеки та питань німецько-французьких відносин.

Зазначимо, що під час криз у регіонах поза межами відповідальності НАТО в перші роки після об'єднання Німеччина зіткнулася з проблемою правового врегулювання питань задіяння частин бундесверу. Так, надаючи фінансову підтримку країнам для проведення операції “Буря в пустелі” під час Кувейтської кризи, ФРН утрималася від безпосередньої участі в ній. Це викликало дискусію та звинувачення в ухиленні ФРН від політичної відповідальності. У той же час коли німецький федеральний уряд зважився розпочати акції на підтримку дій НАТО, а також у наступних воєнних акціях НАТО

(наприклад, в Югославії), він відразу наразився на звинувачення про втягнення країни у воєнні операції за межею дії Вашингтонського договору.

Згідно з тлумаченнями Конституційного Суду ФРН в разі задіяння підрозділів бундесверу не потрібна зміна Конституції, однак для кожного випадку такого залучення необхідним є мандат Ради Безпеки ООН та окреме рішення бундестагу. Останнє приймається простою більшістю голосів й тим самим може бути формалізованим рішенням урядової коаліції.

Варто наголосити, що для багатьох німецьких політиків та й частини громадськості нове геополітичне становище Німеччини, досягнення нею повного суверенітету дають підстави вимагати посилення впливу країни у міжнародних справах, зокрема одержання місця у складі постійних членів Ради Безпеки ООН. Остання вимога, щоправда, пов'язується з реформуванням цієї авторитетної організації та потребою більшого представлення інтересів всього Європейського союзу і врахування нового становища держав — світових гравців. Взяття на себе “більшої відповідальності” у царині міжнародних відносин проголошується багатьма її прихильниками у різних варіаціях як мета та важлива основа сучасної зовнішньої політики Берліна.

Досить суттєвим є врахування підходів нинішньої так званої червоно-зеленої урядової коаліції до визначення власних зовнішньополітичних завдань. Федеральний канцлер Г. Шредер неодноразово наголошував, що “Німеччина неминуче належить до Заходу, що її трансатлантичні зв'язки є незаперечною основою зовнішньої політики”. А міністр оборони його першого кабінету Р. Шарпінг, виходячи з нового геополітичного становища держави, наголошував: “Німеччина має проводити впевнену в собі і стриману міжнародну політику”. Таке розуміння відповідає об'єктивному стану речей. Очікування на міжнародній арені вимагають конструктивної ролі німецької зовнішньої політики. Водночас, за словами Р. Шарпінга, необхідно зняти побоювання наших партнерів і сусідів щодо можливого повернення Німеччини до гегемоністської політики. Німеччина розтратить всі свої зовнішньополітичні можливості, якщо вона не буде цього враховувати і зробить ставку на національну карту.

Колишній міністр оборони ФРН виділяв чотири зовнішньополітичні цілі, що випливають з нового геополітичного становища держави. По-перше, це прихильність до стабільного миру та розуміння міжнародної стабільності як важливої передумови безпечного майбутнього як для ФРН, так і для будь-якої іншої країни. По-друге, сповідування прав людини, які є універсальною і невід'ємною складовою людської гідності. Повага до них, їх підтримка та підтримка розвитку демократії служать збереженню миру. По-третє, палка прихильність до повної безпеки, тобто безпеки на основі політичної, економічної, соціальної і культурної співпраці. По-четверте, готовність Німеччини брати участь у створенні системи добробуту, яка має майбутнє і підкреслює взаємозалежність власного добробуту з добробутом інших.

Реалізація цих цілей, за баченням німецьких політиків, спроможна базуватися на трьох засадничих принципах: інтеграції та кооперації, запобіганні конфліктам і передбаченні ризиків. Європейську інтеграцію німецький істеблшмент оцінює як результат історичного і своєрідного унікального політичного процесу навчання. За їх баченням, виміри європейської інтеграції постають найціннішою спадщиною ХХ ст. Водночас у Німеччині розцінюють, що поглиблення і розширення Євросоюзу, співпраця з державами у Східній та Центральній Європі, зважаючи на Росію й Україну, є найкращим засобом для побудови на континенті стабільної структури миру на тривалий час.

Останній період, і особливо після нападів терористів 11 вересня 2001 р. на США, продемонстрував посилення союзницьких зв'язків та зобов'язань Німеччини з цією світовою надпотою. І цьому є чимало підтверджень, зокрема участь підрозділів бундесверу у війсьній операції НАТО в Афганістані тощо. В той же час перебіг подій восени 2002 та на початку 2003 р. навколо проблеми Іраку, передвиборча парламентська кампанія в Німеччині засвідчила нові грані відносин Берліна та Вашингтона. Німеччина початку ХХІ ст. не визнає розв'язання конфліктів війсьним втручанням, вона прихильниця вирішення навіть гострих проблем мирними, дипломатичними засобами.

Прискіпливий аналіз дає підстави стверджувати наступне. Антиамериканські заяви, заперечення війни проти Іраку

Г. Шредером та Й. Фішером не слід розцінювати лише як тактичні кроки. Об'єднана Німеччина й надалі буде сповідувати більш пацифістські підходи, заперечуватиме підтримку діяльності політичних яструбів. Дистанціювання від заокеанських партнерів у ФРН за певних умов може мати подальший і глибший розвиток. Німеччина початку ХХІ ст. як надпотуга Європи не сприймає мову тиску, менторський стиль відносин. Такий стиль німці могли, а скоріше змушені були терпіти в повоєнні десятиліття. Нині, спокутуючи воєнні гріхи своїх попередників, утвердивши демократичні засади розвитку, ФРН буде все гучніше вимагати аналогічного підходу й від своїх партнерів. Все це буде також пов'язуватися з подальшим уточненням та визначенням національних інтересів об'єднаної Німеччини. Нині ФРН прагне всіяко уникати становища заручника у грі навіть більш потужних акторів міжнародних відносин.

За нових геополітичних вимірів, тобто по закінченні протистояння поміж Сходом і Заходом, питання визначення національних інтересів постає перед всіма європейськими державами. Характерно, що власні національні інтереси всі країни мають визначати в контексті переплетення багатосторонніх зв'язків на континенті. Останні здебільшого складають нерівність взаємозалежності, тому Німеччина намагається використати свої переваги. Це виявляється у її відносинах з партнерами по ЄС, з союзниками по НАТО, а також поза межами євроатлантичних рамок. До числа останніх слід зарахувати відносини ФРН з Росією, великою державою на сході Європи, Україною та іншими новими незалежними країнами.

Звичайно, особливі відносини об'єднаної Німеччини з Російською Федерацією постають в один ряд з відносинами зі США, Францією, політикою європейської інтеграції і вони складають ядро зовнішніх відносин Німеччини, визначають німецьку політику на сході Європи. Відносини ФРН — РФ також впливають на використання їх дії щодо здійснення ЄС та НАТО перегрупування сил європейських держав на користь проголошеного “переносу стабільності” з заходу на схід для міцного спорудження європейської стабільності.

Зазначимо, що підвищення довіри Росії й Заходу за активної співпраці ФРН з Москвою уможливило підписання 1997 р. Основного Акта відносин РФ з НАТО. Німеччина, ма-

ючи у своєму активі досить міцний потенціал співпраці з Росією, в основному знаходить раціональні рішення на шляху залучення РФ та інших країн при врегулюванні конфлікту на Балканах, намагається мінімізувати недовіру при розширенні євроструктур і Північноатлантичного союзу на схід континенту. Наголосимо, що формат співпраці 19 + 1, започаткований 2002 р., — це оптимальна формула залучення, а не ізоляції Росії при вирішенні гострих питань безпеки континенту у співпраці її з державами — членами НАТО.

8.4. Вектори співпраці Німеччина—Україна

Нині Німеччина є високорозвиненою державою, яка вирішує важливі завдання консолідації німецького народу на засадах західної демократії. Могутній економічний потенціал об'єднаної Німеччини поставив її на одне з провідних місць на континенті, в Європейському союзі. Для країн молодшої демократії досвід як післявоєнної трансформації західних земель, так і практика останнього десятиріччя щодо переведення в систему ринкових відносин економіки п'яти східних земель постає важливим притягальним прикладом. Зацікавленість оновленої Німеччини до розширення та поглиблення інтеграції в Євросоюзі, а також щодо демократичних перетворень у країнах, що розташовані на сході континенту, в тому числі в Україні, ґрунтується на економічних інтересах, на фундаменті взаємної вигоди.

Для України досвід Німеччини щодо державної і суспільно-економічної трансформації у східних землях є корисним і повчальним. Українським політикам та дипломатам важливо знаходити реальні вектори співпраці України та Німеччини як впливових та надійних партнерів. Підкреслимо й те, що федеральний уряд з 1993 р. визначив український напрям окремою складовою східноєвропейської політики держави.

Зазначимо, що Україна, піднявшись майже одночасно з відновленням об'єднаної Німеччини, за роки своєї незалежності довела наступне. По-перше, євроатлантичний вектор зовнішньої політики є важливим напрямом, складовою просування України шляхом демократії. По-друге, за ці роки закладено основи

розвитку ринкової економіки. Структуризація та змістовне наповнення відносин із західними об'єднаннями, в яких вагоме місце посідає ФРН, служать зміцненню національної безпеки нашої держави. Сучасна Україна і об'єднана Німеччина в багатьох сферах, особливо економічній та науково-технічній, можуть доповнювати одна одну і зміцнювати свій поступ у ХХІ ст. У цьому зв'язку важливо здійснити ретельний аналіз і об'єктивно, без метушні оцінити можливості, віднайти напрями для поглиблення співпраці та вести спільну злагоджену роботу.

Для розв'язання цього кола питань є достатні засади. Так, новим виміром українсько-німецьких відносин стало започаткування у травні 1998 р. Президентом Л. Кучмою і тодішнім федеральним канцлером Г. Колем *політичних консультацій*. Підкреслимо, що таку форму співпраці Німеччина має лише з окремими західноєвропейськими країнами, а також із Польщею та Росією. Інституціоналізація консультацій та впровадження їх у практику відносин покликані надати імпульс двосторонньому співробітництву з широкого кола питань. Загалом концептуальне покликання таких політичних консультацій можна сформулювати наступним чином: найвірогідніше, що євроатлантичний вектор зовнішньої політики України матиме стратегічний успіх за умови суттєвої підтримки такої надпотуги, якою є сучасна Німеччина. Реалізація зовнішньополітичного курсу України буде взагалі успішною, якщо він спиратиметься, з одного боку, на національні інтереси, а з другого — на умови врахування чинників глобалізації міжнародних відносин, де ініціатором інтеграційних перетворень на оновленому Європейському континенті виступає здебільшого об'єднана Німеччина.

Особливе значення має те, що об'єднана Німеччина та незалежна Україна надали природного стану геополітичному розкладу сил на Європейському континенті. Обидві держави уособлюють сучасну Європу, трансформаційні зміни на континенті за новітньої доби. Геостратегічні виміри наших двох держав дають всі підстави для розбудови українсько-німецьких відносин не лише на двосторонній основі, але й на засадах багатосторонньої співпраці.

Слід взяти до уваги, що провідні політики Німеччини усвідомлюють роль України як дієвого фактора досягнутої рівноваги і зміцнення стабільності у Центральній-Східній Європі та

на теренах Євразії. Вони зацікавлені у зміцненні демократичного напрямку перетворень в Україні, завершенні та зростанні ефективності результатів її ринкових реформ та інтеграції до трансатлантичного простору. Про це свідчать конкретні дії уряду ФРН у цьому напрямі. Так, завдяки підтримці Німеччини під час її головування в Євросоюзі в першій половині 1999 р. була розроблена стратегія ЄС щодо України, а наприкінці того ж року затверджена як спільний документ Євросоюзу його спільна стратегія щодо України.

Окремо слід наголосити, що підтримка ФРН, як провідної країни ЄС, може активно сприяти укладенню Україною з Євросоюзом угоди про вільну торгівлю, розширенню доступу українських товарів на європейський ринок. Перспективним напрямом співпраці є використання вигідного географічного положення України і підключення її до трансєвропейської мережі транспортних сполучень. А готовність ФРН до утворення тристороннього газонафтового консорціуму разом з Україною та Росією спроможна буде на ділі довести всі вигоди кооперативної співпраці з нашою державою.

У сфері гуманітарної співпраці актуальним є започаткування діяльності асоціації міст — партнерів наших держав. Сьогодні понад 20 міст з обох сторін розвивають партнерські відносини. Поєднання зусиль міст-побратимів додасть обертів цій важливій і перспективній роботі.

Також у полі зору мають бути створення Українського культурно-інформаційного центру в Берліні, розвиток україністики у німецьких вищих навчальних закладах та германістики в українських, підтримка на державному рівні відповідних громад національних меншин тощо. Розширення співпраці у галузі культури та освіти сприятиме формуванню у широкого загалу і, зокрема, у молоді обох країн нових вимірів відносин та спільних демократичних цінностей.

Окрім цього, справі нарощування співробітництва має прислужитися ретельний і поглиблений аналіз нереалізованих можливостей наших країн. Йдеться про “гучний” проект щодо виробництва середнього військово-транспортного літака на базі Ан-70. Тут своє вагоме слово мають сказати науковці, оглядачі, політики. Зняття обтяжливих обставин, досягнення адекватного сприйняття і бачення реальних перспектив наши-

ми зовнішньополітичними відомствами та напружена і систематична діяльність дипломатичних служб, їх зміцнення — все це неодмінно уможливить досягнення бажаних зрушень до стратегічного партнерства.

Політична воля керівників двох держав, що демонструється на політичних консультаціях на найвищому рівні щороку, може і повинна матеріалізуватися в нарощуване економічне, науково-технічне і гуманітарне співробітництво. Розширення співпраці сприятиме розвитку нових стосунків, а також прискорюватиме формування у широких верств населення двох країн нових, демократичних вимірів відносин, що лягатимуть у площину формування Європи ХХІ ст.

Для України є всі підстави сподіватися на розширення діапазону співробітництва з Німеччиною за нинішнього ново-старого уряду Г. Шредера — Й. Фішера. Особливу увагу політичних та ділових кіл ФРН привернуть питання нарощування співпраці у торговельній та економічній сферах, у галузі безпеки на континенті, в тому числі у напрямі екологічної та техногенної безпеки, а також у справі розширення та зміцнення демократичних засад розвитку. Україна, стверджуючи демократичну ходу у всіх її вимірах, може мати в особі урядових кіл ФРН надійних партнерів та реалістичних політиків, яким небайдужі шляхи розвитку країн європейського сходу.

Таким чином, можна підвести підсумки розглянутого нового геополітичного становища об'єднаної Німеччини. Радикальні зрушення, що відбулися на континенті на рубежі 80–90-х років ХХ ст., значно змінили всю конфігурацію і розклад сил в Європі та світі. Сучасна Федеративна Республіка Німеччина, набувши повного суверенного статусу, не змінила свого стратегічного вибору на користь західних цінностей та євроатлантичної інтеграції.

Однак збільшені вагу та силу ФРН використовує не лише для нарощування інтеграційних процесів, а й піднесення власного впливу на перебіг тих чи інших подій на континенті. Німеччина нині, а з часом ще більше проводитиме впевнену, але стриману міжнародну політику.

Об'єднана Німеччина вже проявила певне дистанціювання від заокеанського партнера, а з часом чи за певних умов такі підходи можуть мати подальший розвиток. Набуваючи все яскраві-

ших рис надпруги Європи, нова ФРН початку ХХІ ст. не сприймає мову тиску, зверхнє ставлення до себе чи менторський тон. Стверджуючи демократичні засади внутрішньої та зовнішньої політики в ширших масштабах, Німеччина ще виразніше буде впроваджувати нові демократичні виміри відносин зі своїми партнерами і союзниками, навіть такими, як США.

Водночас не має підстав вбачати в політиці зрослої ФРН дії неконструктивні чи надання переваг у досягненні власних національних інтересів за рахунок інших союзників та партнерів. Німеччина зміну свого геополітичного становища намагається використати в інтересах зміцнення безпеки в Європі та світі, розширення географічних меж демократії та залучення в орбіту євроатлантичної інтеграції все більшого числа країн молодого демократії.

Підходи щодо здійснення зовнішньої і, зокрема, європейської політики ФРН спираються здебільшого на мирні, несилові засоби з реалізації політичних цілей та установок, які є прийнятними для інших зацікавлених сторін чи глобальних гравців. Концептуальні засади зовнішньої політики об'єднаної Німеччини базуються на сучасних підходах відносин у глобалізованому, взаємозалежному світі. Вони включають також співпрацю з усіма державами Європейського континенту, прагнення більш раціонального задіяння всіх його структур безпеки. Мірилом зовнішньополітичних рішень ФРН є апелювання до спільних інтересів і цінностей як європейського, так і міжнародного співтовариства.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Назвіть складові сучасної геополітичної моделі ФРН.
2. Яке місце посідають країни ЦСЄ в геостратегії об'єднаної Німеччини?
3. Назвіть нові світові геополітичні характеристики ФРН.

ГЕОПОЛІТИКА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

У сучасному світі не тільки США, а й кожна країна посідає своє місце та виконує відповідну роль у системі геополітичних відносин. Відповідна геополітика є й у Росії (РФ) як нової незалежної держави.

9.1. Росія в системі геополітичних відносин

З геостратегічного погляду Росія ототожнюється із самою Євразією, збігається з геополітичним поняттям “географічна вісь історії”, об’єднує євразійський Захід і євразійський Схід, виступаючи самостійним особливим геополітичним організмом — ні Сходом, ні Заходом — зі своєю особливою культурою “серединної імперії”.

Росія (Російська Федерація) на зламі ХХ–ХХІ ст. теоретично і практично стає континентальною державою, має обмежені виходи до Чорного і Балтійського морів, віддалена від Центральної Європи поясом незалежних держав близького і далекого зарубіжжя. Перед Росією постало питання визначити свою геополітичну ідентичність. Росії історією відведена роль атланта світової цивілізованої рівноваги між Заходом і Сходом.

На сучасному етапі спостерігаються два підходи до визначення геополітичної самоідентифікації Росії. Прихильники одного з них вважають, що в Росії необхідно утворити суспільство, яке б жило в системі тих економічних, політичних і духовних координат, в яких живе Захід. Прихильники іншого відкидають ліберальні реформи, взяли на озброєння неоконсервативні цінності, змістили центр інтересів Росії у східні регіони.

Розпад Організації Варшавського договору і Радянського Союзу означав панування атлантистської стратегії, яка втілювалася в життя США і їхніми союзниками впродовж усього ХХ ст. Захід перемагає в “холодній війні” зі Сходом. Морська сила святкує свою перемогу над Сушею. Кінець двополярного світу — це стратегічний удар по Євразії, по континенталізму і суверенітету всіх євразійських держав. При цьому створюється враження, що Захід гаслом “благородної боротьби з радянським комунізмом” у дійсності прикривав свою одвічну боротьбу з Росією.

Маємо три версії майбутнього світового розвитку. Перша — перемога Заходу в “холодній війні” є повною і безповоротною. Друга — протистояння Суші і Моря збережеться, що приведе до створення нових блоків. У центрі одного з них будуть стояти США і їхні союзники, в центрі іншого — Росія, яка має перетворитись на Євразійську імперію. Експерти доходять висновку, що говорити про єдиний світ передчасно, і планетарний дуалізм таласократії (зміцнений аерократією і ефірократією) і телурократії залишається головною політичною схемою і для ХХІ ст. І нарешті, третя — багатополюсна модель світового розвитку, яка, на думку її прихильників, найбільшою мірою відповідає інтересам Росії.

Необхідно визнати, що сучасна Росія за своєю політичною значущістю і впливом на події у світі, в тому числі як постійний член Ради Безпеки ООН, безперечно, залишається однією з великих держав. Не випадково Захід, визнаючи політичну вагу і потенційну економічну могутність Росії, зарахував її у вісімку провідних країн світу. Поряд з геополітичним положенням і наявністю ядерних озброєнь до основних відзнак, які дозволяють в сучасних умовах вважати Росію великою державою, належать її потенційні можливості у сфері демографії, ресурсному забезпеченні, високому науково-технічному потенціалі тощо.

Природно, що Захід в цілому і США зокрема зацікавлені в подальшому ослабленні Росії. Одночасно Захід не може не усвідомлювати того, що Росія самим своїм існуванням забезпечує відповідний баланс сил, відіграючи тим самим позитивну геополітичну роль на світовій арені. Збереження цієї ролі Росії є одним з головних засобів застереження сповзання Єв-

ропи, а також світу в цілому до геополітичного хаосу. Ось чому основні промислово розвинені країни Європи й Азії, а також США насправді мають бути зацікавлені не тільки в тому, щоб забезпечити і зміцнити територіальну цілісність Росії, але й у відродженні сильної Росії, спроможної проводити у співробітництві з ними впливову як європейську, так і азійську політику.

Очевидно, Росія сама має визначити своє місце і роль у світовій політиці, усвідомити свої національні інтереси в зовнішньополітичному вимірі. Експерти поділяють ці інтереси на три основні категорії.

Найбільший інтерес Росії на глобальному рівні полягає в її активній і повноправній участі в побудові такої системи міжнародних відносин, у якій їй відводилось би місце, що відповідало найбільшою мірою її політичному, економічному й інтелектуальному потенціалу, військово-політичним і зовнішньоекономічним можливостям і потребам. Визначальними тут є відносини Росії і Сполучених Штатів Америки, Росії, Європейського союзу і Північноатлантичного альянсу. При зваженому реалістичному підході до регулювання міжнародних відносин рівноправне, партнерське співробітництво може стати становим хребтом спільної глобальної безпеки. Об'єднати зусилля Росії і США, також як Росії та європейських і євроатлантичних структур можуть: мирне освоєння космосу, захист навколишнього середовища, нерозповсюдження ракетно-ядерної зброї, контроль за поширенням звичайних озброєнь, спільна боротьба з тероризмом і кримінальними структурами, розповсюдженням наркотиків тощо.

Інтереси Росії на регіональному рівні зводяться до забезпечення стабільного і безпечного міжнародного оточення, а також до просування і зміцнення її військово-політичних і економічних позицій на світовій арені на основі використання механізмів регіонального співробітництва. Йдеться насамперед про відносини Росії з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, зокрема з наймогутнішою в геополітичному та військовому відношенні країною в цьому регіоні — Китаєм.

Національні інтереси Росії на пострадянському просторі полягають у налагодженні всесторонніх взаємовигідних зв'язків

з країнами СНД і участь в розвитку інтеграційних процесів між ними на взаємній основі. Нині об'єднати учасників СНД могла б якась загальна для всіх зовнішня або внутрішня загроза, або ідея, близька всім без винятку учасникам об'єднання. Ще одна обов'язкова умова — реальний центр тяжіння. Цим центром може стати динамічна, процвітаюча держава — регіональний лідер, економічна модель розвитку якого здається сусідам привабливою і вони природно починають до нього тяжіти.

Початок ХХІ ст. переконливо підтверджує: сьогодні, як і сторіччя назад, міжнародна безпека полягає не в домінуванні однієї наддержави, хай і супроводжуваної деклараціями про захист демократії і свободи, а в збалансованій силі взаємодії основних суб'єктів геополітики.

У цьому контексті можна по-різному сприймати ідею утворення Євразійської імперії, в центрі якої має стояти Росія, але не можна не визнати її право на існування. Хоча б з урахуванням того, що це своєрідна відповідь на імперську політику, яку в період після Другої світової війни проводять як наддержава Сполучені Штати Америки. Якою ж бачиться її авторам модель нової Євразійської імперії? Прийдешня імперія не повинна бути регіональною державою або державою-нацією. Це дещо інше: стратегічний і геополітичний блок, який переважає параметри звичайної держави. Це наддержава.

У центрі такого об'єднання обов'язково має бути Росія. Нова Євразійська імперія хоча й буде єдиним неподільним організмом у військово-стратегічному значенні, але в політичному контексті буде представляти “конфедерацію Великих просторів”: Європейську імперію на Заході (навколо Німеччини і Середньої Європи); Тихоокеанську імперію на Півдні (навколо Ірану); Російську імперію у Центрі (навколо Росії). Усередині цих імперій теж буде діяти конфедеративний принцип щодо країн.

Головною геополітичною проблемою на сучасному етапі є організація простору на Заході Євразії. Планетарний Захід у найширшому розумінні розпадається для Росії на дві складові — Захід як Америка і Захід як Європа. Завдання Євразії полягає у зміцненні союзницьких відносин між Росією і Європою, перетворенні простору від “Дубліна до Владивостока” на

зону євразійської кооперації, співробітництва і стратегічного партнерства.

Росія, інші провідні держави не сприймають однополярної моделі світового устрою. Водночас економічно ослаблена Росія не в змозі сьогодні стати могутнім другим полюсом світової структури. Найбільш ймовірною виглядає багатополюсна модель світового розвитку. В багатополлярному світопорядку зберігаються окремі “центри тяжіння”. Це — Сполучені Штати Америки, які залишаються глобальною наддержавою. Оновлена і зміцнена в політичному і економічному відношенні Росія посяде в світі властиве їй місце, знову знайшовши свою традиційно миротворчу, стабілізуючу, стримуючу хаос силу. В Європі такою наддержавою є, зрозуміло, Німеччина. Саме навколо німецького ядра (ФРН — Швейцарія — Австрія) створюється дійсно європейська спільнота, яка в тісному союзі з Францією може створити несучу конструкцію нової континентальної Європи. На Середньому Сході це, без сумніву, Іран, що розкинувся від Каспію до Індійського океану і абсолютно самостійний у прийнятті доленосних рішень. На Далекому Сході — Китай, а також Японія, не багата територіями та природними ресурсами, але потужна у фінансово-економічному відношенні. У Південно-Східній Азії — насамперед Індія, а потім Індонезія і Малайзія. І якщо в біполярній моделі блоки були стабільними, то багатополярна модель передбачає рухливість її конфігурації.

Нині офіційна Росія заново сформулювала свої геополітичні цілі, адекватні новим реаліям, пов'язані з вересневими 2001 р. подіями в США, визначила та реалізує якісно нові стосунки як із Заходом, насамперед зі Сполученими Штатами Америки і Німеччиною, так і країнами СНД, передусім з Україною.

9.2. Геополітичне поле Європи

Геополітичне поле Європи як мінімум складається з трьох великих геополітичних утворень (полів). Перше з них — континентальний Захід, ядром якого можна назвати насамперед Францію, Іспанію, Португалію. До острівного Заходу насам-

перед зараховують Англію. Друге утворення (ареал) — Середина Європа. Сюди належать Австрія, Угорщина, Німеччина, Італія. Третє утворення — Східна Європа та євразійська Росія.

Історично Англія (як і США) дотримувалась у геополітичних стосунках з країнами Західної та Східної Європи, з Євразією і Південно-Східною Азією таласократичного підходу. До кінця XX ст. Англія була володаркою морів. Перша світова війна, а потім жовтневий переворот в Росії внесли серйозні корективи у світовий розклад геополітичних сил. СРСР і США впродовж піввіку перетворилися на дві світові наддержави. Західній Європі разом з Англією відводилася роль буферної зони. З часом всередині західноєвропейського співтовариства відбуваються невидимі на перший погляд зміни у відносинах США та Європи. Поверхово це виглядає як традиційне протистояння Парижа і Вашингтона, прагнення створити вісь Париж — Бонн як зародок сучасної Європи, спроможної протистояти заокеанському могутньому покровителю.

На геополітичному полі Європи прагне все гучніше заявити про себе потужна об'єднана Німеччина. Відбувається процес “європеїзації” НАТО, посилення в ньому ролі європейців. Наприкінці XX ст. в НАТО чітко визначились дві групи: з одного боку — США і Канада і часто Англія, що до них приєднується. З другого — великі країни Західної Європи, національне почуття населення яких, зокрема французів і німців, було зачеплене в роки Другої світової війни. Посилюються інтеграційні стосунки у сфері політики, економіки, фінансів у країнах Європейського союзу. Кінець XX ст. ознаменувався створенням єдиної європейської валюти євро, відмовою від митного кордону і прийняттям принципового рішення про запрошення до складу Євросоюзу 10 країн Центральної і Східної Європи.

На рубежі третього тисячоліття геополітичне поле об'єднаної Європи може формуватися у двох напрямках. Перший. Європа стає визнаним лідером світового цивілізаційного процесу, зберігає свою унікальність у ньому, стверджується як самостійний центр багатополюсного світу нового тисячоліття. Другий. Європа фактично занепадає, остаточно підкоря-

ється панамериканізму, відбувається її дифузія у процесі глобалізації, дезінтеграція між євроатлантичним і євразійським полюсами.

Нинішній етап характеризується далекою географічним розколом між США і Європейським союзом при формальному збереженні стратегічного і військового партнерства. Названий процес — природний результат відчутних змін у співвідношенні економічних потенціалів Європи і США, а також реакція Європи на формування Сполученими Штатами Америки політики одноособової гегемонії. Відповідні процеси демонструє і реальна практика останніх років. Світ став свідком виникнення і загострення серйозних розходжень між США і Західною Європою в питаннях, що стосуються Кіотського протоколу, доцільності військової операції проти Іраку тощо. Йдеться, природно, не про протистояння, а про відмінність інтересів і поглядів на ряд питань сучасності, визначених в останнє десятиріччя у військовій, економічній і політичній сферах.

Нині активно інтенсифікується процес переосмислення геополітичного статусу Європи і насамперед Європейського союзу. Йдеться про нові контури світоустрою, розвитку системи міжнародних відносин, де Європейський союз міг би відігравати самостійну роль, виконувати політичну функцію, відмінну від тієї, що реалізується нині, — функцію важливого, але все ж нерівного молодшого партнера США.

Проте тривалий час ця функція ЄС ще буде зберігатись. Не слід нехтувати воєнним аспектом справи, де лідерство США є безсумнівним. До цього часу неподоланий психологічний шок, нанесений Європейському континенту двома світовими війнами минулого століття. Важливо враховувати й те, що інтеграційні процеси за своєю сутністю не піддаються штучному форсажу. Вони можуть стверджуватись лише на еволюційній основі. І щодо цього час працював, працює і буде працювати в майбутньому на Європу. Вона вже пройшла значну відстань, що визначає геополітичну рівновагу США — ЄС.

Нині на користь європейської геополітичної стратегії слід зарахувати створення загальноєвропейської валюти, перетворення Європи на визнаний центр світової екологічної політики. А ще не варто забувати конструктивність відносин Європей-

ського союзу з країнами “третього світу”. Відповідно до своїх базових принципів ЄС прагне максимально підтримати стійкий економічний і соціальний прогрес країн, що розвиваються.

Отже, епіцентр конструктивності у світовій політиці поступово переноситься із США в Європу, де країною першої геополітичної ваги намагається стати Німеччина.

9.3. Геостратегія Китаю

Відповідно до прогнозу Світового банку, на початку XXI ст. Китай стане найбільшим економічним полюсом. Як висловлюються самі китайці, XXI ст. — століття китайської цивілізації, яка за своїми основними характеристиками, насамперед гуманістичними, переважає всі інші цивілізації, і це забезпечить тріумф Китаю в третьому тисячолітті.

Значні досягнення Китаю у військовій сфері. Сучасний Китай — ядерна наддержава з потужним економічним потенціалом. Свого часу Наполеон Бонапарт так сказав про Китай: “Там лежить гігант. Коли він прокинеться, він приголомшить світ”.

Китай — динамічна країна з плановою економікою та ринковим механізмом. Політична й економічна системи Китаю стабільні, що сприяє припливу іноземних капіталів. Головними прямими інвесторами в економіку Китаю виступають Тайвань, Сінгапур та інші країни, де переважають китайці. На кінець 90-х років контрактний обсяг інвестицій склав 545 млрд доларів. Стрімко зростає китайський експорт. Китай експортує свої товари в ЄС, США, Африку, Латинську Америку, Україну.

Японія виступає переважно як кредитор, а нині є головним торговим партнером Китаю, який закупає сучасну японську техніку і новітні технології. Проте на зовнішніх ринках КНР і Японія виступають як конкуренти. Сировину, енергоносії, руду, лісоматеріали Китай одержує з Росії, Австралії, США і Канади.

У майбутньому, найімовірніше, відбудеться об’єднання двох Китаїв в один, і тоді він перетвориться на наймогутнішу фінансово-економічну імперію.

Китай дотримується жорсткої демографічної політики: “Одна сім’я — одна дитина”. Проте і в цій ситуації населення КНР до 2015 р. за прогнозами зросте на 300 млн чоловік. Нині, за офіційними даними, майже четверта частина міського населення безробітна. Сільське населення складає 800 млн чоловік. За деякими оцінками, 100 млн не охоплені сільськогосподарським виробництвом. Звідси легальна і нелегальна еміграція: з допомогою офіційних і неофіційних каналів китайці “освоюють” 72 країни світу. За даними експертів, на території Росії, зокрема на Далекому Сході й у Забайкаллі, нелегально проживає близько 2 млн китайців.

Складна демографічна ситуація змушує Китай шукати вихід з такого становища. Один з проєктів полягає в тому, щоб піти шляхом формування у ХХІ ст. “Великого Китаю”, або загального китайського ринку, куди ввійдуть Китай, Тайвань, Гонконг, Сінгапур. У перспективі в першій половині ХХІ ст. на світову арену може вийти потужна світова супердержава з четвертою частиною населення на стратегічно важливому геополітичному просторі, яка зможе регулювати життя не тільки етносів “Великого Китаю”, а й численних китайських громад, розкиданих по всьому світу.

Протягом століть геополітика Китаю носила подвійний характер. Китай не був таласократичною державою, завжди орієнтувався на континентальні архетипи. Проте тривалий час “з початку ХІХ ст. до жовтня 1949 р.” був напівколонією Заходу, насамперед Великої Британії.

Сучасний Китай головним чином зосереджений на самому собі. Його зовнішня політика має підлегле значення щодо внутрішньої, спрямованої на економічну і соціальну трансформацію країни. Зовнішня політика зорієнтована на стратегічний вигравш часу для створення економічної і військової могутності, перетворення Китаю на потужну наддержаву.

Немає підстав стверджувати, що для досягнення своїх цілей Пекін застосує військову силу. Скоріше Китай буде придувати волю інших країн своєю могутністю (демографічною, економічною, військовою), віддаючи тим самим пріоритет корінним інтересам країни.

Взаємодія Росії зі своїм сусідом має бути пов’язана насамперед з економічною, науково-технічною та інформаційною

сферами. Для Росії Китай — це величезний ринок, де можна вигідно реалізувати як сировину, так і промислову продукцію і послуги. Неабияке значення має Китай як джерело робочої сили для розвитку Сибіру, Забайкалля і Далекого Сходу, а в перспективі — як джерело інвестицій.

Водночас Росія змушена розвивати рівноправні відносини з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, насамперед Японією, Північною і Південною Кореєю. Інтернаціоналізація розвитку Сибіру і Далекого Сходу допоможе запобігти однобічній китаїзації цих регіонів. Безумовно, діяльність інтернаціональних компаній, концесій потребує жорсткого контролю владних структур з боку Росії.

У XXI ст. Китай як могутня країна має можливість потужно впливати на світову геополітику, що потребує усвідомлення провідними державами, які змушені будуть прийняти виклик Пекіна.

9.4. Геополітика Японії

Один із засновників геополітики Карл Хаусхофер зарахував Японію до “острівних країн з континентальним типом мислення”. На відміну від іншої острівної держави — Англії, яка завжди відгороджувалась від Європи, протиставляла себе їй, Японія, навпаки, підтримувала тісні зв'язки з Азією, насамперед з Китаєм, Кореєю, і зобов'язана континенту практично всім: від писемності до знарядь праці й виробництва. Безумовно, це запозичення було збагачено й адаптовано до особливостей національної самосвідомості і набуло самобутньої сутності. Японці не без підстави вважають свою країну країною, де сходить сонце, країною “духовного достатку”. Філософські погляди японців характеризуються самозаглибленістю, граничною зосередженістю, медитативною спрямованістю, що підкреслює думку про злиття людини з природою, з духом землі, з Космосом.

Геополітика Японії віддзеркалює і зараз особливості її географічного положення і політичного становища. Острівне розташування, перенаселеність, брак природних ресурсів, з одного боку, а з другого — могутня, що динамічно розвивається, промисловість, гостра потреба в сировині, ринках збуту визна-

чили прагнення Японії посісти у світовому устрої місце, гідне її потенціалу.

Поки що політичний вплив Японії не відповідає її економічній могутності. До останнього часу сильні антияпонські настрої, зокрема в Росії. Ці настрої сягають своїм корінням вглиб більш як 300-літньої історії становлення і розвитку російсько-японських відносин. Агресія Японії щодо Росії в 1904–1905 рр., жажлива окупація Далекого Сходу в 20-х роках, бої на озері Хасан і Халхін-Гол, небездоганна поведінка Японії щодо СРСР в роки Другої світової війни (Японія потопила 80 транспортів, які йшли зі США з вантажами, отриманими по ленд-лізу) — все це сприяло створенню іміджу Японії як підступної, жорстокої держави.

Унаслідок цих та ряду інших причин рейтинг симпатій японців і росіян один до одного є досить низьким. Ця ворожість багато в чому обґрунтована проамериканською орієнтацією японського керівництва. Фактичними союзниками США і Японія стали 1981 р., підписавши мирний договір і договір про безпеку. Головна мета цих договорів — “відбиття радянської загрози”.

Користуючись великою фінансовою допомогою США, Японія після Другої світової війни досягла найвищих у світі темпів розвитку промисловості і сільського господарства, приросту товарів і послуг. Швидке економічне зростання Японії обумовило багато факторів: орієнтація на досягнення людської думки у сфері нової техніки, технології, організації виробництва і менеджменту, виняткова працездатність народу, боротьба за найвищу якість продукції, жорстка економія. В результаті наприкінці 80-х років ХХ ст. Японія посідає друге місце у світі (після США) по виробництву ВВП.

Проте в середині 90-х років у Японії, як і багатьох інших країнах Заходу і Південно-Східної Азії, почалось повільне і болісне зниження виробництва товарів і послуг. У середині 90-х років Японію наздоганяє могутній сусід — Китай.

У російсько-японських стосунках слід вирішити три ключові проблеми. Перша: північні території. Прагнення Японії отримати південні Курили і чотири острови не підтримується ні політичною елітою, ні народом Росії. Друга: економічна. Японія порушує питання про спільне з Росією освоєння енер-

гетичних ресурсів Сибіру і Далекого Сходу, відводячи при цьому Росії роль сировинного додатка. На це Росія безумовно не піде. Третя: геополітична. Японія намагається взяти під контроль зв'язки Далекого Сходу і Європи через Середню Азію. Інакше кажучи, в геополітичному плані йдеться про відтиснення Росії з Далекого Сходу і Середньої Азії.

Росія — велика держава, яка розташована в Європі й Азії. Останнім часом Росія більше схиляється до Заходу. Треба, щоб Росія повернулась обличчям до Сходу: Японії, Китаю, Азії. Тоді справдиться передбачення великого політика ХХ ст. Шарля де Голя про створення Великого континентального Євразійського союзу, який об'єднав би Іспанію, Італію, Францію, Росію і Японію проти Великої Британії і країн Західної півкулі. Цей союз був би надійним гарантом проти світового панування США.

9.5. Геополітика країн Близького Сходу

Серед країн Близького Сходу регіональним геополітичним лідером прагне стати Іран, який, за результатом антишахської революції 1979 р., спричинив поштовх феномену “ісламського відродження.” Революція справила великий вплив на всі країни ісламського світу.

Іран — країна з унікальним державним устроєм, де проживає понад 60 млн осіб. Валовий продукт складає 100–120 млрд доларів щорічно. Іран багатий на природні ресурси: має одні з найбільших родовищ у світі нафти і газу, поклади металевих руд, запаси будівельного каменю, гідроресурсів.

На початок ХХІ ст. міжнародна ситуація склалась таким чином, що всі головні геополітичні фігури на Близькому і Середньому Сході — Іран, Пакистан, Афганістан, Ірак, Ізраїль і Туреччина — опинились на роздоріжжі: ні миру, ні війни. Відносини Ірану з Туреччиною і США наприкінці ХХ ст. поліпшились, а з Ізраїлем і Іраком — погіршились. Отже, бачимо, що Іран об'єктивно привертає інтереси і Росії, і США. Іран також, як і Росія, об'єктивно зацікавлений в обмеженні впливу атлантизму в державах Центральної Азії — сховищі природних ресурсів і ринків збуту.

Іран, як і Росія, віддає перевагу посередницьким функціям: саме так він діяв у вірмено-азербайджанському конфлікті та в громадянській війні в Таджикистані. В обох випадках Іран домагався балансу сил сторін, що протиборствували. Звичайно, ісламський Азербайджан ближче для Ірану, ніж Вірменія. Іран і Туреччина “борються” за Баку, зацікавлені в його закріпленні у сфері свого впливу. Але історично (в ретроспективі і перспективі) в Ірану більше підстав для посилення свого впливу на Азербайджан. До приєднання до Російської імперії сучасний Азербайджан був у складі Персії і нині в Ірані проживає близько 15 млн азербайджанців, тоді як у самому Азербайджані — 6 млн. При цьому не йдеться про приєднання останнього до Ірану: адже тоді був би порушений складний демографічний і соціальний баланс.

Довгострокові геополітичні інтереси Ірану і Росії багато в чому збігаються у вірменському субрегіоні. Для Росії Вірменія — це традиційний слов’янський союзник. Вона ще 301 р. н. е. оголосила християнство державною релігією. З Персією вірмен пов’язують давні історичні інтереси: сутність їх лежить в довгостроковому суперництві Ірану і Туреччини. Остання, заподіявши величезну рану вірменам 1915 р., коли за лічені дні було вирізано, вбито близько півтора мільйона представників православних, залишається для вірмен найбільш неприязним суб’єктом зовнішніх відносин. І звичайно, взаємна неприязнь до турків робить Іран і Вірменію геополітичними союзниками.

Не менш важливе й те, що Вірменія, перебуваючи в зоні російського впливу, може контролювати й активно впливати на реалізацію проекту XXI ст.: передбачуване будівництво нафтопроводу Азербайджан — Грузія — Туреччина. Нині вірменські збройні сили, що розмістилися майже на 40 відсотках території Азербайджану, — важливий важіль впливу на зовнішню політику Баку. Москва, безумовно, об’єктивно зацікавлена в жорсткій ув’язці Карабаського питання і нафтового проекту, підтримуючи Вірменію, яка на початок XXI ст. не визнана Анкарою як незалежна держава і остання не має з північним сусідом дипломатичних відносин.

Крім того, Туреччина неодноразово проводила біля вірменських кордонів військові навчання і останнім часом закликає

вести на територію Нагірного Карабаху, Чечні, Дагестану, Інгущетії, а в перспективі всього Північного Кавказу війська НАТО, що зовсім неприйнятно для Росії і країн Центральної Азії. Баку зазнає потужного впливу США, і його рішення скоріше шкодять власним геополітичним інтересам і схиляються на користь Туреччини. Наприклад, Іран так і не був допущений до азербайджанського каспійського проекту. Під тиском США Азербайджан і Грузія підписали угоду у військовій сфері як між собою, так і з Туреччиною. Намітились контури військово-політичного союзу між Азербайджаном, Ізраїлем і Туреччиною.

Стосовно відношення Росії до Ірану, поєднання торгового партнерства з інвестиційним, то їй важливо не допустити впливу атлантизму на Іран і направити сировинні потоки з держав Центральної Азії через іранську територію. Тут Росія вступає в різке суперництво з Туреччиною, відносини з якою є традиційно конфронтаційними. Туреччину підтримують США.

Значна роль в регіоні також Саудівської Аравії та Іраку. Саудівська Аравія — край “чорного золота”, батьківщина ісламу, країна Мекки і Медіни. Саудівська Аравія посідає особливе місце не тільки на арабській, ісламській, а й взагалі міжнародній арені. У другій половині ХХ ст. Саудівська Аравія не тільки перемогла бідність, неосвіченість, хвороби, але й досягла значних успіхів у системі соціального захисту населення, освіти, охорони здоров'я, спорту. Країна кілька десятиліть сповідує один важливий принцип: “Саудівець — двигун розвитку, саудівець — кінцева мета розвитку”. Навчання, освіта в політиці уряду традиційно на чільному місці. Турбота про незаможних, знедолених — постійна політична лінія цієї ісламської держави.

Успіхи у вирішенні складних завдань внутрішньої політики безумовно пов'язані з величезними запасами нафти і торгівлі нею. “Чорне золото” приносить до скарбниці 100 млрд доларів щорічно. Найбільшим досягненням саудівці вважають їх успіхи в розвитку сільського господарства. Королівство з імпортера сільськогосподарської продукції перетворилося на її експортера. Сільськогосподарський сектор в економіці — другий за значенням після нафти. Понад 40 млн га земельних угідь віддано селянам безплатно. Держава купує врожай (виробництво

пшениці займає 90 відсотків злакових культур у країні) за вигідними для селян цінами. Надлишки виробництва відіграють неабияку роль у реалізації регіональної і глобальної політики Саудівської Аравії у країнах Азії й Африки.

Саудівська Аравія надає підтримку спільним арабським зусиллям, спрямованим на захист Палестини, вважаючи себе в стані постійної конфронтації з Ізраїлем. У той же час у цілому зовнішня політика саудівців йде у фарватері Сполучених Штатів Америки. Звідси складні, а часом і напружені стосунки між Саудівською Аравією і деякими іншими ісламськими державами, зокрема з Іраном та Іраком. Але є чимало факторів, які наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. змусили ісламські держави відповідно координувати свої зовнішні і геополітичні зусилля. Найважливіші серед них — протистояння агресивним устремлінням Ізраїлю, спільна політика з країнами — експортерами нафти в боротьбі проти зниження цін на енергоносії.

Саудівська Аравія надавала фінансову і військову підтримку талібану, чеченцям і вахабітам у Дагестані. Під виглядом допомоги братам по вірі в колишніх республіках СРСР, зокрема в Таджикистані, королівство побічно втручається в їхні внутрішні справи і здійснює політичний тиск на місцеву еліту.

Ще одна країна цього регіону — Ірак — також має цікаву історію: за біблійними переказами у межиріччі Тигру та Євфрату був Едем — рай, де Бог спочатку поселив Адама і Єву.

Ірак — це батьківщина найдавніших цивілізацій на планеті, спадкоємець чудової арабської культури. Багдад — центр мудрості, медицини, математики. Завдяки арабам людство може пізнавати стародавніх грецьких і римських філософів.

Впродовж тривалого часу між Радянським Союзом та Іраком були найтісніші і дружні стосунки. Ця країна була головним партнером Радянського Союзу на Близькому Сході. Проте після того як СРСР в ході війни 1991 р. фактично підтримав США і їхніх союзників, радянсько-іракські відносини стали де-що прохолодними.

Нинішні будні Іраку — давнього союзника СРСР, а тепер Росії — надзвичайно суворі. Переживши “бурю в пустелі” 1991 р., або точніше американську агресію, а також авіаційні й ракетні удари в 90-х і наступних роках, підтриманий, зок-

рема, керівниками Саудівської Аравії, Ірак і до останнього часу наражається на шантаж з боку США й Ізраїлю. Відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН Ірак 1992 р. опинився в економічній блокаді. За період з часу введення санкцій від голоду і нестачі медикаментів у країні померло понад 1 млн чоловік.

Негативне ставлення США до Іраку та Ірану великою мірою пояснюється усвідомленням того, що опір глобальному геополітичному диктату країни прийшов не з боку великих економічних чи ядерних держав, а порівняно невеликих країн — країн з багатовіковою історією. Ірак відкрито виступив проти безцеремонного нав'язування всьому світу, а не тільки йому чужих інтересів, світогляду й способу життя, вступив у боротьбу в ім'я самотності та індивідуальності кожного народу.

Позиція Іраку знаходить розуміння в Росії, Китаї, Франції, Німеччині, які справедливо вважають, що подальше застосування санкцій і військової сили проти Іраку, зокрема з боку Сполучених Штатів Америки, носить відверто агресивний, антигуманний характер. Більш того, американо-іракські відносини на початку 2003 р. перейшли в стан безпосередньої воєнної конфронтації. США, відкрито підтримані Великою Британією, Польщею, Болгарією, здійснили агресію проти Іраку і змінили діючий політичний режим таким чином, щоб він відповідав американським геоекономічним та геополітичним інтересам.

9.6. Геополітика країн Африки і Латинської Америки

Геополітика наших днів під Північчю розуміє всю сукупність західної цивілізації, де головна увага приділяється матеріальній, економічній стороні життя. Північ багата насамперед тому, що будує все своє життя систему на принципах максимальної вигоди, яку можна одержати шляхом експлуатації всіх ресурсів. Термін “бідний Південь” — синонім Третього світу з'явився в часи “холодної війни”, коли, на думку мондіалістів, в якості Першого світу виступали країни Заходу, Другого — країни соціалістичної системи, а Третій світ — насам-

перед країни Африки, Латинської Америки, Азії і Середнього Сходу, території, де багато дешевих природних і людських ресурсів.

Захід віками жив за рахунок колоній і домініонів; новітні форми колоніалізму — фінансово-економічного — ще більш витончені, жорстокі, антигуманні. Зникнення на початку 90-х років Другого світу значно ускладнило життя народів країн Африки і Латинської Америки.

Важливою складовою світового співтовариства є Африка. Перед цим “континентом, що прокидається”, стоїть гама складних геополітичних проблем. Серед більшості африканських країн не знайшла підтримки концепція вестернізації, тобто орієнтації їх на соціальні інститути, еталони права Заходу, зокрема США. В той же час не одержала розвитку ідея геополітичного тяжіння Африки до Євразії.

За Африкою досить стійко утвердилась репутація найбільш конфліктної сфери суспільного життя. Це обумовлено складним переплетенням різних конфліктогенних факторів: етнічного, кланового, конфесійного, суперечностями соціально-економічного, політичного характеру тощо.

Сучасні африканські держави мають різноманітну політичну і соціально-економічну спрямованість. На континенті складно, а інколи чудернацьки переплелися типи економічних відносин — від общинно-патріархальних до капіталістичних і соціалістичних. У політичній системі панують різні види влади: авторитарно-військово-диктаторські, однопартійні, багатопартійні, демократичні і монархічні. У сфері духовного ідеологічного життя — широкий спектр різноманітних поглядів: від традиційних африканських культур і вірувань до мусульманської і християнської релігії, буржуазних і соціалістичних ідей.

Африка наприкінці ХХ ст. в політичному плані являла собою в основному авторитарні режими (в середині 90-х років вони панували у 38 із 45 держав Тропічної Африки). Специфічним феноменом більшості африканських країн залишається роль армії. Армія — опора і важіль влади практично в усіх країнах Африки. В геополітичному, регіональному розкладі сил в Африці більшу роль, природно, відіграють країни, що мають потужні армії і значний людський потенціал. Це — Єгипет, Марокко, Алжир, Ефіопія, Ангола, ЮАР.

Наступним специфічним фактором Африканського континенту, який здійснює великий вплив на його геополітичне становище, є міжетнічні відносини. Етнічний склад Африки — строката мозаїка націй, народів, племен. На континенті проживає близько 50 націй і народностей, 3 тисячі племен, які розмовляють на тисячі мов.

Доля Африки історично пов'язана з долею всього світу. Цей континент став колыскою людства, дав потужні цивілізації (Стародавній Єгипет, Арабський Халіфат та ін.), але колоніальна епоха значно загальмувала розвиток його народів, ізолювала їх від впливу світу. Після одержання незалежності кожна з країн Африки вибирала свій шлях розвитку — капіталістичний або соціалістичний, але, як показало життя, західна і радянська моделі розвитку, що не враховували реалій континенту, призвели до ще більшого поглиблення економічної кризи, політичної і соціальної нестабільності, регіональних і етнічних (військових також) конфліктів, до посилення голоду, злиденності.

У геостратегічному плані Африка більше тяжіє до Заходу, хоча процес цей складний, динамічний і суперечливий. Геополітичне становище Африки, її позиція в системі міжнародних відносин багато в чому залежать від корінної зміни економічного порядку на користь формування більш сприятливих умов для цього континенту. До останнього часу цей порядок об'єктивно спрямований проти інтересів народів Африки.

В історичному контексті в міру зміцнення економічної, військової, фінансової могутності й політичної ваги США Латинська Америка поступово втягувалась в геополітичне поле північного сусіда. І зараз практично США займають в абсолютній більшості країн цього континенту гегемоністське становище.

“Прибирати до рук” латиноамериканців США почали ще в першій чверті XIX ст. Згідно з доктриною Монро, яка надавала “переважне право” Сполученим Штатам Америки перед державами Священного союзу (Росія, Австрія, Пруссія) щодо країн Латинської Америки, стверджуючи фактично гегемонію США у південній півкулі континенту. Виходячи з доктрини Монро, США почали здійснювати функцію “міжнародної політичної сили” для підтримання внутрішнього порядку в латиноамериканських країнах. На початку XX ст. США

здійснюють численні інтервенції на Кубу, в Мексику, на Гаїті, в Домініканську Республіку, в Нікарагуа, Панаму та інші країни. “Переважає права” північного сусіда зводилися до простої геополітичної ідеї: зростання могутності і достатку країни пов’язувалося з розширенням території американських штатів.

Кінець ХХ ст. вніс зміни в геополітичну систему силових полів континенту. Країни Латинської Америки, незважаючи на протидію США, в силу об’єктивних причин (застій в економіці, неконкурентоспроможність продукції на світовому ринку, зростання безробіття, інфляція, соціальна напруга та ін.) шукають шляхи інтеграції у світову економіку. Проте вийти з кризи країнам Латиноамериканського континенту не вдається. Під впливом світового ринку регіон все більше орієнтується на видобуток і первинну переробку мінеральної сировини та сільськогосподарської продукції, а в промисловості — на монтаж і збирання виробів з імпортних деталей і вузлів.

Держави Латинської Америки стоять перед небезпекою маргіналізації у світі метаблоків, що формуються. Лідери країн континенту доходять висновку про необхідність створення загального латиноамериканського фронту боротьби проти гегемоністських устремлінь США.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Визначіть геополітичну стратегію Росії.
2. У чому проявляється особливість геополітичного поля Європи на сучасному етапі?
3. Визначіть сучасні геополітичні устремління об’єднаної Німеччини.
4. Визначіть характерні риси геостратегічної політики Китаю.
5. Розкрийте основні тенденції геополітики і розвитку Японії.
6. Покажіть суперечності геополітики країн Близького Сходу.
7. У чому схожість і відмінність геополітики Африки і Латинської Америки?

УКРАЇНА В СИСТЕМІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ

Значення подій і явищ у сучасному світі полягає в тому, що в них відобразилися кардинальні зміни у геополітичному просторі: розпався Радянський Союз, змінився суспільно-політичний устрій у колишніх соціалістичних країнах Центральної та Східної Європи, об'єдналася Східна і Західна Німеччина, активно розширюється Північноатлантичний альянс, економічно і політично інтегрується, хоча й не без труднощів, Європейський союз.

10.1. Геополітичне становище

У новому геополітичному просторі з'явився ряд нових незалежних держав, які свого часу входили в зону сухопутної могутності. Серед них — Україна. На міжнародну арену Україна, зважаючи на її геополітичні характеристики, вийшла помітним державним суб'єктом у світовій розстановці сил. В Україні, в Карпатах, розташований географічний центр Європи, в Криму — геополітичний полюс Євразії. За площею (603,7 тис. кв. км) Україна посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії. За кількістю населення Україна посідає шосте місце в Європі (після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції).

У світовій ієрархії країн Україна перебуває у другому ешелоні як середня за індексом людського розвитку держава, якій однаково далеко як до найбагатших та найпотужніших країн, так і до тих, що є найбіднішими на планеті.

Міжнародні контакти українського народу мають глибокі традиції, які сягають своїм корінням у глибину століть. Полі-

тична історія переконливо свідчить: спілкування українського народу з іншими було більш інтенсивним в період повної або неповної державності. Також і світ більше проявляв до неї інтерес в період державності, а в часи бездержавності Україна опинялась на периферії міжнародних контактів. У період найвищого розквіту Київської Русі столий Київ вважався третім за величиною європейським містом після Константинополя і Кордови. Налагодження економічних і культурних зв'язків з Візантією ввело Давньоруську державу в коло передових євразійських країн. За часів Богдана Хмельницького, коли вирішувалось завдання створення незалежної Української держави, до якої мали увійти всі етнічні українські землі, Чигирин — столиця козацької держави — став визначним центром міжнародного життя. В Україну прибували посольства з Росії, Польщі, Молдови, Швеції, Австрії. Натомість до цих країн в'їжджали українські місії та посольства. Навіть за часів Радянського Союзу, коли наша держава мала обмежені можливості проводити власну зовнішню політику, Україна була членом ООН, в країні сформувалася ціла плеяда дипломатів зі світовим ім'ям.

І все ж справжньою датою народження сучасної зовнішньої політики України слід, очевидно, вважати 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет. Прийняттям Декларації було зроблено перший, надзвичайно важливий крок до реального міжнародного визнання України. У цьому історичному документі нашу державу було проголошено суб'єктом міжнародного права та рівноправним учасником міжнародного спілкування, вперше заявлено про безпосередню участь України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Розвиваючи положення цього документа, Верховна Рада 24 серпня 1991 р. прийняла Акт проголошення незалежності України, остаточно утвердивши принцип зовнішньополітичної самостійності.

Практична реалізація цього принципу відразу поставила питання про формування засад зовнішньої політики.

З позиції класичної геополітики українську геостратегію нині характеризують і дві головні парадигми: євразійська та євроатлантична (до яких пізніше долучилася і третя — чорноморська), що зумовлено специфікою геополітичних координат

України, її належністю водночас до двох регіонів — Європи та Євразії і до того ж її периферійним положенням у кожному з них.

Що стосується Чорноморської парадигми, то це насамперед регіональна і геополітична політика України в Криму. Тут необхідно навчитись жити і цивілізовано працювати з ісламом — рівноправною релігією в своїй країні, з кримськими татарами — корінним народом у своїй країні, з Туреччиною — сильним цивілізованим сусідом. Маємо уникати як косівського, так і чеченського конфлікту.

Після століть спілкування із зовнішнім світом здебільшого “опосередковано”, крізь призму чужих інтересів та іншої, політично більш розвиненої свідомості (польської, російської, німецької), перед Україною постало завдання віднайти свою геополітичну ідентичність, усвідомити себе у глобальному контексті і в контексті розвитку світової цивілізації, визначити, в чому полягають її пріоритети, реальні національні інтереси і виробити стратегію і тактику реалізації останніх.

Ключовою тезою Декларації про державний суверенітет є та, що Україна має намір бути “постійно нейтральною і без’ядерною державою, яка не бере участі у військових блоках”. “Нейтральний позаблоковий статус” держави підтверджено в Акті проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

Реальна геополітична ситуація показує, що Україна не може дотримуватися “чистого нейтралітету” через відсутність економічної стабільності, самодостатності в забезпеченні своєї національної безпеки, які мають бути атрибутами посправжньому авторитетної держави. Україна поки що не є такою. Україні на практиці довелося відмовлятися від нейтрального статусу. Про це свідчить, зокрема, підписана 1995 р. в рамках СНД угода про об’єднану систему ППО, домовленість з Росією про розташування на українській території російського Чорноморського флоту. Неможливість для України стати нейтральною державою де-факто актуалізувала питання дотримання не так нейтралітету, як позаблокового статусу. Однак для того щоб позаблоковість не призвела до відмови від повномасштабної участі в загальноєвропейських процесах і не перетворилася на м’яку форму ізоляціонізму,

перед Україною постало інше завдання — вести широкий діалог і налагоджувати співробітництво з провідними країнами світу, визначити стратегію і тактику своєї зовнішньої політики.

Геостратегічне становище України вивело її на багатовекторність у зовнішній політиці. І хоча такий курс дозволяє Україні певною мірою підтримувати зв'язки з багатьма державами, але поступово почали даватися знаки його недоліки. Актуальною стала потреба завершити дискусію про “багатовекторність” української політики.

Здійснюючи зовнішню політику, Україна прагнула виокремити країни, які є для неї стратегічними партнерами. За останні роки стратегічними проголошені відносини України з 19 країнами світу. За міжнародним критерієм стратегічне партнерство — це, по-перше, наявність принципово важливих для країн-партнерів стратегічних цілей; по-друге, наявність спільних поглядів з ключових проблем міжнародної політики, глобального і регіонального розвитку. Виходячи з цих критеріїв, Україна реально могла б мати стосунки стратегічного партнерства максимум з 3–5 державами. За визначенням експертів, до країн, співпраця з якими має для України стратегічне значення, слід віднести насамперед Росію, Сполучені Штати Америки, Німеччину і Польщу. І лише з Польщею стратегічне партнерство набуває рівнозначного, а не асиметричного, як з першими трьома країнами, характеру. Практика показала, що слід відмовитись від довільного використання терміна “стратегічне партнерство” і проголошення нових стратегічних партнерів. Важливо наповнювати реальним змістом відносини з державами, стратегічне партнерство з якими визначене відповідними угодами, поглиблювати політичний діалог, економічне, військове і військово-технічне співробітництво, посилювати інформаційне забезпечення розвитку цього процесу.

Магістральні вектори сучасної української зовнішньої політики, місце і роль України в геополітичному просторі на практиці визначено Конституцією України та відповідними законодавчими актами. Важливо не абсолютизувати геополітичне становище країни, а всебічно розширювати її можливості в реалізації національних інтересів та цілей в системі міжнарод-

них відносин. Перспективи становлення України як активно-го дієздатного суб'єкта міжнародних відносин насамперед пов'язані з її об'єктивною зацікавленістю і геополітичним обов'язком брати участь у політичних і економічних трансформаціях двох регіонів — Росія і Захід — у гармонізації взаємозв'язків між цими регіонами.

У геополітичному плані це означає стратегічне партнерство з Росією, інтеграція в європейські і євроатлантичні структури, співробітництво з країнами Центральної та Східної Європи.

10.2. Євразійська парадигма геостратегії України

Характеризуючи відносини України і Росії, слід виходити з того, що їх успішний розвиток залежить від переведення цих відносин у русло стабільної системи міжнародного співробітництва, міжнародно-правових актів. Тривалий час цей процес відбувався повільно, суперечливо і насамперед в економічній сфері. Росія — найважливіший торговий партнер. Україна ще довгий час гостро відчуватиме нестачу енергоресурсів, потребу в ринках збуту своєї продукції. Загострення стосунків відбувається здебільшого через проблему заборгованості. Все ще не спрацьовує належним чином Програма економічного співробітництва України і Російської Федерації на 1998–2007 рр., численні угоди з економічних питань. Проте останнім часом намітились конструктивні підходи урядів двох країн до вирішення питань міждержавного співробітництва.

Україна є найбільшим споживачем російського газу в Європі. Якщо Європа споживає 110–120 млрд куб. м російського газу, то тільки одна Україна — 55–60 млрд куб. м. І які б проекти диверсифікації не пропонувались, Росія залишається для України найпотужнішим постачальником енергії. Труднощі у вирішенні цих питань пояснюються тим, що постачання нафти і газу Україні для Росії давно вже стало не економічною, а політичною проблемою. Росія пом'якшила свою позицію стосовно українських газових боргів (на початку жовтня 2001 р. прем'єри двох країн підписали міжурядову угоду, якою врегульована ця проблема), адже їй самій не вигідно

впроваджувати в свідомість українців образ країни як непримиреного, ненаситного лихваря. Водночас Росія проникатиме в українську економіку, щоб диктувати Україні свою політику зсередини.

У політичній сфері відносини України і Росії визначатимуться встановленням дружніх, партнерських відносин двох рівноправних суверенних держав, дотриманням Договору про дружбу, співробітництво і партнерство України і Росії (підписаний президентами у травні 1997 р. і ратифікований парламентами наприкінці 1999 р.), який не тільки відображає об'єктивні реалії, а й спрямований у майбутнє, націлений на розвиток добросусідського, взаємного співробітництва в ХХІ ст. Суттєвий вплив на україно-російські відносини справляє внутрішньополітична ситуація в самій Росії. Після відставки Б. Єльцина і обрання В. Путіна Президентом Російської Федерації Росія вступила в новий етап свого розвитку. Його особливість полягає в прагненні нинішнього президента Росії відновити сильну федеративну державу, яка б відігравала роль одного з "полюсів сили" у геополітичній структурі світу. Вибори в Державну Думу Росії (грудень 2003 р.) показали, що, зміцнивши свої позиції в Думі, російський президент є єдиною реальною силою в Росії. Саме він буде визначати і визначає магістральні напрями внутрішньої і зовнішньої політики Російської Федерації.

У відносинах з Україною нове російське керівництво, як свідчать його дії, реалізує більш визначений, більш прагматичний і більш жорсткий підхід на всіх рівнях виконавчої влади суб'єктів господарської діяльності.

У психологічному аспекті слід враховувати, що більшість громадян Росії розглядає Україну не як незалежну державу, а як тимчасове державне утворення, яке рано чи пізно опиниться в межах Російської Федерації. До цього слід додати, що в окремих виступах російських політиків радикального спрямування, у деяких працях, що публікуються в сучасній Росії, не визнається її статус незалежної самостійної держави, навіть пропонуються засоби розчинення її в Євразійській (в центрі якої стоїть Росія) імперії.

Росія є нашим великим сусідом. Україна покликана співробітничати з Росією. Україно-російські відносини мають бути

відносинами двох рівноправних суверенних держав, які на основі норм міжнародного права намагаються по можливості розширювати сфери співробітництва і звужувати сфери конфронтації. Росія бачить Україну як форпост своїх зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних інтересів. Географією і історією України відведена роль країни, через яку із Заходу на Схід будуть йти новітні технології, а зі Сходу на Захід — стратегічні ресурси. Росія давно зрозуміла, що їй не обійтись без України для реалізації своїх геополітичних завдань, однаково як і Україні належить виходити з того, що їй не варто нехтувати співробітництвом з Росією. Саме дефіцит взаєморозуміння є тим окислювачем, який постійно руйнує україно-російські будівлі, в яких ще зберігся міцний старий фундамент і великі ресурси роботи в майбутньому. За визначенням експертів, україно-російські відносини — це взаємовідносини двох рівноправних суверенних держав, які на основі норм міжнародного права намагаються по можливості розширювати сфери співробітництва і звужувати сфери конфронтації. У січні 2003 р. президентами двох держав у Києві підписано Договір між Україною і Російською Федерацією про україно-російський державний кордон, а 24 грудня того ж року — Договір між Україною і Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, тим самим була знята так звана проблема коси Тузла.

На півночі поліські землі України межують з Республікою Білорусь. Це справді кордон дружби і добросусідства двох братніх народів, яких еднає історія, близькість мови і менталітету. Як і Україна, Республіка Білорусь, переборюючи економічні труднощі, поступово реформує свою економіку на шляхах ринкової трансформації. Проте, на відміну від України, Білорусь не має застарілих галузей важкої індустрії: після війни тут динамічно розвивалась радіоелектроніка, транспортне машинобудування, хімічна промисловість, нафтопереробна тощо. Водночас, практично не маючи завершених виробництв, сусідня держава більше залежить від російського ринку, кооперативних зв'язків, що створює об'єктивні умови для інтеграційних процесів.

Україно-білоруське співробітництво розвивається без особливих проблем у різних галузях. Підписано Договір про спіль-

ний державний кордон між обома країнами, Договір про дружбу, добросусідство і співпрацю, кілька десятків двосторонніх угод становлять нормативно-правову базу багатосторонніх україно-білоруських відносин. Зрештою, Україна прагне виробити стосовно Білорусі збалансовану стратегію, яка повинна відповідати геополітичним та гео економічним інтересам України, а з другого боку — сприяти розвитку і поглибленню добросусідства та співпраці.

Як відомо, Росія і Білорусь, найтісніше поєднані одна з одною в рамках СНД, стали на шлях створення Союзної держави. Процес цей відбувається складно, суперечливо, потребує продуманих дій. Становлення реального Союзу потребуватиме багато часу, оскільки він не може відбутися без уніфікації законодавства і фінансово-економічної системи держав. До спільного об'єднання Росія і Білорусь запрошують і Україну. Україна як пріоритетні висуває економічні зв'язки — основу поглиблення співдружності союзу трьох братніх слов'янських народів. Конструювання відносин Росії з Україною і Білоруссю є одним із найсерйозніших випробувань російського суспільства на демократизм і спроможність органічно ввійти до світового співтовариства на основі дотримання загальноприйнятих норм міжнародних відносин.

Успішно розвивається на взаємовигідних умовах співробітництво Молдови з Україною. Україна і Молдова багато в чому мають і близькі геополітичні інтереси, і спільні проблеми: Україна — в Криму, а Молдова — у Придністров'ї. Керівники Молдови неодноразово зазначали, що тісні партнерські зв'язки з Україною мають для їхньої країни стратегічне значення.

Україна також зацікавлена в тому, щоб відносини із сусідньою державою розвивались комплексно, динамічно. Суто економічний інтерес примножується геополітичним становищем Молдови, існуванням в ній відверто прорумунських настроїв, а також великою українською діаспорою (лише в Придністров'ї живе понад 200 тис. етнічних українців).

Для нормалізації обстановки в регіоні винятково важливого значення набуває Меморандум про врегулювання конфлікту в Придністров'ї, який підписано за активної участі України. У зовнішній політиці парламент, президент, уряд Молдови зосереджують зусилля на зміцненні зовнішньополітичних

зв'язків, всебічному розвитку добросусідських відносин з найближчими сусідами — Росією, Румунією, Україною та іншими країнами. Нині Молдова є повноправним членом ООН і Ради Європи, плідно співробітничає з ОБСЄ і Європейським союзом, а також з НАТО в рамках програми “Партнерство заради миру”. Під час офіційного візиту Президента Республіки Молдова В. Вороніна в Україну в травні 2001 р. президенти двох держав підписали Спільну заяву, де визначено головні пріоритети і завдання українсько-молдовського співробітництва в соціально-політичній та торговельно-економічній сфері, взаємодії в рамках міжнародних організацій та форумів. Україно-молдовські відносини залишаються стійкими, дружніми, зваженими.

При цьому слід виходити з того, що поєднання, гармонізація відносин як з Росією, іншими країнами СНД, так і Заходом є жорстким імперативом для України як сьогодні, так і на перспективу.

10.3. Україна, Європа, Євроатлантика

Європейський вибір України був визначений на етапі формування основ зовнішньої політики нашої держави. Ґрунтувався цей вибір на її життєво важливих інтересах, історичному прагненні українського народу бути невід'ємною частиною єдиної Європи.

Доктринально Україна поділяє концепцію нової Європи, в основі якої стоять Європейський союз, Рада Європи та Організація Північноатлантичного договору. Саме ці інституції є ключовими ставками в європейському курсі України.

Україна намагається бути надійним партнером і пропонує свою допомогу у вирішенні європейських проблем. Це її право і обов'язок як невід'ємної частини Європи, адже безпека Європи — це безпека України.

Європейський союз на час здобуття Україною незалежності став одним з потужних світових лідерів ХХІ ст., своєрідним дороговказом для інших країн, що складають людську цивілізацію. Його п'ятнадцять країн-членів (Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Іта-

лія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція) з населенням близько 400 млн чоловік і ВВП 10 трлн доларів здійснюють, долаючи наявні перешкоди, послідовний перехід до економічного і політичного об'єднання і створення унікального міждержавного співтовариства з єдиним громадянством, кордонами, грошовою одиницею, внутрішньою і зовнішньою політикою.

У жовтні 2002 р. конвент, у складі якого 105 представників національних урядів, національних парламентів країн — членів Європейського союзу, обнародував проект “Конституції Європи”. Проектом передбачається: введення інституту президентства Європейської ради, зміцнення присутності Європейського союзу на світовій арені, можливість виходу тієї чи іншої країни зі складу ЄС за власним бажанням, подвійне громадянство. Європейська конституція має діяти впродовж 50 років з часу її прийняття. Проте процес прийняття європейської конституції відбувається складно. Це засвідчив саміт Євросоюзу в Брюсселі (грудень 2003 р.), який через виявлені протиріччя в підході до ряду принципових положень цього документа (механізм голосування, устрій ЄС після прийняття в нього в 2004 р. 10 нових членів), не зміг схвалити запропонований проект.

Після того як на початку 90-х років Європейський союз визначив 13 країн (Чехія, Польща, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія, Кіпр, Мальта, Болгарія, Румунія, Туреччина), які могли претендувати на повноправне членство в ньому, зона стабільності, економічного і соціального добробуту почала наближатися до українських кордонів. Україна, усвідомлюючи себе невід'ємною частиною європейського простору, задекларувала намір стати повноправним членом ЄС. 14 червня 1994 р. в Люксембурзі була підписана, а 1 березня 1998 р. після ратифікації усіма державами — членами ЄС набула сили Угода про партнерство і співробітництво між Європейським союзом і Україною. У грудні 1999 р. Європейська рада (найвищий орган ЄС) затвердила спільну стратегію Європейського союзу щодо України. Стратегією, розрахованою на чотири роки, було закладено засади співпраці з державою, яка не є безпосереднім претендентом на вступ до Союзу. Цей програмний документ хоча

і не стверджував, що Україну в недалекому майбутньому запросять стати повноправним членом ЄС, водночас передбачав підтримку процесу демократичних і економічних перетворень в ній, її внутрішньої та зовнішньої політики, правових основ.

Угода про партнерство та співробітництво, Спільна стратегія визначили критерії, що їх у найближчі 10–15 років має досягти Україна в своєму розвитку, щоб довести свою готовність стати членом ЄС. Йдеться: а) про стабільність інститутів, які гарантують принципи демократії і законності в країні; б) наявність ефективно функціонуючої ринкової економіки, її конкурентоспроможності; в) прийняття законодавчого надбання Союзу, а це майже 80 тисяч сторінок, які містять норми європейського права. Отже, відносини України з Європейським союзом передбачають, з одного боку, всебічне входження України до європейського політичного, правового, економічного простору, а з другого — визначення політики ЄС щодо України, підтримку державами Європи стратегії інтеграції України до ЄС.

Протягом перших дванадцяти років незалежності України її взаємовідносини з Європейським союзом нагадують скоріше наміри, а не угоду про входження України до європейського політичного, правового, економічного простору. Владним структурам належить активізувати свої дії по розвитку цих відносин. Останнім часом помітні тенденції зближення України та Євросоюзу. Насамперед у сфері зовнішньої політики, безпеки, військового та військово-технічного співробітництва. При цьому слід мати на увазі, що членство в ЄС обумовлено неминучою вимогою делегування частини придбаного останнім часом національного суверенітету на рівень його наднаціональних органів. Цей скритий від поверхового погляду підтекст “європейського вибору” України не став предметом дискусії в суспільстві у зв’язку з “європейською інтеграцією” України, не кажучи вже про офіційні заяви.

Початок ХХІ ст. поставив Україну перед необхідністю визначитися з рядом проблем. Серед них — здатність підтримувати високу репутацію у Раді Європи, повноправним членом якої вона стала 9 листопада 1995 р., підписавши Євро-

пейську конвенцію з прав людини та Статут Ради Європи. З того часу відносини України з цією міжнародною організацією перебувають у перманентній напрузі. Рада Європи постійно і безспідставно констатує затягування прийняття відповідних законів, порушення демократичних свобод і прав людини в Українській державі.

Важливою складовою зовнішньополітичної діяльності України з перших років її незалежності стала участь у всесвітніх міжнародних організаціях. Головні зусилля України на цьому напрямі зосереджувалися насамперед на реалізації цілей, що випливали з Конституції держави, програмних зовнішньополітичних документів. Це насамперед використання засобів багатосторонньої дипломатії для захисту національних інтересів України, зміцнення гарантії її незалежності та територіальної цілісності, залучення зовнішніх чинників для здійснення ринкових реформ, стабілізації економіки, прискорення її інтеграції у світову господарську систему.

Як держава-засновник Організації Об'єднаних Націй, Україна розвивала і примножувала досвід і традиції, отримані нею за час попередніх років активної участі в діяльності ООН та її спеціалізованих установ. Підтвердженням авторитету України в цій міжнародній організації стало, зокрема, обрання її представника 1997 р. Головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Україну також було обрано до складу постійних членів Ради Безпеки ООН на 2000–2001 рр., що засвідчило зростання її ролі як активного і впливового учасника глобальних та регіональних процесів сучасності.

Відносини України з НАТО визначені її участю в Програмі “Партнерство заради миру” і Хартією про особливе партнерство, підписаною 9 липня 1997 р. в Мадриді, Державною програмою співробітництва України з НАТО до 2004 р., затвердженою Указом Президента України від 27 січня 2001 р. Проте до останнього часу розглядалися крізь призму наслідків балканської війни. Владні структури України, політичні сили всіх напрямів однотайно засудили військові бомбардування Югославії, хоча виявили різні підходи до взаємовідносин з Альянсом у майбутньому.

Нагадаємо, що Північноатлантичним договором, який підписано у Вашингтоні 4 квітня 1949 р., засновано Альянс

(НАТО), тобто союз, покликаний забезпечити колективну оборону його членів. Державами — членами НАТО є: Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Сполучені Штати Америки, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехія.

У міру врегулювання югославської кризи, пом'якшення її напруженості відносини України з НАТО почали повертатися в колишнє русло, що засвідчили офіційні візити до Києва Генерального секретаря НАТО Дж. Робертсона в лютому 2000 р. та в липні 2002 р., під час яких він підтвердив ставлення Альянсу до України як до одного з ключових елементів системи безпеки в Європі. Україна прагне прийняти безпосередню участь у реалізації Пакту стабільності на Балканах і Проєкту про європейські сили швидкого реагування.

Стримуючим чинником у відносинах України з НАТО стало суперечливе ставлення до цього процесу з боку не лише політичних сил, різних владних структур, а й громадян України. Соціологічні дослідження, проведені в усіх регіонах України, показали, що в очах майже половини українських громадян НАТО являє собою агресивний військовий блок. Третина українського населення розцінила натовське бомбардування Югославії агресією, а майже кожен п'ятий — воєнним злочином. Половина людей переконана, що Україна ніколи не повинна приєднуватися до НАТО, чверть — що повинна приєднатись через 5–10 років, а майже кожен десятий — що лише через 10–15 років. Лише трохи більше 4 відсотків українців визнали НАТО провідною організацією у справі забезпечення безпеки в Європі, тоді як Організації Об'єднаних Націй таку роль відвели 39,3 відсотка. Як наслідок при виборі бажаного варіанта співіснування з НАТО, який найбільшою мірою відповідав би інтересам України, майже половина її громадян визнала за краще обрати нейтральний позаблоковий статус країни. Позиція більшості населення, таким чином, суттєво розійшлася з позицією політичного керівництва держави, яке в Державній програмі співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору на період до 2004 р. задекларувало, що Україна розглядає НАТО як найефективнішу структуру колектив-

ної безпеки в Європі. Початок ХХІ ст. поставив перед державною владою дилему — або узгодити свій стратегічний курс із настроями співвітчизників, або переконати своїх громадян у доцільності поглиблення співпраці з Альянсом.

Україна послідовно виявляла прагнення підтримувати тісні відносини зі США як могутньою наддержавою, статус якої визначається їх економічною і військовою могутністю, впливом на міжнародні фінансові організації, лідерством у розробці і впровадженні новітніх технологій. Однак налагодити партнерські і довірчі відносини зі США вдалося не одразу. У перші роки незалежності України давалися ознаки певна настороженість Вашингтона стосовно Києва, домінування в україно-американських відносинах стереотипів минулого, сумніви частини американського істеблішменту щодо здатності України проводити власну, незалежну політику. Такі настрої вдалося подолати лише після того, як Україна на практиці довела, що вона є передбачуваним і послідовним партнером.

Об'єктивно Сполучені Штати Америки зацікавлені (і це відповідає їхнім стратегічним інтересам) в тому, щоб Україна розвивалась як демократична країна, увійшла в європейські структури як держава-партнер, зберігала незалежність. З приходом до влади у 2000 р. президента США Дж. Бушамолодшого відкрилися нові передумови поглиблення україно-американських відносин. Нова адміністрація США задекларувала намір проводити щодо України прагматичну лінію, яка має залежати від успіху політичної стабілізації і економічних реформ у ній. За словами С. Пирожкова, директора Інституту проблем міжнародної безпеки, ця адміністрація США буде продовжувати оцінювати країну крізь призму реформ в Україні, насамперед економічних, демократичних і у векторі зовнішньополітичної діяльності. Маються на увазі відносини з ЄС і україно-російські відносини. Як свідчить Кондоліза Райс, радник Президента США з питань національної безпеки, США не розглядають Україну як міст між Росією і Європою, але відзначають особливу роль України як великої європейської сили. І ще: “Україна і Росія мають право претендувати на те, щоб бути невід’ємними частинами майбутньої об’єднаної Європи. Для європейської стабільності

важливі добрі стосунки України і Росії, враховуючи схожість їхньої долі”.

Стосовно економічних відносин, то український ринок, як і раніше, цікавить США настільки, наскільки американський капітал знаходить його привабливим. Поставки товарів з України до США складають 3,8, імпорт — 3,4 відсотка. США посідають перше місце серед іноземних інвесторів в економіку України — 500 млн доларів, хоча це й значно менше американських інвестицій в інші країни. В одну лише Польщу США вклали близько 6 млрд доларів. Саме США відіграли провідну роль в істотному обмеженні зовнішнього фінансування України, перед тим призначивши її як наркомана до голки. Надзвичайно потрібні в Україні під час гострої фінансової кризи запозичення були отримані з великим запізненням. Палко схвалили США вихід України з “ядерного клубу”: одним розчерком пера Україну після деякого її опору викреслили з числа ядерних держав світу, в якому, як свідчить досвід (в тому числі й досвід останнього часу) сила є основним аргументом.

Із самого початку незалежності Україна орієнтувалась на тісне співробітництво із західноєвропейськими державами, насамперед з Німеччиною, яка на той час вирішувала складне завдання — намагалась “прив’язати” до Європи Росію. Свої відносини з Україною, як це робили і США, вона розглядала крізь призму відносин з Росією. Лише з 1993 р. відносини з Україною розглядаються у ФРН як окремий і самостійний напрям зовнішньої політики, що засвідчила готовність федерального уряду сприяти вирішенню проблем нашої держави. Для України це стало важливою моральною підтримкою. Адже саме Німеччина як політичний і економічний лідер серед західноєвропейських країн може найбільш суттєво підтримати прагнення Української держави стати повноправним членом Європейського союзу. Зокрема, група економічних консультантів цієї країни завершила програму “Україна: економічні реформи за 1000 днів”, схвалену урядом та економічними експертами України. Німеччина висловила намір виділити кошти для компенсації оплати праці тих, хто в роки Другої світової війни примусово працював на її території.

Традиційними стали україно-німецькі політичні консультації на найвищому рівні. Під час консультацій, що відбулися в червні 2000 р. в Лейпцигу, було обговорено широке коло проблем, зокрема зовнішньої політики та культурного співробітництва, економічної та фінансової співпраці, перспективи подальшого співробітництва у сільському господарстві, питання екології та проблеми ядерної енергетики, військове та військово-технічне співробітництво, боротьби з організованою злочинністю. У політичній і економічній сфері перспективним бачиться співробітництво з Великою Британією, Францією, Італією, Нідерландами, іншими західноєвропейськими країнами.

10.4. Україна та держави Центральної і Східної Європи

Паралельно з європейським і євроатлантичним розвивався і регіональний напрям зовнішньої політики України. Активізація співробітництва на регіональному рівні є важливою тому, що це для України — один з найреальніших шляхів до нової Європи. Тісне співробітництво з країнами Центральної та Східної Європи, використання євроінтеграційного досвіду цих країн важко переоцінити. З другого боку, зміцнення лідируючих позицій України в регіоні дозволяє їй використовувати співробітництво з європейськими і євроатлантичними структурами для утвердження в ролі сполученої і синхронізованої ланки між Сходом і Заходом. Саме тому регіональний вимір завжди був і залишається одним із пріоритетів зовнішньої політики України.

Останнім часом після тривалої байдужості одне до одного позитивні зрушення, хоча не так активно, як того вимагають реальні обставини, відбуваються у відносинах України з державами Центральної і Східної Європи, зокрема з тими, з якими Україна має спільні кордони.

Динамізмом, інтенсивністю регулярних контактів на рівні глав держав позначені україно-польські відносини, які за прогнозами стануть фундаментом стабільності у цьому регіоні. Наші народи вважають за краще вдивлятися не в минуле,

в якому україно-польські відносини характеризувались переважно ворожістю і недовірою, а в майбутнє. Саме на це спрямована Декларація про україно-польське “примирення”, підписана президентами двох країн. Зауважимо при цьому, що рівень президентських відносин суттєво не позначається на всіх інших рівнях україно-польських відносин. Практично відсутнє співробітництво між Верховною Радою України і польським сеймом, припинили свою діяльність україно-польський форум, Міжнародна рада з питань регіонального та транс прикордонного співробітництва. І хоча за великим рахунком стратегічні інтереси України і Польщі збігаються: обидві держави прагнуть інтегруватись в Європу (Польща в цьому процесі значно випереджає Україну), проте входження Польщі до Європейського союзу ставить перед україно-польськими відносинами нові випробування, які нашим державам ще належить подолати.

Непростими є україно-румунські відносини. Все ж спільне прагнення двох держав до їх нормалізації, а також наміри Румунії до інтеграції в європейські та євроатлантичні структури сприяло підписанню базового політичного Договору про дружбу і співробітництво України і Румунії. Україна і Румунія відмовляються від взаємних територіальних претензій і підтверджують суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність своїх кордонів. Північна Буковина і острів Зміїний на Чорному морі назавжди залишаються у складі України. Про розмежування континентального шельфу Київ і Бухарест передбачили домовитись найближчими роками.

Успішно розвиваються відносини з Болгарією, Угорщиною, Словаччиною.

Україно-болгарські відносини не затьмарюють ні територіальні претензії, ні історичні обрії, хоча в країні періодично виникає політична криза, і особливо позначився на її розвитку затьнятий економічний спад, з яким ця країна зіткнулась кілька років тому. Проте протягом останніх років внутрішній валовий продукт Болгарії має тенденцію до зростання. На зростання валового продукту позитивно впливає політична стабільність. Перемога на парламентських виборах (серпень 2001 р.) Національного руху, який очолив колишній цар Сімеон II і який став прем'єр-міністром, і обрання Президен-

том Болгарії лідера соціалістів Г. Пирванова створює нестандартну політичну ситуацію в цій країні. Проте політична програма Національного руху суттєво не відрізняється від програми Союзу демократичних сил. Це — вступ Болгарії до ЄС і НАТО, боротьба з корупцією, реформа законодавства.

Відносини України з Угорщиною розвиваються стабільно по висхідній. Саме з Угорщиною (першою з усіх сусідніх держав) у травні 1993 р. було підписано і ратифіковано Договір про основи добросусідства і співробітництва. Угорщина активно сприяла вступу України до Ради Європи. В новому геополітичному становищі, зумовленому обмеженою доступністю Австрії після того як остання стала членом Європейського союзу, нестабільною ситуацією в Югославії, Україна стає для Угорщини найбільш надійним партнером.

Між Україною і Словаччиною склалося економічне і культурне співробітництво, яке має всі підстави для динамічного розвитку. Два народи близькі за способом життя, менталітетом, що створює надійні підвалини для обопільного партнерства і добросусідства. 1993 р. було підписано Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Словацькою Республікою та Україною. Україні відводиться важливе місце у зовнішній політиці Словаччини. Для Словаччини Україна стала серйозним торговим партнером у Центральноевропейському регіоні. Політична зацікавленість двох держав підкріплюється спільними економічними інтересами. На саміті у Празі (листопад 2002 р.) Словаччина запрошена до членства в НАТО. 2004 р. країна може стати членом Європейського союзу. Досвід інтеграції Словаччини у європейські та євроатлантичні структури уважно вивчається в Україні.

Як добросусідські і дружні можна оцінити відносини України з Чехією, хоча Чехія і не є безпосереднім сусідом нашої країни. В Україні уважно спостерігають за процесом політичних та економічних перетворень, визначенням стратегічного курсу цієї держави. Україна підтримала прагнення Чехії увійти в НАТО (проте виступила проти розміщення на території цієї та сусідніх центральноевропейських країн, яких прийнято до НАТО, ядерної зброї).

Україна наполегливо шукає своє місце в новому геополітичному просторі, як і відповіді на доленосні, нерідко супе-

речливі питання: що краще для України — бути позаблоковою чи нейтральною державою, вести багатовекторну або двовекторну політику чи розраховувати на стратегічних партнерів.

У зовнішній політиці України як на східному (точніше північно-східному), так і на західному напрямі настав новий етап. Виявились ознаки переорієнтації української зовнішньої політики на Схід у вигляді нормалізації українсько-російських відносин відповідно до економічних потреб, як і відповідно до реальних можливостей обох країн. Навпаки, у відносинах із Заходом означився певний регрес, особливо внаслідок “касетного скандалу”, коли були оприлюднені розшифровки диктофонних записів у кабінеті глави держави, таємно зроблені одним з офіцерів Служби безпеки. Прагнення України стати повноправним членом Європейського союзу не знаходить адекватного відгуку з боку ЄС, який не виявив зацікавленості в переході у своїх відносинах з Україною від партнерства до надання їй статусу асоційованого члена.

Перед Україною постало завдання знайти ефективніший шлях реалізації своїх національних інтересів, надати для цього нове дихання українсько-російському стратегічному партнерству, зробити більш прагматичною, орієнтованою на економічний результат, європейську політику, зокрема досягти статусу асоційованого члена в ЄС і, нарешті, налагодити активний і конструктивний діалог зі Сполученими Штатами Америки.

Україна усвідомила себе як дійсно незалежна держава, з чим не можуть не рахуватись ні на Сході, ні на Заході. Росія зрозуміла нарешті, що Україна дійсно стає цивілізованою державою, що зупинити цей процес неможливо. Рівень відносин із Заходом, який існував до останнього часу, виявився вичерпаним. Постала задача віднайти для них “новий формат”, “новий алгоритм”, зробити це у двосторонньому порядку.

Україна покликана законодавчо визначити і настійно впроваджувати в життя, враховуючи напрацьований досвід незалежного розвитку, цілісну зовнішньополітичну стратегію. Виходячи з цього треба мати на увазі:

Перше. Перспективи становлення України як активного дієздатного суб’єкта міжнародних відносин визначені її заці-

кавленістю і прагненням однаковою мірою брати участь у житті Євразійського і Європейського регіонів і сприяти гармонізації відносин між ними. Зауважимо, що без успішного здійснення політичних реформ, нарощування економічного потенціалу і підвищення життєвого рівня населення не буде можливою ні повноцінна і довготривала нормалізація відносин України з Росією, ні інтеграція її в європейські і євроатлантичні структури, ні регіональне самоутвердження нашої держави в Центральній-Східній Європі.

Друге. У довгостроковому плані Україна, підтримуючи стратегічні відносини з Росією, прагне інтегруватись в європейські та євроатлантичні структури. Північноатлантичний альянс розглядає Україну як невід'ємну складову Європи. Для України відносини особливого партнерства з НАТО (з 27 країн-партнерів такі відносини мають лише Росія й Україна) є передумовою поглиблення взаємодії з країнами — членами Альянсу та наближення до Європейського союзу. Безумовно, швидкість зближення України й ЄС залежить насамперед від зміцнення демократичних засад українського суспільства, розвитку ринкової економіки. Україна має невичерпні надра, найродючіші землі в Європі, могутній виробничий, науковий, кадровий потенціал. Однак в сучасному інформатизованому світі національне багатство пов'язане не з якістю чорноземів, хай і найродючіших у світі, а з засобами організації суспільства. Тобто, перед політичною елітою України постало нагальне завдання визначити і реалізувати державну стратегію розвитку країни. Вченими запропонована в політичній сфері модель соціально-правової держави, в економічній — модель формування ринкової економіки у вигляді науково-технічної доктрини, що базується на інтелектуальному факторі, на розвитку науки та новітніх технологій, відповідає сучасним світовим цивілізаційним тенденціям.

Незалежна Україна, яка перебуває на перехресті стратегічних інтересів великих держав, живе у складній геополітичній ситуації. Вона повинна керуватись концепцією “динамічної рівноваги сил”, яка орієнтує її на забезпечення умов для формування та розвитку дружніх відносин як із Росією, так і з іншими країнами світу. Тому вибір стратегії внутрішньої і зов-

нішньої політики України має доповнюватись гнучкою тактикою і сильною політичною волею щодо реалізації висунутої стратегічної мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитися самі собою. Потрібні цілеспрямовані, рішучі дії владних структур, підтримувані суспільством і спрямовані на те, щоб не тільки закріпити позитивні зміни в економіці України, але й зробити її політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою.

10.5. Геостратегія сходження України

Уже понад дванадцять років розвивається Україна як суверенна держава. Проте прискіпливий аналіз проблем, з якими зіткнулася наша країна, її політична еліта в цей час, засвідчує, що далеко не всі складові утвердження молодого української держави в системі міжнародних координат достатньо потужно задіяні. Тому доцільним є з'ясування досягнень та втрат, пов'язаних з варіантами розв'язання практичних завдань геополітичного сходження нашої держави. Адже ейфорія перших років незалежності, зрозумілого нині романтизму державотворців і гарячих сподівань щодо швидкого “входження в Європу”, забезпечення пристойного рівня життя після дистанціювання від Москви змінилися в бік чи не найгірших нарікань. Минулі роки — час втрачених можливостей, період суцільної кризи економіки, політики і моралі.

Цілком зрозумілим є твердження, що для успішного сходження у світовому співтоваристві Україна як незалежна держава має усвідомити себе в широкому геополітичному контексті, співмірно врахувати провідні тенденції розвитку світової цивілізації та розробити відповідну стратегію досягнення бажаного власного становища в континентальному і світовому вимірах.

На період досягнення Україною незалежності докорінно змінилася геополітична ситуація на Європейському континенті та в світі. Зазнала змін система силових координат повоєнного періоду розвитку: розпалася Організація Варшавського договору та його сюзерен Радянський Союз, мирним шляхом і за згоди держав-переможців, безпосередніх сусідів об'єднала-

ся Німеччина, загалом Захід переміг у “холодній війні” зі Сходом. Тим самим торжествує атлантична стратегія, а морська (над)держава отримує зверхність над суходолом Євразійського континенту.

Як наслідок цих змін — зрушення глобального характеру, де з’явився ряд нових суверенних держав, що входили до силового поля, яке уособлювала Москва. Серед них постала й Україна. За своїми геополітичними складовими — територією, населенням, природними ресурсами — Україна вигідно виокремлювалася своїм географічним положенням (в Україні розташований географічний центр Європи), а також наявними економічними, людськими та природними ресурсами, про що вже йшлося у попередніх підрозділах.

Окрім цього, слід відзначити: Україна стала досить помітною складовою світової розстановки сил. Адже чи не найбільш тривожним для близьких та далеких держав став третій у світі за розміром ядерний арсенал України, успадкований від Радянського Союзу. Додамо, що наша країна в період розвалу СРСР мала 700-тисячну армію, яка була найчисельнішою на Європейському континенті після російської армії, а також володіла досить потужним і обтяжливим для народного господарства військово-промисловим комплексом.

Нині доречно постає запитання: як розпорядилася наша держава тими складовими геополітичного становища, що вдалося досягти, і якою ціною для утвердження на політичному ландшафті континенту суб’єкта геополітики — України? Звичайно, необхідним є з’ясування і втрат, упущень, а то й здачі потенційних позицій на шляху геополітичного і гео економічного сходження України.

Слід наголосити, що наша держава не зуміла раціонально розпорядитися багатьма складовими свого воєнного, економічного, людського потенціалу, а також перевагами власного географічного положення. Скажімо, зберігши щонайменше лише певною мірою свою причетність до держав “ядерного клубу”, Україна змогла б не лише формально належати до країн, що визначають систему воєнно-стратегічної рівноваги континенту і світу, а й досить потужно впливати на перебіг подій як у близькому оточенні, так і в глобальному вимірі.

Україна, як тепер досить рельєфно видно, втратила в 90-х роках суттєві складові геополітичного та геостратегічного становища. За нашим баченням, тогочасна владна, а скоріше письменницька еліта, яка відзначалася своїм популізмом, не осягнула діалектику змін процесу геополітичного сходження незалежної України. Адже проголошення та обстоювання тих чи інших засад внутрішньої і зовнішньої політики за умов належності України до такого геополітичного формування, яким був Радянський Союз, — це одна справа, тут мали місце одні аргументи і пріоритети. А після розвалу СРСР аргументація та пріоритети політики мали б бути, м'яко кажучи, дещо іншими, тому що формувалося нове, значно відмінне від попереднього, геополітичне середовище.

Врахування ж відчутної різниці нового становища після того як розпався Радянський Союз, як свідчить аналіз документів України (в яких формулювалися зовнішньополітичні засади), не відбулося. Так, проголошені в Декларації про державний суверенітет України 1990 р. три неядерні принципи: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї (читай для інтересів московської метрополії) та інші складові, визначені ще до набуття суверенного статусу Україною, не зазнали принципівих, суттєвих змін з розвалом надпруги, якою був СРСР. Мотиваційні чинники дистанціювання від союзного центру та імперської політики Кремля, визначені в Декларації про державний суверенітет, практично лінійно переносилися в Акт незалежності України, Заяву Верховної Ради 1991 р. про без'ядерний статус України та в Основні напрями зовнішньої політики 1993 р.

Тим самим Україна продемонструвала відсутність стратегічного бачення і належної політичної волі в опануванні реального становища. Українська політична та державотворча еліта не піднялася до рівня вироблення власної геостратегії й стала заручником попередніх підходів і намірів меншовартісного ґатунку. Власне, еволюція перебігу подій від прийняття Акта про незалежність України 24 серпня до Всенародного референдуму 1 грудня й Біловезької угоди 8 грудня 1991 р. є так би мовити лакмусовим папірцем як набуття сили, чіткіших державотворчих обрисів політичною елітою, так і показником її слабкості організаційних і науково-аналітичних

зусиль. Український тогочасний істеблішмент, за невеликим винятком, був здебільшого пасивним спостерігачем, а не локомотивом творення власної держави. Тут, певно, давалися знаки традиційний конформізм та попереднє історично-традиційне залякування націоналізмом.

Звільнившись від ядерних арсеналів світового масштабу на некрайшій умові, зволікаючи з трансформаційними перетвореннями, хибуючи з обранням зовнішньополітичної стратегії, Україна власними руками пересунула себе як державу потенційно першого ешелону (нехай навіть із замикаючого їх кола) у число країн другого ешелону. Сильна так би мовити козирна карта — військова сила (а в світі завжди це була і ще довго буде залишатися головним чинником впливу) стала враз знеціненою під впливом чорнобильського синдрому та романтизму письменників-політиків.

Слід, певно, уточнити, що, не сповідуючи ідеологію войовничих яструбів, автор лише безпристрасно аналізує неспроможність тогочасної політичної еліти та владного олімпу на адекватність стратегічного бачення подальшого перебігу подій з позицій захисту власної молоді і в багатьох випадках незахищеної країни. Адже в інших держав, щоправда, політично та економічно більш спроможних, набуття незалежного суверенного статусу поставало аргументом на користь взяття значно більшої відповідальності за зміцнення стабільності та безпеки на континенті. Саме так перебирали на себе більшу долю відповідальності свого часу повоєнна Франція, а в останнє десятиліття XX ст. об'єднана Німеччина — ровесниця незалежної України.

Заявивши на весь світ про добровільну відмову від усієї ядерної зброї, Києву з великими потугами доводилося вмовляти держави ядерного клубу на надання нашій державі гарантій безпеки, принизливо виторговувати у Росії бодай дещо пристойніші кошти за вивезені ракети ближнього та дальнього радіусу дії. Дещо пізніше США безпардонно вказували Україні на “недоцільність, за баченням заокеанського партнера”, брати участь у виконанні договірних зобов'язань з Іраном стосовно реалізації Бушерського проекту по будівництву АЕС. Тим самим наша держава не лише втратила мільярдні надходження, але й зайвий раз переконалася в уразливості свого нинішнього становища.

Важливою складовою геополітичного сходження України як суб'єкта міжнародних відносин постає необхідність використання, власне, політико-географічного розташування держави, врахування як сухопутних, морських та інших природних кордонів і соціокультурних зв'язків із сусідніми державами, так і складових інформаційно-комунікативного простору, мережі наземних, водних, морських та повітряних транспортних сполучень.

Рубіжність розташування України, дійсно уразливі та потенційно сильні сторони державотворцями нової історичної доби були далеко не повно зважені, оцінені та використані. Так, закарпатські, буковинські, південнобесарабські землі та півострів Крим, що здебільшого були частиною геополітичного простору СРСР (а в складі України перебувають не надто довго), з набуттям останньою незалежного статусу стали найбільш депресивними територіями. Ці райони потрапили в становище своєрідної гео економічної окремішності, що досить слабо сприяє інтегруванню до загальноукраїнської спільноти. Певна політизація тих чи інших проблем в цих регіонах, як свідчить вітчизняний та зарубіжний досвід, спроможна детонувати відцентрові сили.

Водночас тривалість історичних взаємовпливів українського і російського народів, спільні кордони з більшістю наших сусідів, розгалужені транспортні наземні та водні шляхи сполучень, особливо в перші роки незалежності України, не стали стимулом розвитку тісної співпраці на нових засадах.

У минулому Україна зазнавала то більшого, то меншого впливу з кожного напрямку свого оточення, безпосередніх і де-що віддалених сусідів. Рубіжність розташування України далеко не завжди оберталася перевагами для нашого краю. Досить часто сильніші сусідні держави воліли розчленувати землі України і підпорядкувати собі політично наш народ. Все це мали враховувати українські державотворці останньої історичної доби, розробляючи засади зовнішньополітичного курсу незалежної України, продукувати конструктивні, виважені рішення.

Однак в перші роки незалежності державотворці України сповідували далеко не завжди раціональні та життєздатні підходи щодо внутрішньої та зовнішньої політики. Був період

так би мовити національного романтизму, а то й суттєвих збочень, коли на владному олімпі нашої молодой держави намагалися рішуче дистанціюватися від сучасної Росії, нехтували не тільки соціокультурними, але й потужними економічними зв'язками, ігнорували очевидні факти, значну залежність від російських енергоносіїв тощо. На озброєння була взята націоналістична ідеологія, яка переносилася на питання мови, культури, історії, на поталу віддавалися багатотисячлі зв'язки з північно-східним сусідом; натомість розхожим став підхід щодо “швидкого входження в Європу” тощо.

Лише з плином часу політична еліта усвідомила здавалося б очевидні речі: зовнішньополітичні засади країни мають ґрунтуватися досить міцно на реальних, а не віртуальних чинниках, що економіка значною мірою визначає відповідні вектори й так би мовити валентність зовнішньої політики. Розвиток торговельно-економічних відносин — це основа і впливовий фактор зовнішньої політики кожної країни в конкретний час у реальній системі міжнародних координат. Практика здійснення багатовекторного зовнішньополітичного курсу української держави однозначно довела, що питання “європейськості” чи належності до того чи іншого геополітичного виміру вирішується проведенням відповідної внутрішньої політики, визначається значною мірою соціально-економічним становищем країни, а не зовнішньополітичною риторикою, заклинаннями щодо обраного курсу.

Зазначимо, що владою не проводяться заходи щодо поліпшення демографічного стану. За останні роки сталося різке зниження народжуваності й зростає смертність населення. Відповідно до від'ємного природного приросту населення України в останнє десятиліття минулого століття зменшилося майже на 2,5 млн чоловік. І це в мирний час, за відсутності воєнних чи етнопатрістичних конфліктів. За даними Інституту економіки НАН України, в першій чверті ХХІ ст. населення України скоротиться до 42 млн чоловік. По кількості пенсіонерів і народжуваності в розрахунку на 1000 жителів держава посяде за цей час відповідно перше та останнє місця на пострадянському просторі, а по тривалості життя — 120 місце в світі. Скорочення відновлення людських та трудових ресурсів негативно відіб'ється на розвиткові вітчизняної економіки.

Аналізуючи складові геополітичного та геостратегічного ут-вердження України, слід особливо наголосити на значній недооцінці владною елітою в перші роки незалежності проблем забезпечення теплоенергетичними ресурсами (ТЕР) нашої держави. Адже відомо, що вже не одне десятиліття боротьба за право володіння енергоресурсами, за право їх транспортування та за вплив на ринок енергоносіїв стали потужним чинником реалізації інтересів держав світу, їх політичної поведінки, базою політичних та економічних союзів і навіть джерелом міжнародних конфліктів.

Україна належить до енергодефіцитних країн, оскільки за рахунок своїх джерел ТЕР вона задовольняє свої потреби лише на 47–49 %. Власний видобуток покриває 10–12 % потреб у нафті, 20–25 % — у природному газі. І від того, як буде розвиватися світова геополітична і гео економічна ситуація в енергетичній площині, значною мірою будуть залежати умови функціонування економіки та теплоенергетичного комплексу (ТЕК) України.

В умовах майже повної залежності від поставок енергоносіїв з Російської Федерації заходи по диверсифікації джерел їх надходження, насамперед природного газу й нафти, мають розглядатися як ключовий елемент забезпечення національної безпеки держави і створення умов для стійкого розвитку ТЕК. Це вимагає невідкладної розробки і реалізації концепції довгострокової енергетичної політики України, наріжним каменем якої мають стати заходи диверсифікації.

Багатовекторність українського зовнішньополітичного курсу останнім часом викликає багато нарікань як за кордоном, так і в самій Україні. В енергетичній сфері її трактують ще більш неадекватно, для чого є певні підстави. Так, представники крайніх поглядів виступають або за негайне відключення від російських газонафтопроводів і за широку співпрацю лише з європейським і світовим співтовариством, або навпаки — за рух у кільватері російської політики в надії на отримання дешевих енергоносіїв. Підсумок кількох однаково великих, але протилежно спрямованих векторів, як відомо, дорівнює нулю. Тобто зовнішньополітичний курс не має бути занадто заполітизованим і спрямовуватися лише на Захід чи тільки на Росію. Прийняття державних рішень повинно здійснюватися тільки з ура-

хуванням їх відповідності національним інтересам України на основі міжнародного права та економічної доцільності. Така прагматична спрямованість і має стати головною при визначенні векторів українського зовнішньополітичного курсу. Адже Україна — великий споживач російського газу в Європі, посідає за обсягами споживання природного газу шосте місце в світі, а за імпортом — третє місце після США та Німеччини.

Поряд з цим слід брати до уваги наявну в нашій державі газотранспортну систему (ГТС) і становище в цьому зв'язку провідної транзитної країни Європи та й загалом світу. Адже ГТС України є другою після РАО “Газпром” за потужністю і здійснює близько 90 % експорту російського газу. Таким чином, ГТС України має винятково геостратегічне положення як своєрідний “газовий місток” поміж крупними газодобувними регіонами Російської Федерації та країнами Заходу. За обсягами транзиту газу Україна посідає перше місце в світі. Тому подальше нарощування мережі продуктопроводів обумовлено збереженням й посиленням транзитних функцій української комунікаційної мережі поміж Росією та країнами Західної Європи, воно має бути доповненим також створенням альтернативних варіантів забезпечення вітчизняних потреб в енергоносіях.

Зазначимо, що для Росії експорт газу є важливою складовою державної політики. Для України, власне, контроль над транзитом газу є однією з найбільш вигідних форм бізнесу на державних ресурсах. Цей бізнес приносить досить відчутні як політичні, так і матеріальні дивіденди.

Виходячи з вищенаведеного, очевидним в геополітичному плані для України і винятково важливим в більш широкому плані постає збереження двох геоekonomічних ліній: захід — схід та північ — південь. В цьому зв'язку слід також зважати на наявні річкові та морські складові. Адже морські порти найбільш відкриті до зовнішнього світу, вони виконують інтеграційну функцію для всієї транспортної мережі держави.

Однак якщо мережа магістральних продуктопроводів в основному ще збережена, комунікаційні можливості Причорномор'я значною мірою вже майже втрачені. Протягом багатоміліардної історії Причорноморський край славився значним піднесенням у розвитку широкого спектра економіки, а також

талановитими людьми різних професій. Головним багатством Причорномор'я, яке століттями створювали природа та люди, є мережа комунікаційних зв'язків. Це все, звичайно, неможливо придбати зразу чи купити, але напрацьоване віками легко втрачається, якщо відсутній державний підхід, стратегічне бачення та розвиток.

Зміни в геоеконімічному становищі України в бік світової периферії та відсутність перспективних масових вантажопотоків свідчать про обмеженість можливостей його формування. Україна за роки незалежності втратила функції головного комунікаційного вузла в Причорномор'ї та Південно-Східній Європі, поступившись першим місцем сусідній Румунії.

Після падіння “залізної завіси” значно змінилися зовнішні та внутрішні чинники, котрі впливають на морську політику держави. В геополітичному баченні України морські рубежі постають одним із безперечних стратегічних ресурсів розвитку країни. Морська держава має очевидні переваги для активної участі в міжнародному поділі праці. Однак у концепціях державного будівництва перевага віддається геополітичній осі Захід — Схід. Домінантними є підходи стосовно заперечення необхідності збереження морської “спадщини”, що дісталася від колишнього Радянського Союзу. Зниження рівня державного керівництва морськими галузями призвело до вкрай негативних наслідків.

Морське господарство, що раніше приносило до державного бюджету мільярдні прибутки, за часів незалежності нашої держави стало збитковим. Над морським господарством пронісся так би мовити величезний шторм, що завдав непоправної шкоди. Доля торгового флоту стала ареною гострої політичної боротьби, яка спричинила фактично загибель Чорноморського пароплавання — однієї з найбільших світових судноплавних компаній.

Нині торговим флотом України перевозиться вантажів у 2,5 рази менше, ніж тридцять років тому. Як з'ясувалося, втрачені всі міжнародні судноплавні лінії, а у вантажоперевезеннях домінують іноземні фрахтівники. Повністю зупинені перевезення транспортним пасажирським флотом, який витіснено і з міжнародних круїзних ліній. Митні та прикордонні бар'єри, збільшення портових зборів та постійне підвищення залізнич-

них тарифів знижують привабливість України для транзитних вантажоперевезень.

В останні роки Причорномор'я втратило свою привабливість для іноземних інвесторів (особливо Крим та Придунайська зона), натомість — стало регіоном підвищеного ризику для вкладення іноземного капіталу. Відсутність сучасної інфраструктури, в тому числі швидкісних комунікацій, загострення енергетичної кризи, дефіцит якісного водопостачання та інші проблеми реально відкинули регіон на світову периферію. Україна втратила геополітичні та гео економічні виміри позицій, які реально існували в Причорномор'ї та Придунайській зоні.

Дванадцять минулих років, їх аналіз з позицій утвердження України як суб'єкта геополітики промовисто доводить необхідність розробки та здійснення владною елітою відповідної державної стратегії. Реальне геополітичне сходження України залежало й залежить від політичної волі та стратегічного бачення, можливостей консолідації і використання людських та природних ресурсів і спрямування їх на дійове піднесення соціально-економічного розвитку.

Слід зазначити, що комунікативний простір України як незалежної держави та суб'єкта геополітики ніколи ще не планувався. В багатовимірному просторі стратифікуються політичні, правові, інформаційні, соціокультурні, фінансово-економічні, транспортні та інші комунікації. Вони спроможні володіти внутрішньою енергетикою, набути притягальних якостей як в центрі, так і на периферії.

Геополітична, гео економічна та соціокультурна рубіжність України постає стратегічним ресурсом становлення державності і світогосподарської інтеграції. Рубіжність — це не буквально віддзеркалення ресурсного розвитку. Енергетика складових рубіжних територій постає як потенційно можливе об'єднання впорядкованих у просторі та часі соціальних і економічних сил.

Динамічний, стійкий розвиток держави залежить не лише від природних багатств та наявних підземних копалин. Можна мати великі природно-енергетичні запаси, але залишатися бідною країною. У світі є загальновідомі приклади, коли бідна на природні ресурси країна досягає значного рівня розвитку і добробуту її громадян. Певно, що джерело успіху полягає

у співвідношенні творчої енергії людей з організаційними та ресурсними складовими розвитку.

Україна дійсно є рубіжною державою, в нинішніх межах якої зійшлися і тісно переплелися кордони трьох геополітичних, геоekonomічних та соціокультурних просторів: європейського, євразійського і середземноморського (чорноморського). Для рубіжної країни досить актуальною є проблема самоідентифікації суспільства, власне, на рівні етнонаціональному, конфесійному, геополітичному та інших.

Стійкий розвиток, добробут рубіжних держав значною мірою залежать від їх відкритості світу, довколишніх сусідніх країн, а також участі у міжнародному поділі праці і наявності сприятливого для вільної торгівлі та підприємництва правового поля. Приклади наявних рубіжних країн у світі безперечно доводять доцільність розміщення на їх теренах численних міжнародних фондів та організацій, економічних і фінансових інституцій.

Соціокультурна рубіжність України — стратегічний ресурс становлення державності та консолідації нації, компліментарного соціально-економічного розвитку всіх народів країни, прискорення обігу капіталів та зростання іноземних інвестицій. Ігнорування рубіжного становища, прояви крайнього націоналізму, звуження комунікативних потоків спроможне спонукати до значного посилення центробіжних сил, їх політизації.

Державна стратегія має виходити із геополітичної концепції наявного рубіжного становища України. З урахуванням соціокультурних та геоekonomічних кордонів виділяються три рівні формування геополітичного бачення України. На міжнародному рівні визначається геополітичний простір нашої держави в сучасному світі як країни на межі цивілізацій та у слов'янському світі. Покликання Києва самовизначитися центром східнослов'янства, проводити належне відмежування від Москви — цього велетенського євразійського центру.

Врахування особливостей, відмінностей і спільного поміж західних, східних та південних областей держави є неодмінною складовою подальшого сходження України. Столітні зв'язки західних областей з культурою та традиціями Європи, біполярне становище жителів східних областей, які відчува-

ють себе українцями по крові і водночас частиною російської культури, а також найбільш інтернаціональні риси жителів південних областей — все це, серед іншого, є складовими творчого процесу культурно-маргінальних громад.

Згідно з геополітичними та просторово-економічними складовими української держави головними у процесі її міжнародної ідентифікації постають ті чи ті аспекти. Владним імперативом для України є орієнтаційний аспект як визначальна домінанта подальшого поступу. Орієнтаційний аспект слід розуміти як синтетично-інтегративне поняття. Воно поєднує в собі як геополітичні прагнення, ціннісні мотивації, так і врахування історичних витоків та напрямів міжнародного розвитку в глобальному контексті.

Логічним кроком у здійсненні геополітичної стратегії України є перегляд статусу нейтральної держави на користь західноєвропейського вектора інтеграції. Про це автору доводилося писати ще до прийняття, а потім і після схвалення Конституції України. Таке бачення стверджують нині також окремі політики та ряд науковців. І лише в травні 2002 р. державні органи України визначилися щодо реальних перспектив співробітництва з НАТО в напрямі євроатлантичної інтеграції.

Невідкладним імперативом часу для Києва постає визначення та утвердження власних орієнтаційних складових. Проблеми орієнтації, а також шляхи їх розв'язання перебувають у площині подолання Україною комплексу психологічної, соціокультурної роздвоєності. Уже заявлена прозахідність України має бути доведена утвердженням демократичних засад та стійким економічним розвитком суспільства. Це мають досить твердо засвоїти на владному олімпі в Києві. Адже без цього ніякі програми чи гарячі компліменти сторін не допоможуть. У разі коли еволюціонує орієнтація на Схід, на Росію — цей перебіг подій автоматично стане визнанням грандіозної помилки перших років сходження державності України. За таких умов українське суспільство змушене буде визнати, що його зусилля останніх років скеровувались на стратегічний і геополітичний регрес. Обравши стратегічним напрямом східну орієнтацію, Україна свідомо обере напрям значного відставання від передових у соціально-економічному плані держав світу.

Які ж суттєві чинники та орієнтації мають стати взірцем для подальшого геополітичного сходження України? Минулий шлях розвитку нашої держави як самостійного суб'єкта міжнародних відносин показує наступне. Україна дійсно не спокусилася стати ядерною державою і по-своєму виправдовує цей крок. Її прагнення сформувати “нейтральну і справедливу” зовнішню політику не витримують зіткнень з реаліями міжнародних відносин на початку XXI ст. — жорстокою боротьбою кожної країни за свої інтереси; намаганнями провідних держав світу виграти у регіональних та глобальних противників всіма доступними засобами і нехтуванням інтересами економічно слабких країн. Саме тому Києву вкрай важливо відкинути ілюзії перших років незалежності й стати врівень з іншими державами — гравцями міжнародного співтовариства. Інакше Київ ризикує стати ізгоєм міжнародних відносин, скоріше об'єктом, а не суб'єктом глобальної політики.

Нині варто брати до уваги, що геополітичний простір на Європейському континенті та світі докорінно змінив свою конфігурацію, видозмінився не лише ландшафт, а й складові стратегічного впливу на ансамбль політичних та економічних інтересів і уподобань провідних держав.

Додамо, що стратегія України щодо входження до євроатлантичного простору проводиться не завжди послідовно, без належного врахування особливостей і позицій Євросоюзу, НАТО, США. Саме тому наголос на врахуванні нових якостей цих інституцій, особливостей кожної з них буде запорукою успішного геополітичного утвердження України та вибору її зовнішньополітичних орієнтирів.

Вихідним для політичного керівництва, еліти України має стати усвідомлення необхідності виходити із власних національних інтересів, а також враховуючи потреби Європи; слід також не забувати наше безпосереднє сусідство з ресурсно могутньою, хоча політично дещо ослабленою Росією.

У площину практичних завдань потрапляє не лише визначення, але й набуття якостей досить вигідного і надійного в економічному та політичному вимірах партнера як на світовому, так і на європейському рівнях. Цього становища Україна зможе досягти завдяки реалізації кількох взаємоузгоджених завдань. До них слід зарахувати:

- розроблення і здійснення самостійної зовнішньополітичної стратегії, що базувалася б на чітко окреслених національних інтересах, а також узгоджувалася б з контекстом сучасної геополітичної та гео економічної розстановки сил у світі;
- значне прискорення проведення реформ і утвердження демократичних засад розвитку й тим самим “доведення європейськості” нашого поступу;
- більш повне, раціональне і потужне використання всього наявного вітчизняного потенціалу й утвердження належних позицій у світогосподарському розподілі виробничих сил;
- визначення конкретного кола принципово важливих для України партнерів, співпраця з якими відігравала б роль каталізатора економічного розвитку;
- свідоме запобігання входженню в об’єднання, коаліції країн невизначального характеру, а віддача переваги участі в європейському будівництві, що додало б довіри провідних держав світу.

Географічне положення все ще залишається важливою складовою, якщо не сказати відправним пунктом, для визначення зовнішньополітичних пріоритетів держави, а розміри території та чисельність населення зберігають за собою значення як чинники сили. Однак, з огляду на майбутнє, все більшого значення набувають дещо інші, якісні характеристики. До них слід зарахувати: промислово-технологічний і інтелектуальний потенціал країни, фінансову і ресурсну спроможність, економічну та військову силу тощо.

З огляду на цей аналіз та можливий перебіг подій, Україні слід виявляти більше зовнішньополітичної активності, більше стверджувати національну волю у здійсненні впливу поза власними кордонами, сприяти закріпленню, а в подальшому і зміцненню вигоди, що випливають з власного гео економічного становища. Вітчизняна політична еліта має усвідомити, що для держави Україна ще не втрачені передумови і є реальні можливості стати врівень з іншими державами і бути активним учасником світової, особливо європейської політики.

Слід наголосити, що спокуслива нині для деяких політиків стратегія тісного союзу з Росією, яка сама політично нестабільна і економічно ослаблена, для України таїть великий ри-

зик та безпеку. Перспективним і виправданим може бути орієнтир на Європейський союз та інші європейські інституції, які сприятимуть, а то й спонукатимуть до соціально-економічного зростання і утвердження України як демократичної та впливової держави.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Визначте магістральні напрями зовнішньої політики України на сучасному етапі.
2. Які фактори визначають місце і роль України в сучасному геополітичному просторі?
3. Яким вам бачиться розвиток відносин України і Росії, України і Білорусі, України і Молдови?
4. Охарактеризуйте європейську та євроатлантичну парадигму української політики.
5. Дайте оцінку стану відносин України з державами Центральної і Східної Європи.
6. Назвіть складові та напрями української геостратегії.

УКРАЇНА І СВІТ ПІСЛЯ ВЕРЕСНЕВОЇ (2001) ТРАГЕДІЇ У США

Вереснева трагедія 2001 р. у Сполучених Штатах Америки потребує геополітичної оцінки.

11.1. Оцінка ситуації

Безумовно, ці події мають глибокі соціальні, економічні, ідеологічні, геополітичні корені. Фахівцям ще належить дати обґрунтовані відповіді на надзвичайно складні запитання, в тому числі про сутність сучасного міжнародного терору.

Терор у перекладі з латинської означає страх, залякування. Тероризм можна охарактеризувати як прагнення відповідних угруповань досягти політичних або будь-яких цілей за допомогою насильницьких методів: убивств, захоплення заручників, диверсійних актів. Аналітики виділяють ряд напрямів терористичного руху. Один із них — лівий тероризм. Найбільш відомі його представники діяли в Європі і Латинській Америці. Це німецька “Фракція Червоної армії”, італійські “Червоні бригади”, латиноамериканські “Сендеро Луміносо”. Ультраправий тероризм: у ФРН, наприклад, у 90-х роках діяло до 75 праворадикальних (в тому числі фашистських) груп, горезвісний ку-клукс-клан у США, південноамериканські “Ескадрони смерті”, на совісті яких десятки тисяч жертв. Виокремлюється націоналістичний тероризм, який ставить за мету створення власної моноетнічної держа-

ви будь-якими, в тому числі силовими методами. Це такі потужні організації, як Ірландська республіканська армія, шрі-ланкійські “Тигри визволення Таміл Іламу”, палестинські групи “Чорний вересень” та ін.

На початку 90-х років намітились нові тенденції розвитку терористичного руху: різко пішов на спад лівий тероризм, який після розпаду Радянського Союзу залишився без організаційної і фінансової підтримки. Зменшилась небезпека ультраправих і націоналістичних терористичних угруповань. Ірландська республіканська армія заявила про відмову від збройної боротьби.

Проте останнім часом різко активізувався ісламський тероризм. Його ідеологія формувалася окремими релігійними організаціями Саудівської Аравії, Судану, Пакистану, Афганістану і базується на постулатах ісламського фундаменталізму. До останнього часу основними терористичними групами вважались “Хезболлах”, “Брати-мусульмани”, група Рамаза Юсефа, яка здійснила вибух в Центрі міжнародної торгівлі в США. За останні 25 років ісламські терористи здійснили найбільше диверсійних актів і вбивств.

Міжнародний тероризм вважають наслідком поділу світу на багатих і бідних, крайньою формою протесту злиденного і знедоленого Півдня проти сильної і процвітаючої Півночі. Лише один мільярд складають білі, що живуть переважно в демократичних і благополучних країнах. Це “золотий мільярд”. Решта п’ять мільярдів — це третій світ, який відчуває ненависть і заздрість до білої цивілізації. І поки такий розрив є, тероризм, на переконання фахівців, буде існувати. Характерно, що міжнародний тероризм живить тільки одна частина третього світу — ісламські країни, Близький Схід (ісламський світ містить у собі десятки країн, в яких частка прихильників цієї віри становить понад 1 млрд), де багато хто дійсно живе в злиднях.

Проблема тероризму в усьому світі визнається як одна з основних загроз національній і міжнародній безпеці. Наукові центри з проблем тероризму функціонують у США, Європі, Росії, Ізраїлі. Ще до вересневих подій Конгресом США була ініційована програма боротьби з тероризмом, бюджет якої складає 20 млрд доларів на рік.

11.2. Одинадцять вересня 2001 року

Сенсацією на рубежі XX і XXI ст. стали терористичні акти в Нью-Йорку і Вашингтоні 11 вересня 2001 р., спрямовані на злам базових символів американської, точніше західної цивілізації: політичний — Білий Дім, військовий — Пентагон, фінансовий — Всесвітній торговий центр. Пізніше мерія Нью-Йорка підрахує, що під уламками будинків загинуло близько 3 тис. осіб. До речі, в Центрі світової торгівлі був дитячий садок, вихованці якого також поховані під руїнами. Матеріальні втрати попередньо оцінені в 100 млрд доларів. Такої трагедії Сполучені Штати ще не знали. В одну мить “єдина світова наддержавна” перетворилася просто на одну з “великих”. Норми і цінності захитались, і в усій своїй трагічності на сцені з’явився політичний реалізм.

Ось як описує безпосередні враження від тих трагічних подій Олександр Бураковський: “11 вересня 2001 року я зранку сидів за комп’ютером вдома. Дружина виїхала на роботу лише 15 хвилин тому. Але несподівано повернулася. Збуджено сказала: “Вмикай телевизор. Місто атакували терористи”. Ми увімкнули телевизор, було 9:20. На екрані стояли поруч задимлені вежі “твінсів”, і оператори кілька разів поспіль показували, як другий літак (як стало потім відомо, один з двох, захоплених у Бостоні терористами) врізається у Північну вежу. А ще через деякий час потому на екрані з’явився Вашингтон і клуби диму над Пентагоном. Ще через кілька хвилин третій літак з терористами-камікадзе цілеспрямовано атакував Америку. Між першою і третьою атакою минуло 55 хвилин. Диктор передав, що у повітрі є ще кілька захоплених терористами-смертниками літаків. І раптом ми побачили, як повільно провалилася, зникла з екрана Південна вежа. А ще через 29 хвилин впала і Північна. Ми знали, що в кожній зі 110-поверхових споруд майже півкілометра заввишки працює по 10–20 тис. чоловік. Це була катастрофа. Весь світ був паралізований тим, що сталося”. Додамо до цього: винищувачі ВПС збили четвертий літак, який направлявся на Білий Дім і в якому загинули і терористи, і пасажери.

Головне завдання таємної служби США в той час полягало в тому, щоб врятувати президента. Адже ніхто не знав, звідки може бути нанесений наступний удар і як цьому запобігти.

Перша думка — президента Дж. Буша-молодшого обов'язково спробують убити, щоб увертнути країну в хаос. У цей момент Буш перебував у місті Сарасота (штат Флорида), де зустрічався із школярами. Після повідомлення про терористичні акти терміново відбув в аеропорт. Протягом кількох годин літак президента в супроводі винищувачів тримали в повітрі, вважаючи, що це найбезпечніше місце. В Білий Дім Дж. Буш потрапив тільки ввечері, коли керівники спецслужб дійшли висновку, що в цей день нових атак не буде. Американці ці кілька годин провели у надзвичайній тривозі, адже вони звикли визначати своє сучасне і майбутнє за обличчям свого президента.

У здійсненні терористичних актів 11 вересня 2001 р. спецслужби США звинуватили терористичну організацію Аль-Каїда, очолювану Усамою бен Ладеном. Міжнародне розслідування, проведене американським журналом “Тайм”, підтверджує: Аль-Каїда має свою мережу в сорока країнах світу, її діяльність глобальніша за своїми масштабами і безжалісніша за своєю ідеологією, ніж це могли уявити собі найприскіпливіші експерти.

Джерела виникнення Аль-Каїди слід шукати у тривалій війні моджахедів проти окупації радянськими військами Афганістану. Саме в цей час в місті Пешаварі, розташованому в Пакистані, палестинський релігійний вчений Абдалла Аззам заснував “Бюро послуг”, яке забезпечувало воїнів зброєю і виховувало їх у релігійному дусі. Операція отримала назву Аль-Каїда аль Сульба (арабською “солідна база”). Значні кошти для цієї операції надавав Усама бен Ладен — прихильник Аззама — один із спадкоємців величезного майна, джерелом якого був сімейний будівельний бізнес.

Щодо самого Усама бен Ладена. Він народився 28 червня 1957 р. у саудівському місті Джідді. Був сімнадцятою дитиною у великій родині. Його батько Мохаммед бен Ладен мав 20 дружин і п'ятдесят сім синів і дочок. Глава сім'ї пройшов шлях від бідного селянина, портового вантажника до голови найбільш процвітаючого будівельного концерну в Саудівській Аравії. Надбання сім'ї бен Ладена оцінюється в п'ять мільярдів доларів. Глава сім'ї загинув в авіаційній катастрофі, коли Усамі було всього одинадцять років. Від батьківської спадщи-

ни йому дісталось 300 мільйонів доларів. Гроші спочатку використовувалися в бізнесі, а пізніше — на військові потреби моджахедів.

Уперше Усама бен Ладен потрапив до Афганістану після окупації країни Радянським Союзом 1979 р. Разом з душманами (моджахедами) брав безпосередню участь у боях проти радянських військ. Після їх виводу з Афганістану бен Ладен повернувся до Саудівської Аравії, там у нього виник конфлікт з владою через присутність американських військ у цій країні. Від'їжджає до Судану, але й звідти його виставляють. 1996 р. разом з Аль-Каїдою перебирається до Афганістану, підтримує тісні зв'язки (надає значну фінансову допомогу) з лідером “Талібану” муллою Мухаммедом Омаром. Рух “Талібан” (“таліб” означає студент) зародився в Афганістані 1994 р., захопив владу 1996 р. і до останнього часу утримував її при безпосередній участі військової розвідки Пакистану. В основу ідеології руху “Талібан” покладено радикальне трактування ісламу його керівниками: всі чоловіки зобов'язані носити бороди, а жінки ходити в паранджі, не працювати і після 8 років не ходити до школи. Суворо заборонялося чоловікам і жінкам навіть спільне приймання їжі. До речі, в тих країнах, де жінкам не дозволяється працювати, високою є дітонароджуваність. В Ємені жінка народжує за своє життя в середньому більше 7 дітей, а в Саудівській Аравії — шестеро.

1996 р. бен Ладен закликає всіх мусульман вбивати американських військовослужбовців у Саудівській Аравії, а 1998 р. і цивільних осіб США. Того ж року він заявляє, що виділяє на війну проти США 300 млн доларів, здобутих за допомогою наркобізнесу. Смертельна ненависть бен Ладена до “агресії США і їх західних союзників” зробила його героєм в очах молодих людей.

Штаб-квартира, яка фінансує і координує акції своїх груп, до останнього часу була розташована в Афганістані. До вищого командування Аль-Каїди належали Усама бен Ладен, єгипетський лікар аль Завагірі, палестинець із Саудівської Аравії Абу Зубайда. Життєво важливу роль відігравали тренувальні табори Аль-Каїди. Саме тут ті, хто проходить військову підготовку й ідеологічну обробку, отримують статус воїнів “священ-

ної війни”. З 1996 р. в 12-ти таборах Аль-Каїди отримали підготовку близько 15–20 тис. чоловік з 50 країн.

Перебіг подій 11 вересня. Група з 19 чоловік провела кілька місяців у Сполучених Штатах Америки, готуючись до захоплення літаків. Двоє з них, Мохаммед Атта і його напарник Марван аль-Шеххі, п’ять місяців навчалися льотній справі на курсах у штаті Флорида, де триста безхмарних днів і де навчання коштує майже вдвічі дешевше, ніж у великих містах. Вони заплатили по півтори тисячі доларів, щоб пройти практику на навчальних комплексах для пілотів “Боїнгів”, які на землі відпрацьовують навички дій в екстремальних ситуаціях. До того їхній центр містився в Гамбурзі (Німеччина), де його вірогідний керівник 30-річний Мохаммед Атта жив 8 років, час від часу виїжджаючи звідти. Вважають, що саме він пілотував літак — перший з тих, що таранили вежу. Два інших підозрюваних пілоти — Марван Аль-Шеххі і Зіад Амір Джарра — також проживали в Гамбурзі. Гамбурзький центр був оперативною ланкою розкиданої по всьому світу терористичної мережі Аль-Каїди. Гамбург — ідеальна база для тривалого перебування: кожний сьомий мешканець міста іноземець, як і кожний п’ятий — студент коледжу, в якому навчався Атта (зарубіжні студенти не платять в Німеччині за навчання). Атта і його друзі могли залишатися в Гамбурзі скільки завгодно: Німеччина винайшла поняття “вічного студента”. Вони жили тут на законних підставах, могли вільно подорожувати по країнах Європейського союзу або тимчасово виїжджати звідти, не викликаючи підозри.

Характерна деталь: Бостон, з аеропорту якого вилетіли два перші літаки з терористами на борту, — науковий центр США. Тут розміщений знаменитий Гарвард, в якому проживає цілий пласт штатівських і світових інтелектуалів. Серед них Семюель Хантінгтон — всесвітньо відомий фахівець з проблем конфлікту людських цивілізацій. Тут компактно і комфортно влаштувались брати, сестри та інші родичі з прізвищем бен Ладен. Респектабельні араби, відомі своїм гонором, шляхетністю і щедрістю. Деякі з них мають потужний бізнес у США — готелі, ресторани і навіть летовища. Всього їх тут майже 30. Щоправда, свого брата Усами вони одразу після трагічних подій зреклись. Проте страх

взяв гору: на початку другого тижня після катастрофи по-сольство Саудівської Аравії відправило всіх на історичну батьківщину.

Трагічні події вересня 2001 р. приголомшили не тільки Америку, а й увесь світ. Якщо з історичного погляду порівняти дві події — розпад Радянського Союзу і терористичні акти в США, то остання уявляється не менш значущою. Аналітики оцінюють це по-різному, але не залишається жодних сумнівів, що 11 вересня 2001 р. увійде у світову історію як початок нової фази зіткнення західної й ісламської цивілізацій — фази відкриття збройних дій.

За оцінками соціальних філософів (М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі), у світі існувало близько 30 цивілізацій. Нині залишилося 7–8. Зокрема, С. Хантінгтон виділяє такі цивілізації: західну, конфуціанську (китайську), японську, ісламську, індійську, слов'яно-православну, латиноамериканську і, можливо, африканську. С. Хантінгтон першим на Заході на початку 90-х років звернув увагу на можливість зіткнення цивілізацій. Нагадаємо, що у своїй книзі “Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку” (1996) С. Хантінгтон доходить висновку: “Захід унікальний, але не універсальний. Сама ідея про те, що незахідні народи повинні прийняти західні цінності, їх інституції і культуру по суті є ненормальною”. Заходу належить відмовитись від ілюзії відносно своєї унікальності. Західна цивілізація вирвалася уперед зовсім недавно. Лише в XVIII ст. почала набувати сучасних рис. При цьому треба враховувати, що домінування цієї цивілізації оцінюється лише з погляду одного чинника — матеріального. З позиції релігійно-духовної, культурної чи філософської західній цивілізації, як і раніше, дуже далеко до японської, китайської чи індійської.

Універсальна концепція, яка пропонується Західною Європою та яку уособлюють США, — усе в світі “обертається” навколо одного центру — культури Європи, викликала неоднозначну реакцію з боку інших країн, носіїв інших соціокультурних цінностей: Японії, Китаю, Росії, Ірану, Іраку. Останнім часом до них приєдналась Індія. Кожна країна почала шукати свій шлях розвитку та протидію вестернізації. Так, в Росії відстоюють концепцію про те, що православна цивілі-

зація разом із західною є скоріше єдиною цивілізацією — християнською. На підтвердження правомірності такого підходу посилаються на те, що спільними у православних і західних країн є мовна сім'я — індоевропейська, і базова книга — Біблія. На Заході з цим не погоджуються. Особливе відторгнення вестернізації спостерігається з боку ісламської цивілізації. Такі західні “цінності”, як порнографія, проституція, вживання алкоголю, масова культура, а останнім часом нав'язлива терпимість до гомосексуалізму та одностатевих шлюбів викликають в ісламських країнах ставлення до західної цивілізації як до розсадника зла. Зневажлива до культури незахідних країн зовнішня політика США, роль “світового жандарма”, яку відвела собі ця наддержава, призвела до глобального росту антиамериканських настроїв.

На думку Ф. Фукуями, американського професора політології і міжнародної політекономії, автора книги “Кінець історії і остання людина”, С. Хантінгтон у своїй концепції зіткнення цивілізацій припускається двох помилок. Перша. Твердження про те, що наявні п'ять чи шість цивілізацій можуть час від часу співіснувати одна з одною, але ніколи не зможуть злитися в єдине ціле через відсутність у них спільних культурних цінностей, що зрештою призведе до їх зіткнення. Друга. Те, що західні цінності, зокрема права людини, не є універсальними і вони — лише продукт європейської культури, який не можна застосувати до тих, хто не поділяє споконвіків європейські традиції. Нав'язливе впровадження цих традицій таїть у собі небезпеку цивілізаційного конфлікту. Універсальність, на думку Ф. Фукуями, може розумітися і ширше, оскільки головною рушійною силою в історії людства є не чисельність культур, а загальний прогрес модернізації, інституційними проявами якого є ліберальна демократія й орієнтована на ринок економіка. Сьогоднішній конфлікт — це не зіткнення цивілізацій, оскільки йдеться про нерівні у своїх можливостях культурні зони. Те, що відбувається, скоріше схоже на ар'єргардний бій тих, хто відчуває загрозу з боку модернізації і, відповідно, з боку її моральної складової — поваги до прав людини. Може мати право на існування і такий погляд, хоча концепція зіткнення цивілізацій уявляється більш обґрунтованою.

США зіткнулись з терором нового порядку — ідеологічним, а тому безкомпромісним. Події у США концентрують у собі найгостріші суперечності сучасного світу. Про них уже багато сказано і написано: зіткнення цивілізацій, конфлікт ісламу і модернізації, Північ — Південь, багаті — бідні. Проте залишаються без уваги морально-етичні аспекти цієї проблеми, яка полягає в тому, чи зможуть Сполучені Штати Америки узгоджувати свої інтереси з інтересами світу у такий спосіб, яким вони роблять це стосовно своїх громадян.

11.3. Гіркий присмак перемоги

7 жовтня 2001 р. почалася перша війна США та їхніх союзників у ХХІ ст. На військові об'єкти, об'єкти протиповітряної оборони і пульти управління правлячого в Афганістані руху “Талібан”, який не погодився видати Усаму бен Ладена і прикрити мережу його таборів з підготовки терористів, були випущені крилаті ракети, скинуті потужні бомби. Воювати в Афганістані нелегко з двох причин. Перша. Специфічні умови рельєфу і клімату, в яких американцям і європейцям просто важко перебувати. Більшу частину країни займає високогірний Гіндукуш, а в горах, як відомо, оборонятись набагато легше, а наступати набагато тяжче. Друга. В Афганістані крихка основа державності, обумовлена національним складом населення країни. Всього тут проживає близько 20 млн чоловік. Північ населена переважно таджиками, узбеками, хазерейцями. Центр і Південь — пуштунами (близько 50 відсотків населення країни). Центральна влада в Кабулі до останнього часу могла контролювати тільки столицю і великі населені пункти, але не країну в цілому.

Склад антитерористичної коаліції, утвореної після вересневих подій для боротьби з міжнародним тероризмом, можна умовно поділити на три основні групи. Це — США, їхні союзники по військовій операції — окремі країни НАТО (Великобританія, Іспанія, Німеччина, Італія, Канада і Франція), тобто ті, які зобов'язалися виділити війська. Друга — Австрія і Північний альянс (афганські військові формування, які вели боротьбу з талібами). А також партнери — близько 40 країн, які так

чи інакше допомагають, але безпосередньої участі в бойових діях, очевидно, брати не будуть. До останніх зараховують Україну і Росію, а також ряд мусульманських країн — Йорданію, Оман, Пакистан, Туреччину, нові незалежні держави Центральної Азії. Характерними особливостями цієї коаліції в умовах Афганістану є те, що США відводять у ній домінуючу роль питанням планування і нанесення вогневої поразки (ударами ракет і авіації). Тут з ними майже на рівних будуть діяти тільки британці, яким США довіряють таке ноу-хау, як крилаті ракети “Томагавк”. При проведенні сухопутних операцій основне навантаження несла піхота Північного альянсу, а при проведенні спеціальних операцій — американські елітні загони, а також спецназівці Великобританії, Франції та інших країн.

Перед військовими силами антитерористичної коаліції поставало два завдання. Перше. Швидкий вивід з ладу системи управління “Талібан” — поразка або знищення керівництва руху, військових штабів, вищого військового командування, засобів зв’язку — і нейтралізація служб безпеки. Друге. Фактичний захват і окупація Кабула, основних інформаційних центрів і вузлів зв’язку. І як кінцева мета — у максимально короткі терміни відсторонити від влади рух “Талібан” і сприяти встановленню в Афганістані дружнього (або хоча б неворожого) уряду, а в подальшому — подавити залишки збройного опору і створити умови для стабілізації і поступового поліпшення внутрішньої ситуації у країні.

На початку грудня 2001 р. таліби здали Кандагар — останній оплот ісламського фундаменталізму на афганській землі. Був захоплений печерний комплекс Тора Бора. Парадокс історії полягає в тому, що польові командири моджахедів свого часу використовували Тора Бора у боротьбі проти радянських військ, які так і не змогли ним оволодіти. За допомогою американських спеціалістів стародавні печери цього комплексу були перетворені на військовий об’єкт, про який говорили, що він є “шедевром військових будівельників з країн НАТО”. І військові експерти, і місцеві старійшини були переконані, що саме в цьому комплексі ховається Усама бен Ладен. Проте після падіння Тора Бора саудівського мільйонера знайти в ньому не пощастило.

Нині в Афганістані створений новий уряд, який очолив Хамід Карзай. Уряд прагне стабілізувати ситуацію і створити умови для нормального життя. За підрахунками ООН, для нормальної роботи уряду Хаміда Карзая і відбудови країни необхідні 15 млрд доларів, які будуть надані державі протягом 10 років, тобто в середньому по півтора мільярда доларів на рік. Особлива увага приділяється формуванню фінансової системи, відновленню сільського господарства, розробці багатств надр. Планується відбудувати зруйновану при талібах систему освіти, медицини, побудувати шляхи, мости, аеродроми.

Проте було б передчасним вважати, що після поразки “Талібану” в Афганістані припинились конфлікти. Афганістан ще дуже далекий від того, щоб стати правовою державою, і влада нового уряду Хаміда Карзая навіть після прийняття на початку 2004 р. Всеафганською національною Асамблеєю Конституції Афганістану все ще дуже крихка. До того ж не досягнута головна мета антитерористичної кампанії — ідеологи і лідери ісламських екстремістів поки ще не попали до рук правосуддя та й більшість іноземних найманців без перешкоди покинула Афганістан зі зброєю в руках. У світі сьогодні є достатньо місць, де їх ідеї і досвід знайдуть успішне застосування.

Прем'єр-міністр Великої Британії Т. Блер свого часу заявив, що перша фаза операції фокусується на Афганістані й знищенні терористичної мережі Усами бен Ладена. Її основу складають нинішні бойові дії. Але буде і друга фаза, під час якої ми визначимо, які дії належить прийняти для того, щоб покінчити з міжнародним тероризмом у всіх його різноманітних проявах. У виступі 11 березня 2002 р. у зв'язку з півріччям від того дня, коли сталася трагедія, президент Дж. Буш як стратегічне завдання визначив боротьбу з міжнародним тероризмом. Це — ліквідація терористичних угруповань незалежно від країн, куди вони проникли. Ще раніше було опубліковано список 28 терористичних організацій, особливо виділено 6, пов'язаних з бен Ладеном. Названі також країни, від яких йде загроза використання ядерної зброї. Це Ірак, Іран, Північна Корея.

З огляду на те, що серед можливих кандидатів на прискіпливу увагу з боку антитерористичної коаліції є не тільки між-

народні терористичні організації, а й окремі держави, підозрювані в пособництві тероризму, можна стверджувати: воєнні дії в тій чи іншій формі Афганістаном не обмежаться. Завдання полягає не тільки в тому, щоб піймати і покарати безпосередніх учасників терористичних актів, але й у тому, щоб знищити всю мережу терору і примусити держави, які десятиліттями допомагають терористам, відмовитися від цієї злочинної діяльності.

Міжнародний тероризм необхідно зупинити, щоб то не було. Протидія міжнародним терористичним організаціям має розглядатись як першочергове завдання структур безпеки, в тому числі європейських. Традиційна реакція — негайно покарати винних, виправдана на початковому етапі — найімовірніше не вирішить проблему, а лише збільшить кількість країн, вороже налаштованих до США. Тому найбільш оптимальним для Америки є інший шлях — починати зміни із себе: удосконалювати демократичні принципи, які вона впроваджує всередині країни і які останнім часом “пробуксовують”, і з цими принципами підходити до зовнішнього світу. Такий підхід передбачає визнання самоцінності та виняткової важливості кожної цивілізації, перехід від світу біполярного, чорно-білого до світу багатопольярного та багатоколірного. В глобальному розумінні перед людством постали дві задачі — звільнитись від старого двополюсного зла, що має назву в геополітичній термінології “протистоянням періоду “холодної війни”. І одночасно звільнити “антитерористичну коаліцію” від її поки що терористичної сутності. Якщо США оберуть лідерство, світ уникне третьої світової війни, а США збережуть лідируючі позиції, але вже в іншій якості — як лідера, в якому зацікавлені і якого поважають інші країни.

11.4. Нова геополітична ситуація

Нова геополітична ситуація, яка виникла після терористичних актів у вересні 2001 р. в США, і створення міжнародної антитерористичної коаліції, до якої увійшла і Україна, вносить суттєві корективи в концепцію протистояння Захід — Схід. Росія пішла на блискавичне зближення зі Сполученими

Штатами Америки, створена “двадцятка” Росія — НАТО. При цьому Росія, усвідомлюючи втрату впливу на прибалтійські держави, маючи американських солдат в Грузії і періодичне загострення стосунків з останньою, поширення американської присутності в Центральній Азії, прагнучим не випустити з-під свого впливу Україну. А Захід все менше буде розцінювати Україну як “козирну карту” у відносинах з Росією, як свого роду буфер між Європою і Росією, проте і далі виходитиме з того, що стабільне становище Європи без політично і економічно стабільної України неможливе. У довгостроковому плані Україна, зберігаючи рівень стратегічних відносин (насамперед економічних) з Росією, прагнучим інтегруватись у європейські та євроатлантичні структури.

У посланні Президента України Л. Кучми Верховній Раді України “Європейський вибір. Концептуальні основи економічного і соціального розвитку на 2002–2011 роки” визначені часові рамки євроінтеграції України: 2002–2003 рр. — отримання українського членства у СОТ; 2003–2004 рр. — проведення переговорного процесу і підписання Угоди про асоціацію України і ЄС, проведення переговорів про створення зони вільної торгівлі між Україною і ЄС; 2002–2007 рр. — приведення законодавства України у відповідність до вимог законодавства ЄС у пріоритетних сферах; 2004–2007 рр. — виконання процедур, необхідних для вступу в силу Угоди про асоціацію між Україною і ЄС; 2005–2007 рр. — проведення переговорного процесу і створення Митного союзу між Україною і ЄС; 2007–2011 рр. — повне виконання Угоди про асоціацію між Україною і ЄС і копенгагенських критеріїв членства у Євросоюзі; 2011 р. — створення реальних передумов для вступу України в ЄС.

Створення передумов для повноправного членства в Європейському союзі визначається у цьому документі як основний пріоритет, а вступ нашої держави в ЄС — як головне геополітичне завдання.

Інтеграція в ЄС, проголошена керівництвом держави як ключовий зовнішньополітичний пріоритет, в цілому підтримується державно-політичною елітою. Як свідчать результати моніторингу, який протягом останніх років проводить Центр Разумкова, серед населення постійно зростає кількість при-

хильників вступу України до Європейського союзу. На запитання “Чи потрібно Україні вступати до ЄС?” 57,6 відсотка відповіли “так”, 16,2 — “ні”, “важко відповісти” — 26,2 відсотка. Відомий американський політолог З. Бжезінський на запитання про те, які фактори стримують просування України в напрямі до західних демократій, відповів: “Некомпетентність і лінь її політичної еліти”. Академік Ю. Пахомов: “Потрібно не стільки кричати, що ми європейці, і радіти кожному голосу, поданому за нас на Заході, скільки радикально перетворювати внутрішнє середовище і змінювати вектор розвитку”. Йдеться про утвердження в Україні європейських стандартів: реальної демократії, не просто ринкової, а соціально-ринкової економіки.

Досвід співробітництва України з ЄС свідчить, що Україна має реальні перспективи стати членом об'єднаної Європи. Головна цінність європейської інтеграції не в самому факті вступу до ЄС. Європейська інтеграція дає чіткі критерії того, як повинна розвиватись економіка і демократія. Економічні реформи своєю спрямованістю збігаються із зовнішньополітичним курсом на набуття членства в ЄС. Інтеграція в ЄС — важливий реформостимулюючий чинник для економіки України. Вона спроможна значною мірою прискорити економічний розвиток і гарантувати політичну безпеку і стабільність, сприяти розвитку демократії. Безумовно, швидкість зближення України з ЄС залежить насамперед від зміцнення демократичних засад українського суспільства, розвитку ринкової економіки, приведення у відповідність до європейської нормативно-правової системи законодавства держави. Інтеграція в західну цивілізацію можлива лише в результаті надбання українською державою і українським суспільством цивілізаційних якісних характеристик, серед яких: прозорість державної політики, повага до прав людини, жорстка, але чесна конкуренція, вільна преса і вільний доступ до інформації.

При цьому слід виходити з того, що успіх на шляху інтеграції України до ЄС стане можливим тільки за умови, що це буде дорога з двостороннім рухом. До останнього часу позиція Європейського союзу залишається стриманою. Ринки Європейського союзу все ще закриті для України. Навіть економічно

вигідні і високотехнологічні спільні проекти відхиляються країнами — членами ЄС з політичних мотивів. Для України поки що не визначені будь-які часові орієнтири не те що вступу — навіть приєднання до зони вільної торгівлі або асоційованого членства. Ці фактори не сприяють консолідації народу України навколо ідеї європейського вибору.

Отже, взаємовідносини України з Європейським союзом передбачають, з одного боку, всебічне входження України до Європейського політичного, правового, економічного простору, а з другого — визначення політики ЄС щодо України, підтримку державами Європи стратегії інтеграції України до ЄС.

Як уже зазначалося, відносини України з НАТО визначені її участю у Програмі “Партнерство заради миру”, Хартії “Про особливе партнерство”, підписаної 9 липня 1997 р. у Мадриді, а також державної програми співробітництва України з НАТО до 2004 р., затвердженої Указом Президента України від 27 січня 2001 р. Європейське співтовариство в особі Північноатлантичного союзу — це співтовариство високорозвинених, економічно багатих, демократичних, добре захищених держав. Всі країни НАТО — це багаті країни з сильними механізмами демократії. Новий напрям співробітництва України з НАТО розпочався після подій 11 вересня 2001 р. в США. В той час Україна заявила про готовність надати (і надала) повітряний простір американській військово-транспортній авіації, задіяній у боротьбі з тероризмом.

Наприкінці травня 2002 р. Рада національної безпеки і оборони України під головуванням Президента держави прийняла рішення про початок процесу, метою якого є вступ України в НАТО. На Празькому саміті Північноатлантичного альянсу (листопад 2002 р.) на засіданні Комісії НАТО — Україна прийнято два документи: План дій НАТО — Україна і цільовий двосторонній план дій на 2003 р. Реалізація цих документів виводить відносини України з Альянсом на новий рівень. Слід мати на увазі, що інертне, а часто негативне ставлення значної частини громадян до проголошеного курсу на зближення з НАТО таїть у собі серйозну небезпеку і може суттєво ускладнити його реалізацію. Владним структурам, поряд з енергійними реформами, спрямованими на зміцнення демократії, дотримання прав людини, розвиток соціально орієнто-

ваної ринкової економіки, оснащенням Збройних сил сучасними видами техніки і озброєння належить переконати громадян України в доцільності приєднання до Північноатлантичного альянсу.

Не менш важливим є ставлення до курсу України на зближення з НАТО членів Альянсу, насамперед Сполучених Штатів Америки, а також Росії. Марія Йованович, заступник глави місії США в Україні, підкреслює, що прагнення України відносно вступу до Північноатлантичного альянсу у США розглядають як сигнал до реалізації Україною економічних, політичних і оборонних реформ. Безумовно, тут немає ніякої небезпеки ні для України, ні для Росії.

Україна інтегрується в європейські та євроатлантичні структури, насамперед в Європейський союз, паралельно з рівноправним партнерством з Росією в економічній сфері, поглибленням відносин останньої з Європейським союзом і НАТО. Цей сценарій найбільш раціональний як для України, так і для Росії. При цьому Україні необхідно вибудовувати свою, орієнтовану на власні інтереси зовнішню політику, яка буде сприяти тому, що вона зможе стати впливовим чинником створення механізму нової системи безпеки Європи XXI ст., від чого залежить перспектива геополітичного, а отже міжнародного становища держави.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. У чому полягає геополітична сутність вересневих (2001) подій у Сполучених Штатах Америки?
2. Охарактеризуйте позитивні й негативні фактори антитерористичної операції.
3. Які особливості притаманні зовнішній політиці України після вересневих (2001) подій у США?

ГЕОПОЛІТИКА: ВІЙНА, ГЕОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА, ІНФОРМАЦІЯ

Геополітика вивчає поєднання географічних, економічних, інформаційних, політичних, культурних, воєнних та інших факторів, які здійснюють вплив на місце країни у світі та стратегію розвитку держави.

12.1. Війна, армія та простір

Аналіз взаємозв'язку та взаємовпливу простору та війни має свою історію. Особливе місце у цьому посідають праці прусського генерала і військового теоретика Карла фон Клаузевіца (1780–1831). Він і донині вважається видатним фахівцем з військового мистецтва та геополітики. Свої тези Клаузевіц засновував на досвіді, отриманому в результаті воєнних дій у складі спочатку пруської, а потім російської армії проти збройних сил Французької Республіки, а потім наполеонівських військ. Неабияке враження на Клаузевіца справили розбіжності між арміями, що протистоять: з одного боку, війська Республіки, а потім Імперії, а з другого — війська монархічних режимів. Якщо перших спонукало почуття патріотизму, то другі були з найманців. Але особливе захоплення викликав у нього Наполеон, якого Клаузевіц вважав богом війни. Французькому полководцю були властиві усі якості, яких не вистачало генералам старого режиму: загальна концепція майбутньої воєнної кампанії та блискучі організаторські здібності, уміння перерозподіляти і зосереджувати сили, сміливість, вміння нав'язувати супротивнику вирішальний бій, мистецтво

маневру, що дезорієнтує ворога і змушує його робити фатальні помилки.

У багатотомному дослідженні “Про війну” (1832–1837), опублікованому по смерті Клаузевіца, розкриті його погляди на природу і сутність війни, форми і способи її ведення. Тут Клаузевіц виступає як пророк сучасної війни, тобто безкомпромісної, до переможного кінця, за участю величезної живої сили і техніки, що вимагає від солдатів і офіцерів повної самопожертви і поглинає колосальні ресурси у вигляді озброєння, техніки і сировини.

Особливо вражає в міркуваннях Клаузевіца повна відсутність такого поняття, як простір. Яке значення може мати цей факт з погляду проблематики геополітики?

Зрозуміло, Клаузевіц розглядає такі питання, як ведення війни й умови перемоги і поразки. Вислів, що багато в чому сприяв широкій популярності Клаузевіца (“Війна є продовженням політики іншими засобами”), відбивав його погляди на політичну природу війни: змістом війни є не вигравання бою, а реалізація політичних цілей держави (зберегти незалежність, розширити територію, змусити противника визнати перевагу переможця). Однак, підкреслюючи принцип субординації війни стосовно політики, Клаузевіц зосередив свою увагу не на причинах і цілях війни, а на її методах і засобах.

Клаузевіц цілком поділяв погляди своїх попередників — військових теоретиків від китайця Сюнь Цзи до Макіавеллі, які вважали, що війна — це насамперед дуель, а найголовніше в ній — майстерність, розум, хоробрість дуелянтів або, точніше, протиборчих сторін. Театр військових дій із його рельєфом (гори, ріки тощо) міг бути вигідним або не вигідним для полководця, але це лише бойовище, майже нейтральний простір для сутички противників.

Беручи участь у війнах проти Наполеона, Клаузевіц відкрив для себе феномен національних війн, де протистоять один одному не королі та принци, а народи. Однак у своїх дослідженнях Клаузевіц виявився як бранець минулого або, радше, як військовий, нездатний вийти за межі кастових уявлень. Він практично не цікавився кардинальними політичними змінами, до яких призвели результати війни іспанців, німців і росіян проти армій Наполеона. З цього часу війна пере-

стала бути творчістю привілейованих індивідуумів і перетворилася на справу народних мас, цілих держав. Клаузевіц й надалі ставився до війни, як до шахової партії, хоча вже тоді відбувалися сутички гігантських військових машин, якими є національні армії. А геополітика — це наука про великі суб'єкти, такі як Англія, Німеччина.

Незважаючи на свою сучасність, Клаузевіц належить до доіндустріальної епохи. У наполеонівських війнах брали участь піхотинці та кавалеристи. Завдяки своїй волі й організаторському таланту Наполеон блискуче використовував чинники простору і часу, примушуючи свої війська рухатися у прискореному темпі, здійснюючи за кілька днів те, на що іншим потрібно кілька тижнів. Але Наполеон міг використовувати тільки технічні засоби свого століття: людей і коней. Перші війни промислової ери із застосуванням залізничного транспорту мали місце у другій половині XIX ст. (громадянська війна в США, 1861–1865; франко-пруська війна, 1870–1871). Загострення суперництва держав за володіння ресурсами (території, сировина), а також прискорення технічного прогресу (паровози, пароплави, далі автомобілі й літаки) і зростання потреб у вугіллі, залізі тощо стимулювало розвиток геополітики.

Обрій Клаузевіца обмежувався Європою, для нього це був увесь світ. Війни Наполеона спрямовані на встановлення панування Франції на Європейському континенті. Однак із кінця XV ст. європейські конфлікти поступово починають поширюватися і на інші сторони світу, оскільки йдеться про захоплення нових земель і встановлення контролю над морями. Погляди Клаузевіца дуже добре віддзеркалюють значущість простору у війні. Простір характеризується як кількісними показниками (дистанції, що необхідно подолати), так і якісними (перешкоди або, навпаки, шляхи сполучення). Обмеження можуть бути як природні (гори, ріки, моря), так і штучні, створені людьми (фортифікації, міста). Крім того, вплив цих обмежень змінюється залежно від характеру наявних технічних засобів і організаторських здібностей полководця. Так, наприклад, для переходу через Альпи Ганнібал у 218 р. до н. е. і Суворов у 1799 р. використовували практично однакові засоби (піхотинці, коні, а в першому випадку ще й кілька слонів). Залізниця,

автомобіль і особливо авіація скорочують і навіть значно спрощують розміри гірських перешкод. Проте географічні обмеження, зменшені або, скоріше, модифіковані в результаті технічного прогресу, продовжують існувати. Навесні 1982 р. Велика Британія, очолювана Маргарет Тетчер, не змогла подолати кілька тисяч кілометрів, що відокремлюють Англію від її колоніальних володінь, Фолклендських островів, захоплених аргентинськими військами; довелося створювати різнокаліберний флот, додаючи до нього навіть промислові кораблі і відправляти цю армаду з Ла-Маншу в Південну Атлантику. Географія залишається сукупністю обмежувальних чинників, вплив яких змінюється залежно від конкретних умов (клімат, рельєф, розташування, а також наявності сил і засобів, транспорту, тилового забезпечення).

Географія є також театром воєнних дій. Будучи сукупністю обмежень, простір являє собою в той же час і точку опори, сукупність переваг. Гори або море, що утруднюють маневр, у той же час перешкоджають вторгненню агресора і захищають жителів гірського району або острова. Простір має об'єктивні характеристики, які сприймаються свідомістю людини: наприклад, тропічні ліси сприймаються по-різному їхніми мешканцями, дослідниками, крамарями, промисловцями, туристами, поетами, екологами. Для Наполеона воєнна операція — це насамперед передбачення. Історія більшості великих боїв показує, що Наполеон максимально використовував диспозицію і переміщення військ, а також особливості місцевості.

У вересні 1870 р. німецькі війська переслідували армію Наполеона III до Седанської котловини, оточили її і змусили французів здатися. У травні 1940 р. Седан знову став ареною боїв: німецькі танкові війська оточили велике угруповання франко-британських сил, що вступили на територію Бельгії, і знищили їх. Взимку (24.01–17.02) 1944 р. радянські війська 1-го (генерал армії М. Ф. Ватутін) та 2-го (генерал армії І. С. Конєв) Українських фронтів у результаті блискучої Корсунь-Шевченківської операції оточили та ліквідували велику групу німецько-фашистських військ — 73 тисячі вояків, у тому числі 18,7 тисячі полонених. Крім того, знищено ще 15 дивізій, серед яких 8 танкових. Ця операція проводилась за складних погодних умов.

У травні–червні 1944 р. німецьке командування вважало Білорусь з безліччю річок, озер, боліт та лісів недоступною для великих танкових з'єднань. Проте радянські танки змогли їх перетнути. Хоча в ході цієї операції і виникали небезпечні ситуації, німецька авіація та артилерія так і не змогли ними скористатися.

Географія розкриває свої секрети тільки тим, хто здатний зрозуміти її таємні знаки. Але людина ніколи не зможе підкрити географію, особливо її кліматичні чинники. 1588 р. “Непереможна армада”, послана Філіппом II для захоплення Англії, виявилася із самого початку ослабленою і дезорганізованою в результаті морських бур, і британському флоту залишилося добити рештку кораблів противника. Під час Трафальгарської битви (21 жовтня 1805 р.) адмірал Нельсон здобув перемогу не тільки завдяки відмінному знанню морської справи, але й завдяки вітру, що сприяв розгрому франко-іспанського флоту.

Географія інколи сама виступає цілком воєнних дій. Деякі простори є предметом військового суперництва, тому що контроль над ними або над їхніми елементами сприймається як показник могутності їхнього власника. Цілком природно, що цінність простору прямо залежить від характеристик навколишнього середовища. Протягом багатьох століть Аравійський півострів залишався пустелею. Тільки після Першої світової війни, з відкриттям багатих нафтових родовищ і з настанням ери масового використання нафтопродуктів ця пустеля викликає неабиякий інтерес. Але в цьому є й свої недоліки. Вона стала розглядатися США як зона національних інтересів, яка з часом поширилась на весь арабський Схід. Кожна окрема арабська країна, на просторах якої є нафта, по суті позбавлена національного суверенітету. Вона перебуває під контролем військово-повітряних сил країн-гегемонів (а з часом може стати об'єктом воєнних операцій). Слід відзначити, що така ситуація може скластися у перспективі, наприклад, у Російській Федерації, як тільки вона позбавиться своїх стратегічних ракет СС-20 або буде мати мінімальну кількість стратегічних ракет на зразок “Тополь” та здійснюватиме дії геоекономічного чи геополітичного плану, несприйнятливі для “сімки”. Не виключено, що це й перебільшення, але воно має достатньо

підстав для такого гіпотетичного сценарію. А поки що вистачає “антитерористичної” операції в Чечні та в цілому світі. “Антитерористичні” акції мають усі геополітичні та геокономічні передумови не згасати в ХХІ ст.

Так, на земній кулі постійно є простори, які виступають об’єктом національних інтересів та воєнного протистояння окремих держав (наприклад, Індія та Пакистан: індійський штат Кашмір) або блоків держав. З часом воно може перетворитися на війну.

Відповідно до висловлювання Наполеона нації проводять ту політику, що їм диктує географія. Отже, кожна нація повинна мати суцільну і незмінну геополітичну концепцію. Однак насправді це далеко не так. Всяка географічна ситуація викликає безліч неоднозначних і навіть суперечливих інтерпретацій. В роки Першої світової війни (1914–1918) кожен учасник подій марно намагався примирити свої ілюзії і реальність, свої власні різноманітні уявлення про реальність. Однак війна стала реальністю, безпосередньою причиною якої була не географія, а політика, яку проводила перед цією війною країна-агресор (або країни-агресори). Деякі з країн-агресорів мають манію величності, яку намагаються задовольнити тільки за допомогою війни. Із всесвітньої історії відомо, що така історична першість до другої половини ХХ ст. належала Німеччині. А втім нині таку першість все більше перебирають на себе США.

Відомий німецький історик Ф. Фішер, зокрема у своїй книзі “Претензії на світове панування”, відзначав у 60-х роках, що його країна несе основну відповідальність за розв’язання Першої світової війни. Німеччина Вільгельма II була носителькою ретельно розробленого геополітичного плану, в основі якого лежала ідея *Mitteleuropa*, тобто ідея створення під егідою Німеччини великого економічного простору в Центральній Європі. Основним документом була “Версенева економічна програма” (1914), розроблена канцлером Бетман-Хольвегом. Метою програми було у результаті війни створити митний союз європейських держав від Франції до Польщі та ізолювати в такий спосіб морську державу Велику Британію, з одного боку, і Росію — з другого. Положення “Версеневої програми” нагадували основні напрями проекту континентальної блокади Наполеона I

у 1806–1811 рр., спрямованої на створення великих регіональних самодостатніх об'єднань.

Ця геополітична концепція викликала чимало заперечень і суперечок у самій Німеччині. Mitteleuropa (тобто вся Європа, за винятком Росії, Великої Британії, Іспанії і Португалії) поглинула 1913 р. лише 50 % німецького експорту і змогла покрити лише 30 % імпорту Німеччини. Реорганізація економічного життя за найжорсткіших принципів автаркії, можливо, могла б дозволити Німеччині знайти на континенті ринки збуту, які вона втратила у результаті розриву торгових зв'язків з Англією, за умови, що інші континентальні держави переорієнтуються на німецьких постачальників. Однак у будь-якому разі Німеччина не змогла б придбати в Центральній Європі ряд життєво важливих товарів.

Історичним фактом є й те, що нацистська Німеччина також несе відповідальність за розв'язання Другої світової війни (1939–1945). Антигітлерівська коаліція держав, головна роль серед яких належала США та СРСР, одержала перемогу. Вступаючи у війну у грудні 1941 р., США не припускали, що після перемоги над Німеччиною і Японією вони не зможуть залишитися ізольованими від зовнішнього світу, що дозволило їм свого часу спокійно будувати і розвивати економіку поза зоною європейських воєнних конфліктів. На думку президента Рузвельта, гарантом післявоєнного світу повинні були стати інституційні структури (насамперед ООН), що дали б можливість переможцям (США, СРСР, Китаю, Великій Британії і потім Франції) погоджувати свою політику в рамках міжнародних організацій (головна роль приділялася Раді Безпеки ООН). США не були готові обмежити свій суверенітет в ім'я міжнародного правопорядку. Саме тому під час Бреттон-Вудської конференції (1–22 липня 1944 р.), присвяченої створенню нової міжнародної валютної системи, США виступили проти британського плану, викладеного видатним економістом Кейнсом, який пропонував створення міжнародної валюти — банкора. У цьому разі фунт стерлінгів, що служив основою міжнародної валютної системи з 1815 до 1914 р., був би замінений не іншою національною валютою, тобто долларом, а принципово новою валютою, що випускається загальним фондом для центральних банків.

Після Першої світової війни держави-переможниці, посиляючись на право народів розпоряджатися своєю долею, перекроїли значною мірою карту Європи і Близького Сходу. 1945 р. переможці проголошували вже інші принципи (див., зокрема, Декларацію про звільнену Європу, прийняту в Ялті 11 лютого 1945 р.).

У результаті Другої світової війни Велика Британія остаточно поступилася своїм місцем США. Велика Британія сприймала США як сина, що зробив блискучу кар'єру. Вона досить спокійно поставилася до ролі вірного помічника і шановного радника при сильному, але необтесаному партнері — США. У свою чергу США, що повернулися до політики ізоляціонізму 1919 р., виявилися втягнені мимоволі у світову політику. Президент Рузвельт прекрасно усвідомлював необхідність цього кроку, але більшість американців сприйняла відмову від ізоляціонізму тільки тому, що вважала себе жертвою агресії (напад Японії без оголошення війни на Перл-Харбор 7 грудня 1941 р. та гітлерівської Німеччини 11 грудня 1941 р.).

Атлантична хартія, підписана Черчиллем і Рузвельтом 14 серпня 1941 р., офіційно закріпила перехід світового лідерства від Великої Британії до США ще під час Другої світової війни. За кілька тижнів до появи цього документа Радянський Союз вступив у війну проти гітлерівської Німеччини і став союзником Великої Британії. Атлантична хартія містила в собі розширений варіант “14 пунктів” Вільсона і була по суті чернеткою доктрини універсалізму, дія якої поширювалася на весь світ: заборонялися будь-які територіальні зміни без згоди населення цих територій; проголошувалося право народів вільно вибирати спосіб правління у своїй країні; затверджувалася рівність усіх народів, великих і малих, переможців і переможених у питаннях міжнародної торгівлі і доступу до джерел сировини; закладалися основи співпраці держав в економічній і соціальній сферах; проголошувався принцип свободи судноплавства у відкритому морі.

Цією спільною заявою дві великі англосаксонські держави продемонстрували повну єдність своїх поглядів на післявоєнне мирне врегулювання. Проте перехід відповідальності від Великої Британії до США з урахуванням інших обставин завершився з перемогою над загальним противником у війні створенням

глобальної геополітичної осі протистояння: Сходу і Заходу, між атлантичним і радянським блоком держав.

Антагонізм між Сходом і Заходом, тобто постійне протистояння між атлантичним і радянським блоком (що продовжувалося з кінця 40-х до кінця 80-х років), безумовно, не означав кінець геополітики, незважаючи на дві важливі причини. Перша — ідеологічного характеру. Світова система викристалізувалася в ході боротьби двох ідеологій (ліберально-капіталістичної і марксизму-ленінізму), кожна з яких претендувала на універсалізм. Це ідеологічне неприйняття один одного не усувало, не нейтралізувало всі інші джерела конфліктів, а тільки їх камуфлювало, створювало враження про їх відмирання. Друга — стратегічного характеру. Виникнення біполярної системи Схід — Захід наприкінці 40-х років супроводжувалося подвійною революцією у військовій сфері: створення ядерної зброї. Ситуація в 1945 р. була зовсім іншою. Тоді зіштовхнулися два погляди, що будь-яке взаєморозуміння і будь-яке зближення неприпустимі. З одного боку, США, щоб уникнути руйнації завдяки своєму географічному положенню й чисельно посиливши промисловий потенціал, виступали за світовий порядок, заснований на свободі торгівлі. З другого боку, Радянський Союз, зруйнований війною, що прагне захистити себе від нового раптового нападу, залишився вірний своїй політиці обложеної фортеці. За такої ситуації почалося нове протистояння між морською державою — лідером атлантичного блоку, і континентальною державою — лідером блоку соціалістичних країн. Головними знаряддями цієї боротьби стають економіка, інформація та війна.

12.2. Геополітика і війна: економіка та ядерна зброя

З часів Александра Македонського (356–323 р. до н. е.) і до Великих географічних відкриттів XVI ст. “шовковий шлях” був життєво важливою артерією між Європою і Далеким Сходом, по якій безупинно транспортували цінні і рідкісні товари: шовк, прянощі тощо. З III по VII ст. Візантія і Сасанідська імперія вели між собою боротьбу за “світове еконо-

мічне панування”, тобто за контроль над шляхами, якими на Захід доставлялися товари з Китаю та інших країн Далекого Сходу. Впродовж XIII ст. імперія, заснована Чингісханом, збагачувалася завдяки контролю над “шовковим шляхом”, де монголи забезпечували безпеку караванів. Безупинні конфлікти за право контролювати сухопутні і морські (через Індійський океан) шляхи між Далеким Сходом і Європою набули воістину всесвітнього масштабу з урахуванням (починаючи з XVI ст.) Атлантичного і Тихого океанів у системі міжнародних торгових зв’язків. Після відкриття Америки Христофором Колумбом Атлантичний океан перестав бути невідомим морем на краю Землі і незабаром став причиною суперництва між великими державами. За право контролю над Атлантикою вели боротьбу спочатку Іспанія і Португалія (XVI ст.), потім Іспанія, Голландія, Франція й Англія (XVII ст.), пізніше Франція й Англія (XVIII ст.). Чому так сталося? Одна з відповідей криється у працях лідера більшовиків В. Ульянова (Леніна). Відповідно до відомої тези Леніна, сформульованої в роботі “Імперіалізм як вища стадія капіталізму” (1916), економічний розвиток ніколи не буває рівномірним, незалежно від того, чи йдеться про підприємства, про галузі економіки або про держави. Нерівномірність розвитку створює в рамках капіталістичної системи постійно наростаючі протиріччя. Процес концентрації, утворення трестів і картелів, тісно пов’язаних із державою, призводить до стагнації виробництва. Тим самим пояснюється безупинна боротьба за ринки збуту, за поділ світу, за володіння колоніями, за контроль над окремими просторами. Держава як суб’єкт міжнародних політичних та економічних відносин, як політична влада на цій території постійно прагне контролювати потоки (товарів, капіталів, людей і навіть ідей). Збори, одержувані завдяки цьому (мита, податки тощо), дозволяють державі мати необхідні кошти як для утримання поліції й армії, так і для підвищення свого іміджу. Крім того, за словами німецького політолога і соціолога М. Вебера, держава володіє “монополією на узаконене насильство”. Вона може карати своїх громадян, але тільки держава може захистити потоки товарів, золота, грошей, послуг і інформації від небезпечної конкуренції. У своїй роботі “Середземномор’я в епоху Філіппа II”

Ф. Бродель аналізує джерела могутності Іспанії в XVI ст. і причини її занепаду. Він пише про те, що Севілья була захоплена, знищена зсередини невидимими зграями ненажерливих термітів, чим негайно скористалася Голландія. Амстердам прилучив до себе крамарів з Антверпена і, усунувши севільських конкурентів, захопив величезні іспанські володіння в Америці. Тоді як держава залишається бранцем власної території, шляхи руху товарів і капіталів безупинно переміщуються залежно від політичної і стратегічної кон'юнктури, а також розрахунків крамарів.

Хоча політика і панує над економікою, остання постійно володіє колосальною руйнівною силою, спроможністю створення ракет, здатних нести цю зброю на величезні відстані з неприпустимою раніше швидкістю. В результаті цього просторові характеристики втрачали будь-яке значення, вся земна куля перетворювалася на одне велике поле війни. Крім того, обидва ворожих блоки (НАТО й Організація Варшавського договору) були створені в рамках підготовки до нової світової війни, до тотальної боротьби, результат якої мав би остаточно визначити перемогу одного із суспільних ладів.

Антагонізм між Сходом і Заходом підтвердив, що, здавалося б, немислимі ситуації (наприклад, світова система, що сформувалася навколо двох полюсів — СРСР і США), фантастичні досягнення науки і техніки (ракетно-ядерна зброя) не ведуть до радикального відновлення людства. Навпаки, усе нове, незвичайне підпадає під вплив вічного і постійного. Так, геополітичні проблеми деформувало протистояння Схід — Захід, але в той же час помітно вплинуло на нього. Більш того, антагонізм Схід — Захід ще раз засвідчив, що будь-який чинник (геополітичний, ідеологічний, економічний, ядерний) ніколи не виступає єдиним визначальним чинником, а зазнає істотного впливу інших чинників. Протягом усього періоду протистояння Схід — Захід постійно коректувалося з урахуванням етапу науково-технічної революції.

Чи могла науково-технічна революція, в результаті якої з'явилася ракетно-ядерна зброя, призвести до усунення геополітики? Відповідь на це запитання не проста, вона вимагає деяких теоретичних роздумів. Згадаймо, що геополітика, основи якої були розроблені в першій половині XX ст. Маккіндером і

Хаусхофером, спрямована на забезпечення перемоги у війні, тобто у боротьбі за контроль над визначеним простором. Поява ядерної зброї та її транспортування внесли істотні корективи в цю проблематику.

Війна неможлива в тих формах, які були притаманні попереднім світовим конфліктам. Через величезну руйнівну силу сучасної зброї ядерні держави не можуть наносити одна одній масовані фронтальні удари, як це робилося в період Першої і Другої світових воєн, тому що подібна стратегія призвела б до взаємного їх знищення.

Існує думка, що простір, відстані, природні перешкоди і переваги рельєфу втратили своє стратегічне значення, оскільки будь-яка ціль на землі може бути уражена ракетою — носієм ядерної зброї через кілька хвилин після її запуску. Однак це не зовсім так. Час і простір дуже скоротилися. Тепер ситуацію оцінюють не в місяцях, днях і годинах, а в хвилинах і секундах. Але простір відіграє не останню роль під час воєнних дій.

Так, розміри США, величезні простори Радянського Союзу давали значно більше можливості по розосередженню і таємному розміщенню зброї, ніж територія середніх держав з високою густиною населення. Крім того, простір, як і раніше, різномірний: наприклад, атомні підводні човни майже невразливі порівняно з ракетами наземного базування.

У 50–60-х роках США і Радянський Союз пересвідчилися, що використання ядерної зброї має свої обмеження. Звичайно, ця зброя може спричинити колосальні руйнації на території противника, але той, хто її застосує, навіть якщо сам не ризикує піддатися відповідному ядерному удару, буде звинувачений світовою громадськістю в безпідставному застосуванні.

Цим пояснюється той факт, що за роки протистояння Схід — Захід уся територія земної кулі використовувалася як поле непрямих сутичок між США і СРСР (створення військових баз, укладення угод про військову допомогу з різними державами “третього світу”). США взяли на озброєння політику “санітарного кордону” (ізоляція Радянської Росії після революції 1917 р.) і створили по периметру СРСР мережу військових баз, щоб стримати радянське просування на захід і південь (країни Західної Європи, Туреччина, Іран, Пакистан). У свою

чергу, Радянський Союз спробував зламати вороже оточення шляхом зміцнення прорадянських і дружніх режимів (Єгипет Насера, Індія, В'єтнам, Лівія Каддафі, Північна Корея, Куба Кастро, Ефіопія Маріама), а також завдяки створенню колосального військово-морського флоту.

Але з розпадом Радянського Союзу воєнні доктрини НАТО, США та Росії розглядають ядерну зброю як знаряддя можливої війни. Наявність ядерної зброї у багатьох країн світу та можливість її придбання терористами створює для людства дуже небезпечну ситуацію.

Нині має місце визнання ядерними країнами допустимості здійснення попереджувальних або захисних ядерних ударів з метою забезпечення національної безпеки.

Стрімкий розвиток високих технологій у 60–90-х роках ХХ ст. насамперед втілювався в сучасних системах озброєння і військової техніки, а високоточна зброя, нові покоління крилатих ракет, бойових літаків та зразки воєнних технологій органічно поєдналися з вимогами про максимальне зменшення витрат у майбутніх війнах та їх недопущення взагалі. Підсумком розвитку наукової думки стали нові форми і способи бойових дій, втілених у нові воєнно-теоретичні концепції та інформаційні війни. Дійсно, чинником, здатним зменшити втрати у війнах і збройних конфліктах, на думку військових фахівців, є інформаційна війна (боротьба).

12.3. Війна та інформація

Геополітичний потенціал країни, тобто її політичні можливості в глобальному плані, визначаються нині не стільки розмірами та положенням території, кількістю населення, скільки економічними, науково-технічними, військовими, комунікаційними можливостями. Тому питання сучасної війни — це питання стану науки та техніки. Цей аргумент перебуває в “руках” політики та політиків. Надії 70–80-х років ХХ ст. на цивілізацію без насилля в дійсності були романтичним сном. На зміну ядерному етапу прийшов постядерний етап. На практиці це означає перехід від зброї масового ураження до високоточної та інформаційної зброї.

Створення в США крилатих ракет для обладнання стратегічних бомбардувальників на початку 70-х років стало основою концепції неядерного стримування. Операції “Буря в пустелі” (Ірак), “Союзницька сила” (Югославія), “Нездолана свобода” (Афганістан) з інформаційно-політичної та військової точок зору засвідчили, що в локальних війнах і озброєних конфліктах настав зірковий час авіації та систем високоточної зброї. Кількість випадків застосування високоточної зброї у В’єтнамі становила 2 відсотки, Іраку — 8, Югославії — 35 відсотків. Але ця зброя була доповнена інформаційними методами та засобами боротьби. Про це красномовно свідчать самі назви проведених операцій. Правда, тільки в Афганістані (2001) інформаційна зброя виявила свою неефективність.

Відомо, що 21 грудня 1992 р. Пентагон видав директиву TS 3600 під назвою “Інформаційна війна”. У директиві голови Об’єднаного комітету начальників штабів № 30 (1993) детально обґрунтовано основні положення інформаційної війни на полі бою — викладена концепція боротьби з системами управління. 1995 р. вийшов Устав ЗС США стосовно інформаційної війни, а Національний університет оборони підготував першу групу спеціалістів у цій галузі. Загальна частина витрат США на інформаційну війну становить, за деякими експертними оцінками, 20 % військового бюджету.

90-ті роки ХХ ст. свідчать, що акцент у воєнних операціях було перенесено на неконтактне та дистанційне впровадження військової сили на фоні широкомасштабної інформаційної підтримки. Це цілком відповідає удосконаленій стратегії відомого англійського воєнного історика Л. Харта, який написав та видав 1941 та 1946 рр. фундаментальну працю під назвою “Стратегія непрямих дій” — забезпечення досягнення політичних і воєнних цілей без серйозних бойових дій і втрат. Принаймні це характерно для нинішньої американської воєнної доктрини, де робиться наголос на інформаційних технологіях та нульових жертвах.

У геополітичній взаємодії держав в реалізації політичних планів центр ваги зміщується з відкритих силових методів та засобів до скритих, тонких, несилових, тобто до інформаційних методів та засобів. За цих умов трансформація боротьби не призводить до її послаблення, до зниження жорстокості та

рішучості. Скоріше навпаки, прикриваючись балаканиною про перехід до світу без насилля, боротьба загострюється, стає віроломнішою. Міжнародна правова норма про оголошення війни відійшла в небуття.

Відомо, що основу інформаційної інфраструктури майбутнього складають глобальні та національні комп'ютерні мережі. Суперкомп'ютерна мережа міністерства оборони США (ARPAnet) є ядром всесвітньої глобальної мережі Інтернет, тобто Інтернет фактично стає основою інформаційної інфраструктури планети. Ця інфраструктура — головний театр інформаційних війн майбутнього — уже фактично контролюється військовими спеціалістами США.

Дехто з відомих політиків світу стверджує, що засоби комунікації є третім поколінням засобів світового панування, що створює соціальну загрозу цивілізаційному розвитку людства.

Соціальну небезпеку інформаційної війни зрозумів і чітко сформулював У. Кекконен, колишній президент Фінляндії. Він вперше застосував термін “інформаційний імперіалізм”. Тим самим він підкреслив роль ЗМІ в житті суспільства, особливо в реалізації національних інтересів розвинених країн на теренах країн, що розвиваються. Інтернаціоналізація та поширення засобів інформаційного впливу у другій половині ХХ ст. ще з більшою силою підкреслили три основні їх функції: *формува-ти*, *утримувати* та *маніпулювати* на рівні свідомості і підсвідомості думками, настроями, чеканнями та політичною поведінкою особи, окремих дуже важливих прошарків (наприклад, молоді) суспільства з метою здійснення гегемонії та контролю над простором та владою будь-якої країни. Так, у боротьбі за думки та серця арабів адміністрація Дж. Буша-молодшого запросила у Конгресу США 30 млн доларів на створення “Близькосхідної телекомпанії”, яка здійснюватиме супутникове телебачення арабською мовою на весь регіон Близького Сходу. Передачі нового телеканалу розраховані на 50 млн телеглядачів, “передусім на молоду арабську аудиторію”.

Дійсно, для потреб інформаційної війни можна використовувати сучасний засіб масової комунікації — Інтернет. Він з'єднав не лише окремі країни світу, а й окремих громадян, які нині можуть безпосередньо спілкуватися. Стає очевидним, що зростаючий вплив глобальних методів та засобів комуніка-

ції позначається на окремії людині та народах усїєї планети. Надїї на те, що новї ЗМІ змїцнять державну владу, відкриють новї можливостї у забезпеченнї ефективностї та стабїльностї розвитку, як виявилося, були дуже оптимїстичнї. Останнїм часом все бїльше посилюється тенденцїя до розмивання морально-полїтичного та об'єктивного за змїстом інформациїного потенцїалу безпеки системи державного управлїння суспїльними процесами країн, що належать до периферїї сучасного свїту.

На думку окремих спецїалїстів, геополїтика все бїльше поступається мїсцем глобалїстїцї. Але це передчасне твердження, тому що геополїтика вбирає в себе глобалїну складову. Бїльше того, сучасна цивїлізацїя, як і ранїше, намагається вирїшити складнї проблеми мїждержавних вїдносин шляхом застосування воєної сили з вїдповїдним урахуванням урокїв історїї, але на вищому, інтелектуальному, науковому, технїчному та інформацїйному рївнях.

12.4. Вїйна у Перськїй затоцї: причини, наслїдки. Україна в новїй ситуацїї

12.4.1. Причини вїйни в Іраку

Вїйна у Перськїй затоцї і викликанї нею потрясїння є сьогонднї предметом роздумїв для вчених, полїтиків, широких кїл громадськостї, якї прагнуть довїдатися, що вїдбулося в Іраку, здобути уроки на майбутнє.

Висновок, якого доходить бїльшїсть авторїв (це стосується і полїтиків, і вчених) про те, що основна причина розв'язання вїйни США проти Іраку — це подїї 11 вересня 2001 р., коли по Америцї було нанесено “страшнїй, практично нїчим не спровокованїй удар”, є, на наш погляд, спрощеним.

Страшнїй — так. Під час терористичних атак Аль-Каїди на Нью-Йорк і Вашингтон загинуло понад три тисячї, близько 6 тисяч осіб було поранено. Збитки, нанесенї економїцї США, склали 100 млрд доларїв. Але чому нїчим не спровокованїй? Адже зневажлива зовнїшня полїтика США, точнїше їх лїдерїв, стосовно інших країн, роль “свїтового жандарма”, яку визначила останнїм часом для себе ця супердержава, призведе-

ли до глобального нарощування антиамериканських настроїв і зрештою до подій 11 вересня.

У 90-х роках минулого століття Сполучені Штати Америки після розпаду Радянського Союзу і Організації Варшавського договору, зникнення альтернативи капіталістичній системі стають одноосбною наддержавою. Спираючись на свій потужний економічний, військовий, технологічний потенціал, Америка почала впливати прямо чи опосередковано на життя людей в усьому світі “більше, ніж їх власні уряди”. Це викликало стихійний протест громадян цих країн. Та коли після 11 вересня 2001 р. Америка перетворилася на зле, поранене, перелякане чудовисько, яке вражає людей військовими засобами, цю країну почали боятися. Перелякана Америка розчаровує. Все це великій нації не личить.

У цьому ж контексті не можна прийняти однозначно й твердження про те, що Америка багатша і сильніша за інших у результаті своєї праці. Не можна заперечувати працелюбність американського народу, так само й те, що добре відомо: США постійно збагачуються за рахунок експлуатації енергетичних та інших ресурсів других, економічно й політично залежних від них країн. Свого часу Америка активно підтримала процес деколонізації, оскільки він був їй економічно вигідний.

Війна в Іраку призвела до суттєвого погіршення позитивного іміджу цієї країни та її президента Дж. Буша в світі. Дані соціологічних досліджень компанії Pew Research Center (протягом червня місяця поточного року було опитано 16 тисяч осіб у 20 країнах) свідчать: у Франції позитивне уявлення про США мають нині 43 відсотки (проти 63 відсотків рік тому), у Німеччині — 45 відсотків (проти 61 відсотка рік тому), в Росії — 31 відсоток (проти 61 відсотка рік тому), в Італії — 60 відсотків (проти 70 відсотків рік тому).

Скоріше за все основна причина розв’язання війни США проти Іраку — це глобальні (якщо не встановити, то показати, що світове панування — це реально) економічні інтереси (поставити під контроль величезні іракські родовища нафти. Свого часу Дж. Буш заявив, що він не дозволить Саддаму Хусейну “сидіти” на 12 відсотках світових запасів “чорного золота”), а також, і може насамперед — прагнення випробувати

новітні види зброї на практиці в Іраку. А витративши останні, дати своєму військово-промислому комплексу запрацювати з новою силою (у недалекому минулому таким полігоном були Югославія, а потім Афганістан). Оглядач газети “Нью-Йорк Таймс” Майкл Гордон: “Зрештою ця війна — не тільки битва за повалення диктатора. Це гігантський експеримент по визначенню, які військові сили можуть стати найбільш корисними в майбутньому”.

Апогеєм цинізму, який не вкладається в голову, є підхід, що реалізується: спочатку зруйнувати матеріальні, такі, які мають світове визнання, цінності, а потім виділити астрономічні кошти на їх відбудову (США виділяють для цього 16 млрд доларів з тих, що були заплановані на війну, а в цілому буде потрібно біля 100 млрд доларів), залучаючи до цього ООН, держави, що не мають ніякого відношення до цього руйнування, проте з ентузіазмом на це погоджуються. Важко сказати, що тут переважає, — бажання допомогти постраждалому, ні в чому не винному населенню, чи реалізувати свої стратегічні інтереси, задовольнити свої ринкові апетити.

І все це зовсім не в'яжеться з тим, що США — держава, яка прокламує демократичні цінності, найвищою серед яких є людське життя, — обрали відкрито антигуманні, антицивілізаційні засоби у відносинах з іншою державою (ніхто не виправдовує іракський деспотичний режим та його одіозного лідера), перетворивши на ніщо життя своїх і чужоземних громадян, а весь світ поставивши на межу чергової світової війни. А як це кореспондується зі словами, висіченими на гранітній стіні зведеного у Вашингтоні меморіалу Рузвельта, найбільш причетного до новітньої історії американця? В них, зокрема, говориться про необхідність покласти край не стільки Другій світовій війні, скільки всім війнам як прояву людського безумства в світі. При цьому знехтувано міжнародне право, яке не дозволяє втручання у внутрішні справи іншої держави, тим паче воєнне вторгнення, з метою повалення у ній режиму, статус і авторитет Організації Об'єднаних Націй, проігнорована позиція членів Ради Безпеки ООН — Росії, Китаю, Франції, викликано розмежування в Європейському союзі та НАТО, не звернено уваги на багатотисячні протести демонстрантів, у тому числі й у власній країні, проти війни.

“Америка — Європа: кінець роману” — так називається стаття Ральфа Петерса, відставного офіцера збройних сил США, автора шістнадцяти книжок. Оpubлікована в “Frankfurter Allgemeine Zeitung” стаття (передрукована потім у “Дзеркалі тижня”) викликала бурю емоцій по всій Європі. Якщо за формою авторське роздратування помітно перевищує звичні стандарти жанру, то за змістом стаття, як говорять американці, “спускає з крючка” лише те, про що хотілося сказати насправді. Слово автору.

Стосовно “Старої Європи”: “Тріщина, яка з’явилася в результаті недавньої конфронтації між Сполученими Штатами Америки і тими державами, лексикон яких скоротився до одного слова “Ні!”, проголошеного з франко-німецьким прононсом, буде заглажена — на поверхні”. І далі: “НАТО звичайно виживе. Як і Європейський союз, це непереврене місце працевлаштування європейських бюрократів. Але на перший план у стратегічних розрахунках Вашингтона вийдуть інші двосторонні і багатосторонні військові союзи”.

Про Німеччину: “Німеччина сильно деградувала з часів Аденауера і Шмідта до періоду Г. Шредера. Нам було особливо важко пережити порівняння президента Буша з Гітлером, яке прозвучало з вуст членів німецького уряду... Німеччина — це країна між Францією і Росією, одурена Шираком і маніпульована Путіним”.

Про Францію: “Дивно, але французи, здається, вважають, начебто Париж може диктувати умови Вашингтону. Вашингтон не буде більше враховувати позицію Парижа з ключових міжнародних проблем. Не будемо ми чекати і чергового вето з питань, які вважаються важливими для нашої національної безпеки”.

Якою є стратегія США? “Ми навчимо ООН засадам стратегії... Президент Буш на чолі мобілізованої нації здійснив серію точних, ретельно продуманих кроків, які переломили хребет одній терористичній організації слідом за іншою, скинувши дрімучу жорстоку теократію в одній країні і криваву диктатуру в іншій. Але Америка ще не все сказала”.

Є всі підстави вважати, що так, як Р. Петерс, в Америці думає більшість. Хоча і далеко не всі. Відомий американський фінансист Дж. Сорос: “Я вважаю, що доктрина Буша є дуже

небезпечною. Ця доктрина спирається на два стовпи. Перше — це те, що США будуть зберігати і підтримувати свою військову перевагу будь-якою ціною, а крім цього, вони залишать за собою право на застосування превентивного удару... Американський народ відкине таке сприйняття світу”. Професор Дж. Мейс: “Якими б не були достоїнства і недоліки плану президента Дж. Буша-молодшого вдертися в країну, яка може мати, а може й не мати “зброї масового ураження”, забороненого міжнародними угодами, американський глава держави наніс більше шкоди іміджу своєї держави, ніж комуністична пропаганда протягом 70 років”. І далі: “Так чи інакше, історія Америки знає багато випадків, коли народ приходив до тями після того, як лідер заводив його у безглузду авантюру”.

До речі, в США і Англії розгорівся скандал стосовно дезінформації з приводу наявності в Іраку зброї масового ураження. Як виявилось, в січневому посланні до нації президент США безпідставно звинуватив Ірак у закупівлі урану в Нігерії. (Це був єдиний приклад, який начебто підтверджував наявність такої зброї.) Факт не підтвердився. Дж. Буш змушений був давати пояснення в Конгресі США, а Т. Блер — в англійському парламенті. Ситуація в цій країні ускладнилась тим, що наклав на себе руки радник міністерства оборони, експерт з озброєння Д. Келлі. Радник передав телерадіомовній компанії Бі-Бі-Сі інформацію, в якій спростував урядову версію про наявність в Іраку хімічної та біологічної зброї. Вважають, що Д. Келлі став жертвою війни: між Урядом і Бі-Бі-Сі.

12.4.2. Вигравши війну, чи зможуть виграти мир американці

Воєнна операція американсько-англійських військ в Іраку під назвою “Шок і трепет”, що розпочалася 19 березня 2003 р., тривала кілька тижнів. (Назва операції належить Г. Улману — експерту з Пентагону.) На її здійснення лише Конгрес США виділив 23 млрд доларів. Як пише у згадуваній статті Р. Петерс, “ми легко перемогли у своїй війні”. Правдніше було б сказати, що перемоги як дійсного переборення по

суті не було, адже іракці здалися практично без бою і своєю капітуляцією врятували репутацію США. Адже зрозуміло, що мільйонних чи навіть багатотисячних жертв (з будь-якої сторони) їм би ніхто не вибачив.

Цікава деталь. Під час воєнної операції в Іраку лідер Північної Кореї Кім Чен Ір переховувався в бункері. Кім ховався по черзі в кількох бункерах, поки не зрозумів, що його життя небезпека не загрожує. Торік Вашингтон вніс Ірак, Іран та КНДР до списку країн так званої осі зла, і корейський лідер чекав, що Північна Корея стане наступною в списку антитерористичної кампанії США.

Після закінчення воєнної операції перед американцями і їхніми союзниками постав ряд питань, пов'язаних з відновленням життєспроможності країни (продукти харчування терміново потребують 27 млн іракців), управління нею, створення тимчасового національного уряду. Поряд з цим — як бути із саддамівськими органами влади, які необхідно “очистити” від активістів колишньої правлячої партії Баас. Належить підтримувати етнічний баланс, йдеться насамперед про налагодження взаємин з шиїтським населенням та іракським Курдистаном. Такими ж невідкладними питаннями є створення системи органів внутрішніх справ, вирішення долі збройних сил і використання їх для дотримання правопорядку, ремонту доріг, очистки мінних полів, розбору завалів.

Ірак — величезна країна площею 444 тис. кв. км з населенням 27 млн чоловік, основна частина якого зосереджується у великих містах, таких як Багдад (5 млн жителів), Басра (1,3 млн), Насирія (0,6 млн).

Історія правління С. Хусейна — це історія великої жорстокості. С. Хусейн прийшов до влади 1978 р. Після цього фізично знищив усіх потенційних суперників. В ім'я “єдиного Іраку” спалювалися курдські на півночі та шиїтські поселення на півдні країни. 1997 р. Саддам звелів переписати Коран його кров'ю — в подяку Аллаху за те, що він допомагав йому протягом багатьох років. Що і було зроблено. Коран було передано багдадському музею. Залежно від політичної ситуації С. Хусейн стає “бастіоном Заходу на Сході”. Під час війни з Іраном він — “свій хлопець” у Вашингтоні: Багдад розглядається як протизвага фундаменталістському Тегерану, від аме-

риканців Хусейн отримує перші запаси хімічної і бактеріологічної зброї. То, як нині, — лютий ворог “розтлінної західної демократії” і “сіоністських злочинів”. Його кумир — У. Черчилль. Він цитує Черчилля часів Другої світової війни: “Якщо ВОНИ прийдуть, то МИ будемо битися за кожну вулицю, дім і покрівлю і ніколи не здамося!”

4 липня 2003 р. супутниковий канал “аль-Джазіра”, що базується в Катарі, передав у ефір черговий відеозапис заяви, яка належала, як стверджується, поваленому президенту Саддаму Хусейну. На відеозапису, датованому 14 червня, С. Хусейн закликає іракців об’єднатися в боротьбі проти коаліційних сил, ведених США. Він говорить, що живий і здоровий і перебуває серед іракців. За його словами, “осередки джихада формуються по всій країні в широкому масштабі”, що, зрештою, підтверджується періодичними терористичними актами, які не згасають. Вигравши війну в Перській затоці, американці ніяк не можуть виграти мир. У країні наростає незадоволення іноземною військовою присутністю. Іракці здебільшого бачать в американцях не визволителів, а окупантів. Ліванська газета “аль-Мустакбалі” наводить міркування вищого шіїтського духовного авторитета Алі ас-Сістані. Великого аятолу запитали, що робити, якщо американець хоче купити якийсь товар. “Продай його, — сказав аятола. — Але при цьому запитай: коли ти покинеш нашу землю? Хай ці слова будуть постійним нагадуванням іноземцям, що вони окупувають чужу країну”. Американці визнали, що в Іраку розгортається справжня партизанська війна і оголосили нагороду 25 млн доларів тому, хто сповістить, де переховується С. Хусейн або наведе достовірні дані про його загибель.

У суботу 13 грудня 2003 р. воїни четвертої піхотної дивізії збройних сил США в сільському будинку на околиці міста Тикрит виявили підземне сховище, в якому переховувався підстаркуватий бородатий чоловік дуже схожий на основоположника марксизму. Правда, як привітання він не проголосив: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”, а сказав: “Я — Саддам Хусейн, президент Іраку, і хочу переговорів”. Американські солдати наче-то йому відповіли: “Привіт від президента Буша”.

Після арешту С. Хусейна американці сподіваються отримати відповіді на ряд запитань: чи був він координатором опору

партизанів в Іраку? Чи була в цій країні зброя масового ураження? Передбачається, що С. Хусейна буде судити Спеціальний трибунал для розгляду злочинних дій колишніх баосистських лідерів країни. Рішення про створення трибуналу прийнято правлячою радою Іраку.

Природно, що тепер починається друга (після повалення режиму С. Хусейна) і найважча частина: побудувати громадянське суспільство і демократію там, де їх ніколи раніше не було.

Для встановлення належного порядку в повоєнний період вирішено поділити територію Іраку на три сектори, порядок в яких мають забезпечувати військові підрозділи США, Англії і Польщі.

Прийнята 22 травня 2003 р. резолюція № 1483 Ради Безпеки ООН передбачає зняття раніше установлених санкцій щодо Іраку, протекторат над країною не лише американсько-британської коаліції, а й спеціального представника ООН. Рада Безпеки ООН закликає держави — члени ООН надати гуманітарну та іншу допомогу, спрямовану на досягнення стабілізації в цій країні.

Уже почався розподіл військової здобичі. Як американський орел, так і британський лев біля поваленої туші не бажать ділитися з тими, хто стояв осторонь і тим більше засуджував саме полювання. Французькі компанії мали в Іраку контракт на розробку за умов розподілу прибутків двох гігантських родовищ нафти Маджнун та Нахр-Умар. Російський “ЛУКОЙЛ” претендував на родовище Західна Курна, а взагалі російські інтереси в Іраку оцінюються в 30–40 млрд доларів. США обіцяють компенсувати Росії завдані збитки, але навряд чи в повному обсязі. Про Францію взагалі не йдеться.

12.4.3. Модель світового устрою: прогнози, реалії

Воєнна операція Сполучених Штатів у Перській затоці з усією силою актуалізувала дискусію про модель світового устрою. Бути світу однополюсним, в якому панує одна наддержава, що здійснює односторонні силові дії, обходячи норми

міжнародного права, або світ буде багатополюсним, таким, що ґрунтується на найширшому, багаторівневому співробітництві та міжнародних законах.

В основу концепції багатополюсного світоустрою, яка протистоїть однополюсній системі, мають бути покладені, на думку її авторів, наступні основні принципи. По-перше, новий світоустрій має бути багатополлярним, віддзеркалюючи реально існування в світі різних центрів впливу. До них слід зрахувати насамперед Сполучені Штати Америки (останнім часом зв'язка Вашингтон — Лондон поступово набуває рис одного з майбутніх центрів світоустрою), Європейський союз, Росію, Китай та Індію. Це, у свою чергу, вимагатиме серйозних зусиль по гармонізації інтересів цих центрів і визначення загальної стратегії вирішення міжнародних проблем. По-друге, новий світоустрій повинен ґрунтуватися на найширшому багатосторонньому співробітництві. Це має передумовою необхідність тісної координації діяльності різноманітних міжнародних структур. Схематично це можна уявити у вигляді піраміди, верхівкою якої є ООН і її Рада Безпеки — орган, який несе величезну відповідальність за підтримку міжнародного миру і безпеки. Наступний рівень — численні регіональні організації. Потім — насиченість двосторонніх відносин. І нарешті, основа і свого роду цементуючий матеріал всієї конструкції міжнародних відносин — міжнародне право. Сполучені Штати Америки — демократична країна, і для багатьох її політиків і громадськості агресивна політика, здатна викликати порушення норм міжнародного права і людські жертви, є неприйнятною.

Міжнародний тероризм як глобальну загрозу необхідно будь-що зупинити. Протидія міжнародним терористичним організаціям має розглядатися як першочергове завдання сил безпеки, у тому числі європейських. Але традиційна реакція — миттєве покарання винних, виправдана на початковому етапі, скоріше за все не вирішить проблему, а лише збільшить кількість країн, вороже налаштованих стосовно США.

6 червня 2003 р. вперше після воєнних дій в Іраку у французькому курортному містечку Евіані зустрілися лідери восьми провідних країн світу — Сполучених Штатів Америки, Канади, Японії, Великої Британії, Франції, Німеччини, Іта-

лії, Росії. Її учасники констатували, що резолюція Ради Безпеки ООН № 1483 і зняття санкцій з Іраку дозволять “відбудувати країну” і зміцнити мир. Російський президент В. Путін: “Після подій в Іраку створилася деяка напруга між найсильнішими країнами світу. Саміт починався в умовах напруженої міжнародної атмосфери. Проте в кінці саміту цей клімат поліпшився. Очевидно, в цьому його основний результат”.

Важка міжнародна атмосфера пояснюється, зокрема, тим, що, протидіючи війні в Іраку, Франція і Німеччина вкрай загострили зовнішньополітичні суперечності в рамках Європейського союзу, а також піддали сумніву роль НАТО як базового інституціонального механізму європейської безпеки.

Можна припустити, що в найближчій перспективі відбудеться становлення в рамках Європейського союзу і своєрідної двополюсної структури, яка охопить країни “старої” і “нової” Європи. Перший полюс уже представлений союзом Франції і Німеччини за підтримки Бельгії, Австрії і Греції. У політичному плані ця група декларує консолідацію федеративної і централізованої Європи. При цьому франко-німецький союз буде шукати опору в міцному стратегічному альянсі з Росією. Не відмовляючись від такого союзу, Росія прагнучиме зберегти конструктивне партнерство зі США. І. Іванов: “Адже навіть у розпалі іракської кризи ми діяли не один проти одного, а захищаючи різні підходи вирішення надзвичайно складної міжнародної проблеми. Та й загальна зацікавленість у пошуках найефективнішої відповіді на глобальні виклики об’єктивно сприяє зближенню розглядів Москви і Вашингтона. Другий полюс буде формуватися, скоріше за все, за участю Великої Британії, Італії, Іспанії та Польщі. Парадоксально, але факт: країни, яким офіційно запропоновано стати членами ЄС, майже повним складом увійшли до американської коаліції, що не викликало ентузіазму Європейської Комісії (керівного органу ЄС). Схоже, що ці держави, незважаючи на географічні, культурні й економічні (так, в економіку Угорщини і Польщі вкладені багатомільярдні німецькі та французькі інвестиції) зв’язки, залишаються у сфері геополітичного впливу Сполучених Штатів Америки”.

12.4.4. Дії України: глибинна сутність політики чи зовнішня демонстрація?

Для України, її зовнішньої політики нова ситуація супроводжується появою відповідного блоку суперечностей, які будуть підштовхувати нашу державу до вибору або між тісним союзом із Москвою і тим самим підключенням до осі Берлін — Париж, або до активізації зв'язків із Вашингтоном (а отже, з Варшавою та іншими партнерами США).

Україна, скоріше за все, буде прагнути продовжувати тактику, яка стала вже традиційною: тактику балансування між принциповими гравцями світової безпеки.

Із самого початку воєнних дій в Іраку Україна направила до Кувейту батальйон радіаційно-хімічного бактеріологічного захисту. У червні 2003 р. Верховна Рада України дала дозвіл на направлення до Іраку 1800 українських військовослужбовців для участі в міжнародних стабілізаційних силах. Українська бригада направлена в польський сектор відповідальності.

Рішення владних органів про направлення військовослужбовців до Іраку політичними силами суспільства в Україні сприйнято неоднозначно.

Ті, хто за. Шанси, які дає Україні ситуація навколо Іраку: довгострокові бізнес-контракти, диверсифікація поставок нафти, розвиток транспортних коридорів, підвищення боєздатності елітних військових частин, їх сумісність з військами країн НАТО, нарешті, поліпшення іміджу держави, зростання її авторитету в системі міжнародних відносин. Вважається також, що у зв'язку з участю у стабілізаційному процесі в Іраку Україні належить поставити перед США, країнами Західної Європи, міжнародними фінансовими організаціями ряд важливих запитань. Йдеться, зокрема, про реструктуризацію чи часткове списання зовнішнього боргу, визнання України за статусом як країни з ринковою економікою, сприяння при вступі у ВТО і відмову від інших дій дискримінаційного характеру.

Ті, хто проти. Програє наша держава в морально-етичному плані. Свого часу Україна рішуче виступила проти застосування військової сили в Іраку, а нині по суті стала членом американо-англійської коаліції. Не все бездоганно й з політико-пра-

вового погляду. Згадана резолюція ООН не встановлює формат миротворчої місії, а тільки рекомендує брати участь в стабілізаційних силах. Операція не має мандата ООН, а тому за українським законом не може трактуватися як миротворча, не кажучи вже про можливість трагічних випадків. Поки це хоча і правильний шлях, але більше зовнішня демонстрація, ніж глибинна сутність політики нашої держави. Україна не може не рахуватися з позицією такої розвиненої і впливової держави, як Сполучені Штати Америки. А тому вимушена ввійти до коаліції спірних переможців і отримати химерні привілеї.

На запитання чи було рішення про направлення українського військового контингенту в Ірак виправданим, К. Грищенко, міністр закордонних справ України після повернення з Іраку в інтерв'ю газети “День” (18.12.2003) відповів: “У нас є потенціал, ми спроможні його використати, ми можемо бути разом з тими, хто володіє таким самим потужним потенціалом, у нас є достатньо ресурсів, щоб бути поряд з тими, кого ми вважаємо друзями. Все це ми продемонстрували в дуже складний період. Ми зуміли довести і американцям, і британцям, і полякам — всім, хто повсякденно стикається з проблемами в Іраку, що наш контингент високопрофесійний, що він здатний виконувати не тільки військові, але й більш широкі завдання, що ми добре підготовлені, що ми можемо передбачити небезпечні ситуації”.

До речі, уряди Німеччини та Франції заявили, що без нового рішення Ради Безпеки ООН про участь країн — членів НАТО та Європейського союзу в стабілізації ситуації в Іраку вони не мають наміру брати участь у реалізації планів США. Другою умовою є прохання про допомогу “законного уряду Іраку”. Для Німеччини це означає: досі невідомо, що бундесвер загубив в Іраку, щоб відправляти туди свої підрозділи.

Перед Україною постало складне завдання — вибудувати свою, орієнтовану на національні інтереси зовнішню політику. Україна повинна мати власне політичне обличчя, більш чітку позицію і діяти в інтересах країни, а не в інтересах інших держав. Надто часто наша держава крутить головою — то пристосовуючись до Росії, то поглядаючи на Америку. Вироблення й послідовне здійснення орієнтованої на власні інтереси зов-

нішньої політики (а шлях до цього — досягти самодостатності внутрішнього становища, стабільного економічного розвитку) буде сприяти тому, що Україна зможе стати впливовим чинником механізму оптимальної безпеки Європи ХХІ ст., від чого залежить перспектива всього геополітичного, а отже, і міжнародного становища держави.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Геополітика і війна: питання взаємозв'язку та взаємодії.
2. Геополітика й економіка: політична логіка та логіка товаропотоків.
3. Геополітика і національна безпека в епоху домінування ядерної зброї.
4. Дайте визначення поняття “геополітичний потенціал держави”.
5. Охарактеризуйте інформацію як складову геополітичного потенціалу держави.
6. Охарактеризуйте дійсні причини війни американсько-англійської коаліції у Перській затоці.
7. Якою бачиться модель світового устрою на нинішньому етапі?
8. Якими мають бути дії України в умовах кризи в Перській затоці?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аристотель*. Политика. Афинская полития. — М.: Мысль, 1997.
2. *Барзгова Е.С.* Американская социология (традиции и современность): Курс лекций. — Екатеринбург: Деловая книга; Бишкек: Одиссей, 1997.
3. *Бебик В.М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. — К.: МАУП, 2000.
4. *Бжезінський З.* Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. — Львів–Івано-Франківськ, 2000.
5. *Братимов О.В., Горский Ю.М., Делягин М.Г., Коваленко А.А.* Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. — М.: ИНФРА-М, 2000.
6. *Бродель Ф.* Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. — М.: Прогресс, 1992. — Т. 3.
7. *Буркхардт Якоб.* Культура Италии в эпоху Возрождения. — М.: Интрада, 1996.
8. *Вебер А.* Избранное: Кризис европейской культуры. — СПб: Университетская книга, 1998.
9. *Вебер Макс.* Избранное. Образ общества. — М.: Юрист, 1994.
10. *Врублевський В., Хорошковський В.* Український шлях. Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси // Демократична Україна. — 1997.
11. *Всемирная история: В 10 т.* — М.: Изд. соц.-экон. лит., 1958. — Т. 5.
12. *Всемирная история: В 10 т.* — М.: Изд. соц.-экон. лит., 1958. — Т. 6.
13. *Гаджиев К.С.* Геополитика. — М.: Межд. отношения, 1997.
14. *Глобалізація і безпека розвитку: Кол. монографія / За ред. О. Г. Білоруса.* — К., 2001.
15. *Головаха Е.* Приговор войнам еще не вынесен // День. — 2003. — 4 апр.
16. *Дергачев В.* Геополитика. — К.: Альтерпресс, 2000.
17. *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М.: Арктогея, 1997.

18. *Дуглас Г.* Шеф гестапо Генрих Мюллер. Дневники. — М.: Коллекция “Совершенно секретно”, 2000.
19. *Емельянов Ю.В.* Рождение и гибель цивилизаций. — М.: Вече, 1999.
20. *Європейська соціал-демократія. Трансформація у прогресі /* За ред. Р. Куперуса, Й. Кандела. — К., 2001.
21. *Зиновьев А.А.* Запад. Феномен западнизма. — М.: Центрполиграф, 1995.
22. *Зленко А.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Харків: ФОРД, 2003.
23. *Зюганов Г.* География победы. Основы российской геополитики. — М., 1997.
24. *Зомбарт В.* Буржуа. — М.: Наука, 1994.
25. *История внешней политики и дипломатии США. 1867–1918.* — М.: Наука, 1997.
26. *История политических и правовых учений: Учеб. для вузов /* Под общ. ред. проф. В. С. Нерсесянца. — М.: Юрид. лит., 1997.
27. *Иванов И.* Россия и новое мироустройство // *День.* — 2003. — 17 мая.
28. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. — М.: ГУ-ВШЭ, 2000.
29. *Колосов В.А., Мироненко Н.С.* Геополитика и политическая география. — М.: Аспект Пресс, 2001.
30. *Копиленко М.Л.* Українсько-німецькі відносини: здобутки, проблеми, перспективи. — К., 1996.
31. *Кривонос Р.А.* Європа ХХІ століття — “континент Венеція”? Спроба футурологічного аналізу // *Політика і час.* — 1998. — № 1.
32. *Кудряченко А. І.* Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини 1970–1991 рр. — К.: Наук. думка, 1996.
33. *Кудряченко А. І.* Нові політичні виміри розвитку ФРН // *Трибуна.* — 2002. — № 9–10.
34. *Кудряченко А. І.* Німеччина після виборів. Анфас і профіль. Червоно-зелений — кольори балансу // *Віче.* — 2002 — № 12.
35. *Кудряченко А. І.* Європейська стратегія України в епоху глобалізації / *Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації.* — К.: МАУП, 2003.
36. *Кудряченко А. І.* Об'єднана Німеччина: нові політичні виміри // *Віче* — 2003. — № 8.

37. *Кудряченко А. И.* Геополитичне сходження України // Президент. — 2002. — № 9.
38. *Локк Дж.* Сочинения: В 3 т. — М.: Мысль, 1988.
39. *Лосев А. Ф.* Эстетика Возрождения. Исторический смысл эстетики Возрождения. — М.: Мысль, 1998.
40. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — М.: Госполитиздат. — 1980. — Т. 1.
41. *Маркузе Герберт.* Эрос и цивилизация. — К.: ИСА, 1995.
42. *Международный терроризм и ЦРУ.* — М.: Политиздат, 1982.
43. *Михайлов Т. А.* История геополитических идей. — М.: Логос, 1999.
44. *Московичи С.* Машина, творящая богов. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1998.
45. *Мэхэн А. Т.* Влияние морской силы на историю. 1660–1783. — М.; Л., 1941.
46. *Саттон Э.* Как Орден организует войны и революции. — М.: Логос, 1995.
47. *Тинберг Я.* Пересмотр международного порядка. — М.: Международные отношения, 1980.
48. *Тихонравов Ю. В.* Геополитика. — М.: Интел-Синтез, 1998.
49. *Третья мировая (информационно-психологическая) война.* — М.: Институт социально-политических исследований, 2000.
50. *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: Кол. монографія / За ред. Ф. М. Рудича.* — К.: МАУП, 2002.
51. *Уткин А. И.* Американская стратегия для XXI века. — М.: Логос, 2000.
52. *Фридман Томас.* После Садама. Почему весь мир ненавидит Америку? // Зеркало недели. — 2003. — 7 июня.
53. *Фриселл Боб.* Тайное правительство // Досье секретных служб. — 2000. — № 5.
54. *Фромм Э.* Бегство от свободы. — М.: Прогресс, 1995.
55. *Фромм Э.* Иметь или быть? — М.: Прогресс, 1990.
56. *Хауз Э.* Архив полковника Хауза (Дневники и переписка с президентом Вильсоном и другими политическими деятелями за период 1914–1917 гг.) — М., 1937–1945. — Т. 1–4.
57. *Шлезингер-младший А. М.* Циклы американской истории. — М.: Прогресс-Академия, 1992.

58. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — М.: Мысль, 1993. — Т. 1.
59. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — Минск.: Попурри, 1999. — Т. 2.
60. Эннерсон Р. Невидимая рука. Введение во взгляд на историю как на заговор. — СПб.: Университетская книга, 1999.
61. Arnold H. Europa neu denken: Warum und wie weiter. — Boon, 1999.
62. Bracher K. D. Schwarz H. P. Deutschland zwischen Krieg und Frieden // Beitrage zur Politik im 20. Jahrhundert, 1995.
63. Charles Booth. Life and Labour of the people in London. — London, 1889.
64. Delpesh Th. Ein Jahr danach. Vier Reaktoren auf den 11. September // Internationale Politik — September. — 2002.
65. Europa 2000. Die Europäische Union und die Währungsunion. — В. — 2000.
66. Executive Intelligence Review, Бюллетени Шиллеровского института науки и культуры. Бюллетень № 4, 1995, “Зоопарк народов” лорда Пальмерстона, <http://www.larouchepub.com/russian/win/index.hunl>, 04. 08. 98.
67. Gerald N. Grob and George Athan Billias Interpretations of American History. — New York: The Free Press, 1972.
68. Gillezen G. Die geopolitische Lage Deutschlands nach der Zeitwende // Politik und Medien. — Frankfurt / M. — 1995. — S. 46–52.
69. Hellmar J. Deutschland in Europa // Internationale Politik. September. — 2002. — S. 1–8.
70. International Herald Tribune. — 28. 09. 1991.
71. Kohl H. Auf dem Weg ins 21. Jahrhundert. Reden zur Regierungspolitik. — В. — 1998.
72. Layne Ch. Rethinking American Grand Strategy. Hegemony or Balance of Power in the Twenty-First Century? // World Policy Journal. Summer. — 1998.
73. Martin Larson. The Federal Reserve and Our Manipulated Dollar. — Old Greenwich, Connecticut: The Devin-Adair Company, 1975.
74. Noam Chomski Strategic Arms, the Cold War and the Third World in Edward Thompson et. al. Exterminism and the Cold War. — London: Verso, 1982.
75. Ronald Steel Imperialists and Other Heroes. — New York: Vintage Books, 1973.

76. *Schroder G.* Eine Aussenpolitik des "Dritten Weges"? // Gewerkschaftliche Monatshefte. — № 7–8. — 1999. — S. 392–296.

77. *Who brought the Slaves to America*, Sons of Liberty. Metairie, 1958.

78. *William A. White* An Authobiography. — New York, 1946.

79. *William Appleman Williams* The Tregedy of American Diplomacy. — New York: Dell Publishing, 1962.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3
------------------------	---

Розділ 1

ГЕОПОЛІТИКА ЯК НАУКА	9
1.1. Предмет геополітики	9
1.2. Планетарний дуалізм Суші й Моря	14
1.3. Джерела геополітики	17
1.4. Категорії та функції геополітики	21

Розділ 2

СУЧАСНА ГЕОПОЛІТИЧНА ДУМКА	38
2.1. Атлантизм	38
2.2. Мондіалізм і неомондіалізм	40
2.3. Інші сучасні школи геополітики	42
2.4. Неоевразійство	43
2.5. Глобалізм	45

Розділ 3

ГЕОПОЛІТИКА ЯК ФЕНОМЕН СВІДОМОСТІ	50
3.1. Витоки геополітичної свідомості	50
3.2. Геополітичне усвідомлення простору	52
3.2.1. Історичне ядро геополітики і нація	55
3.2.2. Суспільно-політичні структури	56
3.3. Містика геопростору	61

Розділ 4

ГЕОПОЛІТИКА КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ	63
4.1. Німецька геополітика: основні теми	63
4.2. Російська геополітика: головні ідеї	72

Розділ 5

ГЕОПОЛІТИКА МОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	74
5.1. Геополітика і військова могутність	74
5.2. Heartland і нова світова система	78
5.2.1. Від heartland до нової світової системи	79
5.2.2. Геополітичні ідеї Н. Спайкмена	82

Розділ 6

США В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ	91
6.1. Геополітика Сполучених Штатів Америки	91
6.2. Континентальна імперія	96
6.3. Світова імперія	104
6.4. Геополітичне майбутнє США очима американців	121

Розділ 7

ГЕОПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	129
7.1. Складові прогресу об'єднаної Європи	129
7.2. Інноваційний тип розвитку держав — членів Євросоюзу	138
7.3. Шляхи подальшого геополітичного сходження ЄС	146

Розділ 8

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ОБ'ЄДНАНОЇ НІМЕЧЧИНИ	156
8.1. Формування нової геополітичної моделі сучасної ФРН	156
8.2. Геостратегія об'єднаної Німеччини щодо Центрально-Східної Європи	165
8.3. Нові світові геополітичні характеристики об'єднаної ФРН	176
8.4. Вектори співпраці Німеччина—Україна	183

Розділ 9

ГЕОПОЛІТИКА В СУЧАСНОМУ СВІТІ	188
9.1. Росія в системі геополітичних відносин	188
9.2. Геополітичне поле Європи.....	192
9.3. Геостратегія Китаю	195
9.4. Геополітика Японії.....	197
9.5. Геополітика країн Близького Сходу.....	199
9.6. Геополітика країн Африки і Латинської Америки	203

Розділ 10

УКРАЇНА В СИСТЕМІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ	207
10.1. Геополітичне становище	207
10.2. Євразійська парадигма геостратегії України	211

10.3. Україна, Європа, Євроатлантика	215
10.4. Україна та держави Центральної і Східної Європи	222
10.5. Геостратегія сходження України	227

Розділ 11

УКРАЇНА І СВІТ ПІСЛЯ ВЕРЕСНЕВОЇ (2001)

ТРАГЕДІЇ У США	242
11.1. Оцінка ситуації	242
11.2. Одинадцять вересня 2001 року	244
11.3. Гіркий присмак перемоги	250
11.4. Нова геополітична ситуація	253

Розділ 12

ГЕОПОЛІТИКА: ВІЙНА, ГЕОГРАФІЯ,

ЕКОНОМІКА, ІНФОРМАЦІЯ

12.1. Війна, армія та простір	258
12.2. Геополітика і війна: економіка та ядерна зброя	266
12.3. Війна та інформація	270
12.4. Війна у Перській затоці: причини, наслідки. Україна в новій ситуації	273
12.4.1. Причини війни в Іраку	273
12.4.2. Вигравши війну, чи зможуть виграти мир американці?	277
12.4.3. Модель світового устрою: прогнози, реалії	280
12.4.4. Дії України: глибинна сутність політики чи зовнішня демонстрація?	283

Список використаної та рекомендованої літератури.....	286
--	------------

The basic themes of normative course "Geopolitics", which is given in Ukrainian higher educational institutions, are considered in the textbook. Themes such as geopolitics as a science, the scientific schools of geopolitics, theories and schools of present-day geopolitics are given. The geopolitical dimension of Russia is considered. Geopolitics of the USA, Germany and other countries is analysed. The theme "Ukraine in the system of geopolitical coordinates", particularly "Ukraine and the world after events of September 11, 2001, in the USA and Persian War" is revealed in detail. Test questions are given in the end of each chapter.

It is meant for students, graduate students, lecturers of higher educational institutions and for all interested in the problems of geopolitical science.

Навчальне видання

Кудряченко Андрій Іванович

Рудич Фелікс Михайлович

Храмов Василь Олегович

ГЕОПОЛІТИКА

Підручник

Educational edition

Kudriachenko, Andriy I.

Rudych, Felix M.

Khramov, Vasyly' O.

GEOPOLITICS

Textbook

Редактор *В. Д. Бондар*

Коректори *Л. П. Ковальчук, Є. В. Оратовська*

Комп'ютерне верстання *Т. М. Бойко*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 09.03.04. Формат 60×84_{1/16}. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 17,20. Обл.-вид. арк. 16,8. Тираж 3000 пр. Зам. № 4-147

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4